

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw

Nijboer, H.T.

2007

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Nijboer, H. T. (2007). *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw*. proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

<http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/arts/2007/h.t.nijboer/?FullItemRecord=ON>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

De fatsoenering van het bestaan

Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw

© Harm Nijboer. Het staat een ieder vrij een kopie voor eigen gebruik van dit boek te maken of gedeeltes van dit boek over te nemen in readers en syllabi die zonder winstoogmerk ten behoeve van wetenschap of onderwijs worden uitgegeven. Voor het overige gelden onverkort de rechten van de auteur.

ISBN: 978-90-367-3174-4

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

De fatsoenering van het bestaan

Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
maandag 8 oktober 2007
om 13.15 uur

door

HARM TJEERD NIJBOER

geboren op 27 juni 1970
te Leeuwarden

Promotores: Prof. dr. K. van Berkel
Prof. dr. P. Kooij

Beoordelingscommissie: Prof. dr. B. Blondé
Prof. dr. H.W. Hoen
Prof. dr. S. Groenveld

Inhoudsopgave

Lijst van figuren	v
Lijst van tabellen	vi
Conventies	ix
1 Kader	1
1.1 Historiografie van de (vroeg)moderne consumptiecultuur	1
1.2 Conceptueel en theoretisch kader	6
1.2.1 Nonsumptie en productieve consumptie	7
1.2.2 De theorie van de consumptieve investering	9
1.2.3 Het moderniseringsperspectief	13
1.3 Boedelinventarissen	17
1.3.1 Bronbeschrijving	17
1.3.2 Toepassingsgerichte bronnenkritiek	21
1.4 Wijze van verzamelen en verwerken	23
1.4.1 Dataset 1	24
1.4.2 Dataset 2	25
1.4.3 Aanvullende datasets en andere bronnen	25
2 Trends en patronen	27
2.1 Van verzamelstaat naar regressieanalyse	27
2.2 Analyses	29
2.2.1 Welstand, beroep en bezit	37
2.2.2 Huishoudelijk textiel en bedden	42
2.2.3 Houtwerk	49
2.2.4 Tinwerk, koperwerk en aardewerk	55
2.3 Kleding en juwelen	60
2.3.1 Kleding	61
2.3.2 Juwelen (goud, zilver en edelstenen)	62
2.4 Onverkende mogelijkheden	64
3 Het fatsoeneringsproces	67
3.1 ‘Fatsoen’ en het ‘fatsoeneringsproces’	67
3.2 De economie van fatsoen en krediet	71

3.2.1	Nadere verkenning van de vermogensmarkt en het geldverkeer	78
3.2.2	Krediet en geldcreatie	81
3.3	De cultuur van kredietpapieren en fatsoen	84
3.3.1	Onbehagen over de waarde van kredietpapieren en fatsoen	85
3.3.2	De morele kosmologie	87
3.3.3	De ontbrekende intellectuele wortels van het fatsoeneringsproces	96
3.3.4	De devolutie van een eercultuur	97
3.3.5	De devolutie van eercultuur en de civilisatiethese van Elias	101
3.3.6	Vertrouwen tussen eer en contract	103
3.3.7	Cultureel kapitaal en de productie van sociaal kapitaal	109
3.3.8	Fatsoenlijke vrouwen	115
3.3.9	Fatsoen en contract tussen abstractie en praktijk	117
4	Terugblikken en vooruitzien	119
	Bijlagen	123
I	De waardeontwikkeling van enige goederen	125
II	Tinprijzen	127
III	Ontwikkeling van de rentevoet in Leeuwarden	129
IV	Daglonen in het bouwvak	131
V	Maailonen in Friesland	133
	Noten	135
	Gebruikte bronnen, software en literatuur	147
	Dankwoord	169
	Summary	171
	Curriculum Vitae	177

Lijst van figuren

1.1	De consumptiecyclus	7
2.1	Bezit totale gemeten goederenpakket	30
2.2	Bezit aan bedden en beddengoed	31
2.3	Bezit aan houtwerk	32
2.4	Bezit aan tinwerk	33
2.5	Bezit aan koperwerk	34
2.6	Bezit aan glas- en aardewerk	35
2.7	Bezit aan ijzerwerk	36
2.8	Het aantal bedden ten opzichte van de totale waarde van het gemeten goederenpakket en de totale waarde van het gemeten goederenpakket exclusief beddengoed	44
2.9	Het aantal bedden per huishouden	44
2.10	Diverse soorten huishoudelijke textiel uitgezet tegen het aantal bedden, Leeuwarder bakkers, 1559-1707	46
2.11	Diverse soorten huishoudelijke textiel uitgezet tegen de tijd, Leeuwarder bakkers, 1559-1707	47
2.12	Bezit van schilderijen, prenten en spiegels onder Leeuwarder bakkers, 1559-1707	51
2.13	Boekenbezit onder Leeuwarder bakkers, 1559-1650	52
2.14	Ratio glas- en aardewerk : koper- en tinwerk	56
2.15	Tinprijzen, 1561-1707	57
2.16	Nadere fasering van het bezit aan tinwerk	58
2.17	Aantal kandelaars en blakers per huishouden, Leeuwarder bakkers 1559-1707	61
2.18	Het aantal zilversmeden in Leeuwarden, 1510-1720	63
3.1	Gemiddelde rente geheven op particuliere obligaties, Leeuwarden 1590-1720	74
3.2	Zes modaliteiten van vertrouwen gesitueerd tussen publiek en individu en tussen schuld en schaamte	107
3.3	De productieketen van cultureel, sociaal en economisch kapitaal	112

Lijst van tabellen

1.1	Aantal akten in de Inventarisatie- en de Aestimatieboeken per vijftiëntwintigjarige periode	20
2.1	Correlatiematrixen voor de waarde van de verschillende productgroepen	40
2.2	Meervoudige regressieanalyse op het aandeel van de verschillende productgroepen in het totale gemeten goederenpakket ten opzichte van de tijd en de totale waarde van het gemeten goederenpakket	41
2.3	Residuen van de regressielijn van het percentage van productgroepen koper- en messingwerk, tinwerk en ijzerwerk ten opzichte van de tijd, per beroepsgroep	42
2.4	Gemiddeld aantal bedden per huishouden op het Friese platteland, 1550-1750	45
2.5	Bezit van uurwerken bij Leeuwarder bakkers, 1640-1707	55
3.1	Aantal in de Leeuwarder Hypotheekboeken geregistreerde obligaties en hun waarde, ca. 1600, ca. 1650 en ca. 1700	73
3.2	Determinatiecoëfficiënten voor de regressielijn van het aandeel van drie productgroepen in het totale onderzochte goederenpakket ten opzichte van de tijd en ten opzichte van de rentevoet, idem voor het schilderijenbezit onder Leeuwarder bakkers	75
3.3	Eenvoudig multiple regressiemodel van de invloed van de rentevoet en de tinprijs op het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket	77
3.4	Herkomst van beoefenaars van enige beroepen in Leeuwarden in de zeventiende eeuw	92
A.1	De waardeontwikkeling van enige goederen, 1582-1695	125
A.2	Tinprijzen in Leeuwarden, 1561-1707	127
A.3	Ontwikkeling van de rentevoet in Leeuwarden, 1590-1720	129
A.4	Daglonen in het bouwvak, Leeuwarden, 1538-1783	131
A.5	Maailonen in Friesland, 1540-1809	133

Conventies

Lijst van gebruikte symbolen

α	De kans op een alfa fout.
e	Het grondgetal van de natuurlijke logaritme, bij benadering 2,718.
$\text{Ln}(x)$	Natuurlijke logaritme van x .
$\text{Log}(x)$	Logaritme met het grondgetal 10 van x .
n	Steekproefgrootte.
N	Omvang van een populatie.
p	De kans dat bij een willekeurige ordening van de data een effect gevonden wordt dat groter of gelijk is aan het geobserveerde effect.
r	Pearson product moment correlatiecoëfficiënt voor steekproefdata.
r_{pbis}	Punt-biseriële correlatiecoëfficiënt voor steekproefdata.
r^2	(Enkelvoudige) determinatiecoëfficiënt.
R^2	Meervoudige determinatiecoëfficiënt, tevens algemene vorm van r^2 .
R^2_a	Aangepaste meervoudige determinatiecoëfficiënt.
s	Standaarddeviatie van een steekproef.
σ	Standaarddeviatie van een populatie.
$\hat{\sigma}$	Standaarddeviatie van een populatie, geschat aan de hand van s volgens de $n-1$ methode.

Gehanteerde conventies met betrekking tot nulwaarden in gegevenstabellen

-	Waarde is exact nul.
0	Waarde is nul na afronding.
..	Gegeven ontbreekt of kan logischerwijs niet bestaan.

Hoofdstuk 1

Kader

In het stadsarchief van Leeuwarden worden enige duizenden boedelinventarissen bewaard. Het merendeel van deze documenten stamt uit de zeventiende eeuw, maar ook uit de tweede helft van de zestiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw zijn aanzienlijke aantallen overgeleverd. Deze inventarissen, die het basismateriaal voor dit boek vormen, geven een opsomming van de goederen die op een gegeven moment in een bepaald huishouden aanwezig waren en niet zelden vindt men bovendien een opsomming van de kapitaalgoederen en de voorraden in het bedrijf van de boedellater. Degene die deze lijsten door de tijd heen met elkaar vergelijkt zal een aantal interessante verschuivingen ontdekken. Zo nam het aantal tinnen voorwerpen dat in Leeuwarder huishoudens aanwezig was, gedurende de zestiende en zeventiende eeuw sterk af. Daarentegen zien we het aantal voorwerpen van porselein en ander sieraardewerk zoals majolica sterk toenemen. Ook het schilderijenbezit nam in de zeventiende eeuw sterk toe en aan het einde van die eeuw zien we voorwerpen voor het gebruik van koffie en thee in groten getale Leeuwarder huishoudens binnendringen. Op het eerste gezicht zijn het allemaal weinig ingrijpende ontwikkelingen, waarvan de invloed niet verder reikt dan de huiselijke sfeer.¹ Maar inderdaad, ook hier geldt dat schijn bedriegt. Middels hun fraai gedecoreerde porseleinen kopjes gevuld met exotische warme dranken werden de Leeuwarders eindgebruikers in een handels- en productienetwerk dat de hele wereld kwam te omspannen. Achter die veranderde consumptiepatronen ging bovendien nog een transformatie schuil, één die weliswaar minder manifest maar minstens zo fundamenteel was. Heel geleidelijk ontstond er bij de Leeuwarders namelijk een andere, meer moderne, houding ten opzichte van consumptie.

1.1 Historiografie van de (vroeg)moderne consumptiecultuur

Uiteraard was Leeuwarden niet de enige plaats waar men in de loop der tijd een meer moderne houding ten opzichte van consumptie ontwikkelde. Hier eerder, daar later deden zich vergelijkbare ontwikkelingen voor. En uiteindelijk is zo (bijna) overal in de westerse wereld een consumptiepatroon ontstaan dat we met een heuristisch begrip 'modern' kunnen noemen. Dat het onderzoek naar de evolutie van dit moderne consumptiepatroon ons terugvoert naar de vroegmoderne tijd is

een betrekkelijk nieuw verschijnsel binnen de historische wetenschap. Toen zo'n veertig jaar geleden het begrip 'consumptiemaatschappij' in zwang kwam, ging men er namelijk algemeen vanuit dat deze maatschappijvorm het bijproduct was van de voortgeschreden industrialisatie (o.a. Rostow 1960 en Marcuse 1964). Dit geschiedbeeld is ondertussen flink onder vuur komen te liggen. Zo wordt door een groeiende groep onderzoekers bezwaar gemaakt tegen de onderliggende gedachte dat consumptie slechts een passieve reactie is op een verruiming van het aanbod en de koopkracht. Mensen consumeren doorgaans immers niet omdat ze dat nu eenmaal kunnen, maar om voor hun gezinnen te zorgen, om hun identiteit of hun status te onderstrepen, om erbij te horen of zich juist te onderscheiden en om tal van andere redenen. Vanuit dit perspectief is consumptie geen passieve reactie maar een actief deelnemen in een consumptiecultuur. De consumptie zelf is in deze optiek dan ook een minstens zo essentiële factor in het ontstaan en voortbestaan van het moderne consumptiepatroon als ontwikkelingen aan de aanbodzijde zoals industrialisatie en massaproductie (o.a. McCracken 1988, Bockock 1993; Miller 1987 & 1995; Gabriel & Lang 1995; Lury 1996; Slater 1997; UNDP 1998).

In samenhang met deze wending in het denken over consumptie is het onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van het moderne consumptiepatroon zich steeds meer op de vroegmoderne tijd gaan richten. Een belangrijke rol hierbij speelde de Britse historicus Neil McKendrick, die in 1982 met veel aplomb verkondigde dat in het achttiende-eeuwse Engeland als pendant van de Industriële Revolutie een consumptieve revolutie had plaats gevonden. Deze prikkelende stelling heeft tot veel vervolgonderzoek geleid en daarmee is meteen het blijvende belang van deze these aangegeven. Het concept van een consumptieve revolutie kan binnen het onderzoeksveld namelijk op steeds minder sympathie rekenen (o.a. Shammas 1990: 291; Löfgren 1990: 12; Styles 1993; Benson 1994: 2; Schuurman 1997: 15). De metafoor van een revolutie roept een beeld op van een vrij nauwkeurig in de tijd te plaatsen definitieve breuk met het verleden. Daarvan was in het achttiende-eeuwse Engeland evenwel geen sprake; hooguit van een stroomversnelling in een evolutionaire ontwikkeling, die al veel langer aan de gang was. Bovendien was Engeland niet het enige gebied waar deze 'consumptieve evolutie' zich voltrok. Uit tal van recent verschenen studies blijkt dat in grote delen van Noordwest Europa zeker al vanaf het midden van de zestiende eeuw sprake is van een gestage toename van de consumptie per hoofd van de bevolking. Tegelijkertijd ontstond hier een consumptiecultuur waarin modetrends elkaar steeds sneller opvolgden en waarin stijl en (persoonlijke) smaak een steeds belangrijkere rol gingen spelen (Fairchild 1993a; Glennie 1995; Schuurman 1997; Pennel 1999).

Ook in het huidige Nederland is de ontstaansgeschiedenis van het moderne consumptiepatroon zeker tot in de zestiende eeuw terug te voeren. In de zeventiende eeuw was de Nederlandse Republiek zelfs in veel opzichten het brandpunt van deze wordingsgeschiedenis. Toch is dit gegeven lang onopgemerkt gebleven binnen de geschiedschrijving. Net als elders werd het Nederlandse onderzoek gehinderd door de wijdverbreide gedachte dat de consumptiemaatschappij en de industriële samenleving de keerzijden van één en dezelfde medaille zijn. Bovendien vereiste het wel enige moed om te onderkennen dat een volk dat zichzelf voorstaat op zijn spaarzaamheid en onder buitenlanders bekend staat om zijn zuinigheid,

zelfs gierigheid, als één der eerste naties door het consumentisme² werd bevangen. Tot vrij kort geleden overheerste het beeld dat de enorme welvaart die de Republiek der Nederlanden tijdens de Gouden Eeuw ten deel viel, verband hield met de spaarzaamheid van haar inwoners. Deze visie komen we al in zeventiende-eeuwse landbeschrijvingen tegen. 'Noyt heeft eenigh Landt soo sterck genegotieert en soo weynigh geconsumeert,' zo merkte de Engelse ambassadeur William Temple (1673: 75) over de Nederlandse Republiek op. En hij was beslist niet de enige die uitspraken van dien aard deed. Men dient zich bij dergelijke 'observaties' niettemin te realiseren dat consumptie volgens de toen gangbare economische denkbeelden schadelijk werd geacht voor de nationale welvaart (Berry 1994: 101-125; Porter 1993: 58-63). Temple's 'bevindingen' over de consumptie in de Verenigde Provinciën dienden dan ook in de eerste plaats ter ondersteuning van zijn pleidooi om in zijn vaderland een beleid te voeren dat gericht zou zijn op de ontmoediging van consumptie! (Berry 1994: 106-108.) Niettemin werden de uitspraken van Temple en anderen in de nationale geschiedschrijving dankbaar geciteerd (o.a. Groen van Prinsterer 1895: 287-288, 332-337 & 448-449; Fruin 1901: 246 & 252; Huizinga 1941: 99-104).

De bekende these van Max Weber dat de protestantse – lees puriteinse – levenshouding heeft bijgedragen aan de opkomst van het kapitalisme, is eveneens van invloed geweest op het klassieke geschiedbeeld. Het door Weber (1922 [1905]) aan de protestantse vroegkapitalisten toegekende streven naar een 'wereldse ascese', zou geresulteerd hebben in een beperking van de consumptieve bestedingen ten gunste van de besparingen en de investeringen. Nederlandse historici zijn weliswaar altijd zeer kritisch geweest ten aanzien van Webers these, maar hun kritiek betrof vooral de door hem gepostuleerde invloed van het protestantisme (Sneller 1968: 25 & 60; Van Dillen 1970: 325-328; Van Stuijvenberg 1975 & 1978). Het door Weber veronderstelde streven naar een 'wereldse ascese' werd daarentegen nauwelijks bestreden, terwijl dit misschien wel het meest aanvechtbare onderdeel van Webers these is. Sparen en investeren in plaats van consumeren heeft volgens alle gangbare economische inzichten een deflatoir effect. En de opkomst van het protestantisme en het kapitalisme in de zestiende en zeventiende eeuw vond juist plaats in een periode van aanhoudende prijsstijgingen. Dit is beslist niet de onbelangrijkste reden waarom de these van Weber, die zich eigenlijk toespitst op het latere calvinisme en de industrialisering van Engeland, niet ongemodificeerd toegepast kan worden op het *Wirtschaftswunder* van de Nederlandse Republiek.

Hoewel de mythe van de spaarzame Nederlander het geschiedbeeld in sterke mate heeft gekleurd, zijn er altijd onderzoekers geweest die genuanceerder tegen deze materie aankeken of zelfs een geheel tegengestelde visie hadden. Ook in contemporaine geschriften vinden we wat dat betreft al tegengeluiden. Bernard Mandeville, een naar Engeland geëmigreerde Nederlandse arts, stak aan het begin van de achttiende eeuw al de draak met het idee dat de spaarzaamheid van zijn voormalige landgenoten ten grondslag lag aan de welvaart van hun Republiek. Integendeel, zo betoogde Mandeville, het was juist de consumptiedrift van hun inwoners die de Verenigde Provinciën tot ongekende rijkdom had gebracht.³ En van de contemporaine beschouwers was hij beslist niet de enige die er zo over dacht (Schama 1998: 300-302). Toch hebben geluiden als die van Mandeville lange tijd nauwelijks hun weerslag in de geschiedschrijving gevonden. Pas in de afgelo-

pen drie decennia is langzaam duidelijk geworden dat Mandeville het nog niet zo slecht gezien had. Baanbrekend hierbij was het onderzoek dat Jan de Vries (1974 & 1975) begin jaren zeventig verrichtte naar de consumptiepatronen van Friese boeren tussen 1550 en 1750. De consumptiecultuur van deze – merendeels protestantse – boeren, zo bleek, werd helemaal niet gekenmerkt door een streven naar soberheid. In de onderzochte periode zien we een voortschrijdende verfijning van het boerenhuusraad optreden terwijl er tegelijkertijd ook flink geïnvesteerd werd in werktuigen, stallen en landverbetering. Het consumptief gedrag van de Friese boer, zo betoogde De Vries, was een belangrijke stimulans om marktgericht, kapitaalintensiever en efficiënter te produceren. Hoewel zijn onderzoeksresultaten daar alle aanleiding toe gaven, ging De Vries overigens noch in zijn vraagstelling noch in zijn conclusies in op het beeld van de sobere spaarzame Nederlander. Dat werd wel gedaan door Simon Schama, die in zijn in 1987 verschenen *Overvloed en Onbehagen (The Embarrassment of Riches)* de aanval opende op dit, wat hij noemt, ‘historische cliché’. Volgens hem is er namelijk ‘geen enkele reden om aan te nemen dat de ‘kern’-groeperingen in de Nederlandse samenleving, van het patriciaat aan de top tot de geschoolde ambachtslieden en handelaars onderaan, extra geneigd waren consumptie te vermijden om te kunnen sparen en investeren.’ Integendeel zelfs, want ‘de houding van de Nederlanders tegenover de wereldse goederen en geneugten’ zo betoogt Schama (1998: 302 & 308) ‘valt alleen te omschrijven als consumptiedwang’.

De ideaaltypische zeventiende-eeuwse Nederlander is in de afgelopen decennia van een krenterige calvinist in een compulsieve consument getransformeerd, een opvallende kentering in het geschiedbeeld, vooral ook omdat methodische studies naar de consumptie in Nederland tijdens de Gouden Eeuw nog altijd schaars zijn. Het eerder genoemde artikel van Jan de Vries over het bezit van consumptiegoederen op het Friese platteland is nog steeds de enige studie waarin een breed goederenpakket gedurende de hele zeventiende eeuw bestudeerd is. Daarnaast zijn voor Weesp en Weesperkarspel door Van Koolbergen (1983) en voor de Krimpenerwaard door Kamermans (1999) vergelijkbare studies gedaan, die deels betrekking hebben op de tweede helft van de zeventiende eeuw. En aan de consumptie in Doesburg en Maassluis gedurende die periode heeft Dibbits (2001) op een meer beschouwende wijze aandacht besteed. Voor latere perioden beschikken we bovendien over de studie van Wijsenbeek-Olthuis (1987) over het achttiende-eeuwse Delft en de studies van Schuurman (1986, 1989) en Voskuil (1987) over het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw. Al deze studies⁴ zijn geheel of voor een belangrijk deel op boedelinventarissen gebaseerd en hebben een schat aan gegevens blootgelegd over consumptie of aspecten daarvan in vroegmodern Nederland. Toch moet ook geconstateerd worden dat het rekenwerk in deze studies nogal te wensen overlaat. De door Jan de Vries (1975) gepresenteerde cijfers zijn bijvoorbeeld vaak evident onjuist of ongeldig.⁵ Het zijn allicht slordigheidjes, maar veel storender nog is dat De Vries geen gegevens verstrekt over de statistische betrouwbaarheid van zijn resultaten. In de andere genoemde studies wordt daar al evenmin aandacht aan besteed. Dat is op zijn zachtst gezegd vreemd omdat onderzoek op basis van boedelinventarissen onvermijdelijk een steekproefmatig karakter heeft. In hun onderzoeksontwerp hebben de genoemde onderzoekers hier weliswaar rekening mee gehouden door uitgebreid in te gaan op

de representativiteit van hun datasets, maar voor hun onderzoeksmethoden maken ze vreemd genoeg niet of nauwelijks gebruik van inferentiële statistiek.⁶ Zelfs met een uitermate representatieve steekproef is de uitkomst immers nog altijd een kwestie van kansrekening. Het opgeven van betrouwbaarheidsintervallen en significantieniveaus is daarom van essentieel belang voor de generaliseerbaarheid en de onderlinge vergelijkbaarheid van de onderzoeksresultaten. Bovendien biedt inferentiële statistiek de mogelijkheid statistische verbanden tussen variabelen te leggen. In het Britse en Amerikaanse inventarissenonderzoek hebben Shammas (1990 & 1993), Carr en Walsh (1994), Fairchilds (1994), Lindgren en Heather (2002) en Overton e.a. (2004) al uitgebreid van dergelijke technieken gebruikgemaakt.

Het inventarissenonderzoek kent, ondanks het vele werk dat reeds verzet is, dus nog veel uitdagingen. In dit boek zal ik een aantal van die uitdagingen aangaan door aan de hand van de genoemde Leeuwarder inventarissen en met behulp van een aantal nog niet eerder in deze context toegepaste methoden na te gaan welke consumptieve ontwikkelingen zich in de Friese hoofdstad tijdens de Gouden Eeuw voordeden.⁷ Daarbij zullen drie vragen centraal staan: Was hier inderdaad sprake van een toename van de particuliere consumptie van duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen? Welke verschuivingen deden zich binnen het geconsumeerde goederenpakket voor? En hoe zijn de gevonden ontwikkelingen te verklaren binnen het kader van de evolutie van het moderne consumptiepatroon?

De keuze voor Leeuwarden en de genoemde periode is hierbij in de eerste plaats ingegeven vanwege de beschikbaarheid van geschikt bronnenmateriaal. De eerlijkheid gebiedt zelfs te zeggen dat in de ontstaansgeschiedenis van dit boek het sociaal-historisch kader zich eerder rond het bronnenmateriaal heeft uitgekristalliseerd dan dat er naar geschikte bronnen is gezocht om een sociaal-historisch vraagstuk op te lossen. Maar dat neemt niet weg dat Leeuwarden ook een heel geschikte plaats is om deze problematiek te onderzoeken. Leeuwarden was aan het eind van de zeventiende eeuw met zijn circa 15.000 inwoners één van de vijftien grootste steden in de Nederlandse Republiek, terwijl de stad twee eeuwen daarvoor nog geen 5.000 zielen telde. Deze bevolkingstoename is een afspiegeling van de welvaart die Leeuwarden in de tussenliggende periode ten deel was gevallen. In 1504 was de stad de zetel geworden van het gewestelijk bestuur en daarmee de hoofdstad van Friesland. Gewestelijke bestuursinstellingen waren op dat moment nog in opbouw, want een permanent gewestelijk bestuur was in Friesland pas onder het bewind van de Saksische hertogen (1498-1515) tot stand gekomen. De administratieve en bestuurlijke centrumfunctie van de stad voor het gewest won nog tot ver in de zeventiende eeuw aan gewicht. Bovendien kreeg de stad door haar politieke belang en strategische ligging steeds meer een militaire functie. Als garnizoensstad huisvestte Leeuwarden in de zeventiende eeuw wisselende, vaak grote aantallen militairen. Maar de welvaart van de Friese hoofdstad hield niet alleen verband met de ontwikkelingen in de publieke sector. Belangrijker nog was dat Leeuwarden zich ontwikkelde tot een belangrijk knooppunt in het Nederlandse steden netwerk, dat zich in de zestiende en zeventiende eeuw vooral in de waterrijke kustprovincies dankzij de opkomst van interstedelijke veerdiensten steeds verder verdichtte (Nijboer 1995 & 1999). De voortschrijdende economische integratie van de Nederlandse kustprovincies is een belangrijk gegeven voor dit

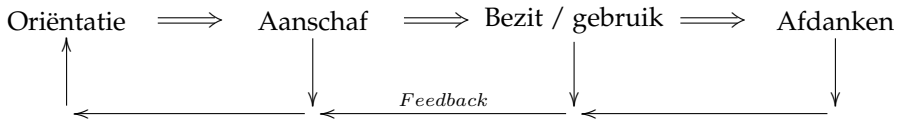
boek. Leeuwarders participeerden zo immers niet alleen in de economische groei die de deze regio tijdens de Gouden Eeuw meemaakte maar ook in de materiële cultuur die daarmee verbonden was.

1.2 Conceptueel en theoretisch kader

Dit boek vindt zijn referentiekader in vrij uiteenlopende historiografische en sociaal-wetenschappelijke tradities. Het is daarom nodig om iets uitgebreider stil te staan bij een aantal concepten die ik in dit boek zal hanteren. Dat geldt in het bijzonder voor het consumptiebegrif zelf. Wat er precies onder consumptie verstaan wordt, verschilt in de praktijk namelijk nogal per sociaal-wetenschappelijke (sub)discipline. In de cultuurwetenschappen wordt het consumptiebegrif bijvoorbeeld niet zelden tot een zeer breed concept omgetoverd, waarbij vooral de nadruk wordt gelegd op het gebruik van goederen. Door economen daarentegen wordt consumptie tegenwoordig meestal gereduceerd tot het doen van aankopen door particulieren en de daarmee samenhangende bestedingen (Bocock 1993; Fine 1995; Stern 1997). Degenen die het academisch debat als doel op zich zien, mogen deze veelheid aan definities misschien als een teken van de theoretische rijkdom van het onderzoeksveld ervaren, voor het praktische en in het bijzonder het transdisciplinaire onderzoek is deze situatie natuurlijk uitermate hinderlijk. Deze definitieve divergentie is bovendien het gevolg van een zekere begripserosie. Tot aan het begin van de twintigste eeuw werd consumptie binnen de sociale wetenschappen namelijk algemeen als het opmaken van een product gedefinieerd. Er valt veel, zo niet alles, voor te zeggen om naar deze oorspronkelijke definitie terug te keren. Behalve dat deze definitie het recht van de primogenituur heeft, stelt zij ons ook in staat een aantal aspecten van consumptie te belichten die verborgen blijven wanneer men een afgeleide definitie van consumptie hanteert.

Dat consumptie niet gelijk gesteld kan worden aan aanschaf, bestedingen of gebruik wil natuurlijk niet zeggen dat deze activiteiten niets met consumptie te maken (kunnen) hebben. De samenhang tussen deze zaken valt te illustreren met het aan Van Raaij en Antonides (1997) ontleende schema van de consumptiecyclus (Figuur 1.1). Hoewel dit schema duidelijk vanuit een marketingperspectief geconcepieerd is, geeft het een handige indeling van de opeenvolgende stappen die bij het consumptieproces betrokken zijn. Bovendien maakt deze figuur duidelijk dat consumptie tijd kost. Dat geldt niet alleen voor de eigenlijke consumptie, die zich tijdens de gebruiks- of beter de bezitsfase afspeelt, maar ook voor het uitkiezen en verwerven van producten. De lengte van de consumptiecyclus is daarom een belangrijk gegeven voor de bestudering van consumptievraagstukken. Dat geldt in het bijzonder voor economische analyses. *Ceteris paribus* is de lengte van de consumptiecyclus immers omgekeerd evenredig met de effectieve vraag naar het betreffende product.

Het schema van de consumptiecyclus maakt andermaal duidelijk dat een product pas is geconsumeerd als het op is. Consumptie heeft evenwel niet betrekking op het teloorgaan, opmaken of vernietigen van een product in fysische zin. Zoals de bekende klassieke econoom Jean-Baptiste Say al in 1803 heeft betoogd, is dat onmogelijk vanwege de wet – in zijn tijd nog wetten – van behoud van massa en energie. Als we bijvoorbeeld over energieconsumptie spreken, dan betekent dat

Figuur 1.1: De consumptiecyclus.

niet dat er energie verloren gaat. Er wordt alleen een bruikbare vorm van energie omgezet in een onbruikbare vorm (Say 1855 [1803]: I.1; Stern 1997: 13). Wat geconsumeerd wordt, is dus de bruikbaarheid van het goed. Volgens dezelfde redenering is bruikbaarheid overigens ook het enige dat geproduceerd kan worden. Primair heeft een product daarom een gebruikswaarde, *is* het dat in conceptueel opzicht zelfs.⁸ Gebruikswaarde of nut is niet iets dat in geld uit te drukken valt. En de verhouding ervan ten opzichte van de waarde die producten in het ruilverkeer hebben, de ruilwaarde, kent dan ook vele theoretische en – niet altijd even duidelijk daarvan onderscheiden – morele complicaties. De meeste daarvan vallen buiten het aandachtsgebied van dit boek. Wel van belang is de notie dat de consumptie van ruilwaarde niet gelijk op hoeft te gaan met de consumptie van gebruikswaarde. Een product kan op individueel niveau immers nog best bruikbaar zijn, terwijl het feitelijk niet meer verhandelbaar is. Andersom kan een product voor een individu niet langer bruikbaar zijn terwijl een ander er nog een leuke prijs voor wil betalen. Bij het afdanken van een product via de tweedehands markt treedt het product een nieuwe consumptiecyclus binnen. De consumptie van één product kan dus meerdere consumptiecycli beslaan. En sommige goederen zijn zelfs zo duurzaam dat ze eigenlijk helemaal niet geconsumeerd worden.

1.2.1 *Nonsumptie en productieve consumptie*

Het bezit van goederen is geen consumptie zolang de ruil- en/of gebruikswaarde van die goederen onaangetaast blijft of zelfs toeneemt. Veel goederen worden immers in voorraad gehouden vanuit het oogmerk de ruil- of gebruikswaarde van die goederen in de toekomst te effectueren. In dat geval spreken we van voorraadvorming. Zodra goederen voor onbepaalde tijd opgeslagen worden spreken we van schatvorming. Het verschil tussen voorraad- en schatvorming zal in de praktijk natuurlijk niet altijd even makkelijk te bepalen zijn.⁹ Toch zijn deze noties niet onbelangrijk. In ‘traditionele’ samenlevingen wordt rijkdom immers eerder in goederen opgeslagen dan op bankrekeningen of zelfs in baar geld. Niettemin is aan dit aspect in de bestaande literatuur over de (vroegmoderne) consumptieve evolutie niet of nauwelijks aandacht besteed. Ten onrechte, zo zal in de loop van dit boek blijken.

Naast ‘nonsumptie’ als gevolg van voorraad- en schatvorming kan het ook zo zijn dat een product niet geconsumeerd kan worden doordat het niet overgedragen kan worden. Dit is duidelijk het geval bij informatie. Dit product, want dat is het ontegenzegglijk, kan immers alleen gedeeld worden. Het feit dat u de infor-

matie uit dit boek tot u neemt, houdt immers niet in dat ik daardoor met minder informatie achterblijf. Sterker, deze informatie blijft via een juridische fictie zelfs mijn eigendom. U hebt alleen het recht verkregen (of genomen, maar dat vind ik ook goed) om van deze informatie gebruik te maken. En daar zult u ook nog eens een behoorlijke inspanning voor moeten leveren. Om de informatie in dit boek tot u te nemen, zult u het in elk geval moeten lezen. Het gebruik van informatiedragers gaat eigenlijk altijd gepaard met zo'n proces van toe-eigening.¹⁰ De consument is daarbij eigenlijk medeproducent van het goed dat hij uiteindelijk consumeert. U consumeert namelijk niet de tekst of de informatie in dit boek; u consumeert uw lezing van dit boek (Bourdieu 1984: 100; Lietaer 2001: 86-87). Veel producten zijn slechts instrumenteel in een stukje dienstverlening dat de consument aan zichzelf verricht. We zien dit heel duidelijk bij informatiedragers, maar ook bij producten met een minder symbolische lading moet de consument bijna altijd een inspanning verrichten om voordeel van het goed te hebben. Dergelijke vormen van consumptie waarbij de consument nog iets toevoegt aan een bestaand product of dat product gebruikt om diensten aan zichzelf te verlenen worden in de literatuur wel als 'prosumptie' aangeduid (Van Raaij & Antonides 1997: 429). Prosumptie heeft betrekking op commerciële producten en het betreft daarom geen zuivere zelfvoorziening – in dat geval zouden we spreken over autoconsumptie. Hoewel men terecht vraagtekens kan zetten bij de operationaliseerbaarheid van het prosumptieconcept, maakt het begrip wel duidelijk dat consumptie niet los staat van het functioneren van huishoudens als productie-eenheden. Er is dan ook een zekere verwantschap met het uit de klassieke economie bekende begrip productieve consumptie.

Onder productieve consumptie verstaan we alle consumptie die leidt tot de productie van een nieuw product. Dat kan de consumptie van grondstoffen binnen een productieproces betreffen, maar ook de consumptie van voedsel door arbeiders die zo hun arbeidskracht (re)produceren. Het begrip productieve consumptie heeft in de werken van de klassieke economen vaak een moralistische connotatie en hedendaagse economen maken er mede om die reden dan ook (bijna) geen gebruik meer van. In plaats daarvan brengen zij doorgaans een *administratieve* scheiding aan waarbij bedrijven en ondernemers investeren terwijl huishoudens consumeren. Het leidt evenwel tot een betwistbaar onderscheid. Ook huishoudens zijn immers productief. Ze leveren arbeid, kapitaal en (soms) producten van huisnijverheid voor de markt. Daarnaast maakt elk huishouden producten voor eigen verbruik. Bovendien zijn er veel huishoudens die een zelfstandige onderneming voeren, en de grens tussen huishouden en bedrijf is in zulke huishoudens doorgaans alles behalve strikt. Veel 'huishoudelijke consumptie' betreft operationeel bekeken dan ook 'investeringen', in die zin dat zij de productiviteit van het huishouden ten goede komen. Andersom geldt dat veel 'investeringen' door bedrijven op ons in eerste instantie als consumptieve bestedingen overkomen. Zo spenderen vele bedrijven grote bedragen aan de diensten van sporters zonder dat hun producten daar *sec* gezien ook maar iets beter van worden. Toch staan deze uitgaven als investeringen te boek, terwijl de particulier die een kaartje voor een voetbalwedstrijd koopt zijn bestedingen tot de consumptieve uitgaven gerekend ziet. Natuurlijk kan men redeneren dat deze bedrijven die uitgaven alleen maar doen om een grotere naamsbekendheid te krijgen. Maar geldt

die functionalistische redenering dan ook niet voor de particulier? Leiden de uitgaven van de particulier er niet evengoed toe dat hij iets heeft om in gezelschap over te praten? Dat hij daardoor beter in de groep komt te liggen? Uitgaven aan huishoudelijke consumptie functioneren eigenlijk vaak overduidelijk als sociale investeringen.

1.2.2 De theorie van de consumptieve investering

Het idee van consumptie als een sociale investering is binnen de theorievorming niet onopgemerkt gebleven. Vooral in theorieën rondom het concept 'statusconsumptie' is deze gedachtegang duidelijk aanwijsbaar. De term 'statusconsumptie' is uiteraard ongelukkig gekozen. Status zal doorgaans immers niet geconsumeerd worden, tenzij men zaken als bijvoorbeeld alcoholmisbruik als statusconsumerend gedrag wenst te definiëren. Maar ook als we consumptie derivatief definiëren als het verwerven van producten door huishoudens, is de term 'statusconsumptie' weinig toepasselijk, zelfs misleidend. Van overdracht van status is in die gevallen waarbij men over 'statusconsumptie' spreekt, namelijk geen sprake. Nu zullen auteurs die zich met statusconsumptie hebben bezig gehouden, desgevraagd ook wel toegeven dat sociale status niet te koop is, maar men krijgt toch sterk de indruk dat men de lezer maar graag in die waan laat. Als het concept 'statusconsumptie' en vergelijkbare begrippen in de literatuur namelijk geen negatieve lading hebben, dan hebben ze doorgaans op zijn minst een pejoratieve bijklank. Dat geldt zowel voor populaire geschriften als die van Packard (1959) als voor het in academische kringen nog altijd invloedrijke werk van Veblen.

Het door Veblen in zijn *Theory of the Leisure Class* (1899) gemunte begrip 'opzichtige consumptie' (conspicuous consumption) speelt nog altijd een opvallende rol in veel studies naar consumentengedrag. Onder opzichtige consumptie verstonde Veblen het verzamelen en verbruik van goederen die wel duur maar zonder praktisch nut zijn. Als goederen wel duur zijn, maar geen praktische nut hebben – zo redeneerde Veblen – dan wordt hun gebruikswaarde dus bepaald door hun ruilwaarde in plaats van andersom. Zoals Leibenstein (1950) later heeft betoogd zal de vraag naar zulke Veblen-goederen derhalve toenemen naarmate ze duurder worden. *Dit zogeheten Veblen-effect is echter nog nooit waargenomen.* Er zijn weliswaar veel verschijnselen die hier op lijken, maar bij nadere beschouwing zit de vork dan toch iets anders in de steel. In hausemarkten voor duurzame goederen kunnen bijvoorbeeld best de prijs van en de vraag naar zulke goederen tegelijkertijd toenemen. Maar in zo'n geval is het aannemelijker dat de toegenomen vraag de prijs opdrijft. Ook kan er dan van een speculatiemotief sprake zijn. Bij aanhoudende prijsstijgingen kan het immers interessant zijn om met winstoogmerk geld in zulke goederen te beleggen.¹¹ In een zinvol onderscheid tussen consumptie en voorraad- en schatvorming blinkt het concept van 'opzichtige consumptie' dus ook niet uit. Verder lijdt Veblens theorie van de opzichtige consumptie, zoals Colin Campbell (1995b) heeft aangetoond, aan nog een aantal andere gebreken.

Het afwijzen van Veblens theorie van de opzichtige consumptie betekent niet dat statusoverwegingen en statusmotieven geen rol kunnen spelen bij consumptieve beslissingen. Wel is het zo dat dergelijke verbanden moeilijk te operationaliseren zijn. Dat komt mede doordat het begrip status binnen de sociale weten-

schappen verre van eenduidig gehanteerd wordt. Veblen zag status bijvoorbeeld als een derivaat van rijkdom. Gebruikelijker is het om status los van rijkdom te definiëren als het maatschappelijk aanzien van iemand. Hoe correct zo'n onderscheid op een puur conceptueel niveau ook mag zijn, erg hanteerbaar is het daarom niet. Doorgaans blijken status en rijkdom immers sterk gecorreleerd. En het verband tussen rijkdom en het bezit en het verbruik van (consumptie)goederen is axiomatisch (cf. *infra*, Hoofdstuk 2). Daarnaast wordt in de literatuur over statusconsumptie veelal niet of nauwelijks rekening gehouden met het onderscheid tussen statusgeïnduceerde consumptie, statusbepwerkstellende consumptie en statusbeogende consumptie. Vaak wordt er heel gemakkelijk vanuit gegaan dat producten gekocht worden *met het doel* om status te verwerven. Statuscompetitie of sociale emulatie wordt in dergelijke studies als de drijvende kracht achter consumptie beschouwd (b.v. Dahles 1997; Van Kempen 2005). Dergelijke literatuur komt in eerste instantie altijd zeer overtuigend over. We menen immers overall om ons heen snobs en patzers te zien. Maar kwalificeren we onszelf ook zo? Zijn dure vakanties wel primair bedoeld om de burens de ogen uit te steken? Streven de Latijns-Amerikaanse sloppenwijkbewoners die in plaats van voedsel (nage-maakte) merkkleding kopen, status na, of gunnen zij zich een tastbare droom van rijkdom?

Dure goederen zijn vanzelfsprekende tekenen van rijkdom, maar die betekenis is uiteraard niet noodzakelijkerwijs de boodschap. En daar wordt in de praktijk van het onderzoek zelden afdoende rekening mee gehouden (cf. Campbell 1995a). *Mutatis mutandis* geldt deze kritiek ook voor andere studies waarin consumptie primair als een vorm van communicatie wordt beschouwd. Naast de literatuur over statusconsumptie bestaat er namelijk nog een omvangrijke literatuur waarin consumptie als instrument wordt beschouwd bij de constructie van andere sociale identiteiten. Deze benadering is in belangrijke mate geëntameerd door Douglas and Isherwood (1979) en Bourdieu (1984). En veel van de cultuurwetenschappelijke literatuur over consumptie uit de afgelopen twee decennia handelt over deze thematiek. Afgezien van de twee met name genoemde kaderscheppende studies is deze literatuur vooral beschouwend van aard en heeft niet of nauwelijks toetsbare – laat staan getoetste – theorieën opgeleverd. De relatie tussen sociale identiteit en consumptie blijft derhalve een terrein dat theoretisch gezien nog enorme uitdagingen biedt.

Dat identiteits- en statusmotieven onverminderd populair blijven binnen de cultuurwetenschappelijke benadering van consumptievraagstukken, heeft ook te maken met het gegeven dat dergelijke motieven moeilijk (of zelfs onmogelijk) in te kaderen zijn binnen de micro-economische analyse van consumptieve keuzes. Het binnen de micro-economie dominante grensnutmodel beoogt dergelijke keuzes te verklaren vanuit enkele eenvoudige premissen: 1) de consument is autonoom in zijn beslissingen en voorkeuren; 2) de consument handelt rationeel (d.w.z. berekend) en in zijn eigen belang; 3) het nut van producten is afhankelijk van de reeds verworven hoeveelheden van het product en van de (kosten van de) alternatieven die voor het product beschikbaar zijn; en 4) de consument tracht onder gegeven voorkeuren zijn nut te maximaliseren. Een formele mathematische uitwerking van het model is in elk handboek micro-economie te vinden. Hoewel dit grensnutmodel binnen de economische wetenschap op zeer brede steun kan rekenen, bestaat

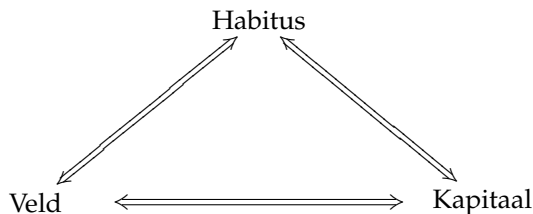
er binnen de andere sociale wetenschappen juist bij velen een zeer grote scepsis tegenover deze benadering (Fine 1995; Wilk 1996). Deels hebben die bezwaren een ontologische strekking. De *homo economicus* die binnen dit model de hoofdrol speelt, is immers moeilijk als een mens van vlees en bloed te zien. Toch is het goed om de politieke en sociaal-filosofische dimensies van het grensnutmodel los te zien van de wetenschappelijke kwaliteiten van het model. Want die wetenschappelijke kwaliteiten zijn er zeker. Met het grensnutmodel kunnen we bijvoorbeeld heel goed verklaren waarom de vraag naar appels toeneemt als de peren duurder worden. En nog veel meer. Het is niettemin moeilijk om aan te geven waar de grenzen van de toepasbaarheid van het grensnutmodel liggen. Met enige intellectuele souplesse is namelijk bijna alles met dit model te verklaren. Zo slaagt Becker (1996) er bijvoorbeeld in om zelfs verslavingen vanuit het grensnutmodel te 'verklaren'. Zo'n exercitie is mogelijk doordat het grensnutmodel fundamentele zwaktes kent. Het model legt namelijk gedrag uit in termen van voorkeuren, die op hun beurt alleen maar door gedrag kunnen worden gedefinieerd (Sen 1977; Fine 1995).

Hoewel Becker en andere rationele-keuzetheoretici beslist wel aandacht hebben voor het investeringsaspect van consumptieve keuzes, blijken juist op dit punt de grenzen van het grensnutmodel snel bereikt. Zo heeft Elster (1997) er in een bespreking van het eerder aangehaalde werk van Becker op gewezen dat bij consumptieve investeringen niet *per se* sprake hoeft te zijn van kosten die voor de baten uit gaan. Een consument kan bijvoorbeeld voldoening vinden in het krijgen van onderwijs die los staat van het eventuele profijt dat hij daar in de toekomst van kan hebben. Anders dan bij 'gewone' investeringen wordt het nut van de consumptieve investering niet alleen door het rendement bepaald. Het sociale en culturele kapitaal dat iemand als het gevolg van consumptieve investeringen verwerft, heeft dan ook andere eigenschappen dan fysiek (economisch) kapitaal. Onder sociaal kapitaal verstaan we het krediet dat men ontleent aan sociale relaties. Deze relaties kunnen variëren van vriendschappen tot lidmaatschappen van organisaties en van familiebanden tot formele machtsrelaties. Vanuit de rationele-keuzebenadering wordt het verwerven van sociaal kapitaal al snel gereduceerd tot het kiezen van de juiste vrienden. Maar dan gaat men voorbij aan het bilaterale karakter van zo'n relatie. Jan kan immers best Piet als vriend kiezen, maar hij kan er niet voor kiezen dat Piet hem als vriend kiest. En dat geldt nog sterker bij wat we cultureel kapitaal noemen, het geheel van waarden, normen, voorkeuren en kennis waardoor men sociale relaties kan aangaan en onderhouden. Er vanuit gaande dat overeenkomsten in voorkeuren en dergelijke sociale relaties faciliteren, zijn immers diverse prisoner dilemma-achtige scenario's denkbaar. Twee muziekliefhebbers met sterk uiteenlopende persoonlijke voorkeuren, kunnen bij een samenzijn bijvoorbeeld tot het compromis komen om het maar zonder muziek – beider grote passie – te doen. De noties van sociaal en cultureel kapitaal staan daarom op gespannen voet met de autonomie van de consument die binnen de rationele keuzebenadering als gegeven wordt verondersteld.

Het concept 'sociaal kapitaal' heeft zich in het afgelopen decennium op een grote sociaal-wetenschappelijke belangstelling mogen verheugen. Zo houdt sinds 1998 een speciale werkgroep van de Wereldbank, *The Social Capital Initiative*, zich met dit thema bezig. Daarnaast hebben populaire auteurs als Fukuyama (1995) en Putnam (o.a. 2000) het thema bij een breder publiek onder de aandacht gebracht

(zie ook: Portes 1998 & Lin 2001). Verder is het begrip sterk verbonden met de cultuursociologie van Bourdieu (1977, 1984 & 1992), die tevens het begrip cultureel kapitaal muntte. Samen met de concepten habitus en veld spelen de verschillende kapitaalvormen een centrale rol in het metasociologische raamwerk dat hij sinds het begin van de jaren zeventig in verscheidene geschriften heeft ontvouwd. Hoewel er veel – en vaak ook terecht – kritiek op zijn werk is (cf. Jenkins 1992), biedt het Bourdieuesque handelingsmodel een serieus alternatief voor het rationele keuzemodel.

Habitus is het centrale concept in de sociologie van Bourdieu.¹² De habitus is het sociaal geconditioneerde schema van waarden en kennis waardoor mensen in staat zijn om in dagelijkse situaties snel en adequaat te kunnen handelen zonder een tijdrovende rationele (calculerende) afweging te hoeven maken (Bourdieu 1992: 64). De sociale omgeving waarbinnen het praktisch handelen zich afspeelt, wordt door Bourdieu met het begrip veld aangeduid, naar analogie met het speelveld, een ruimte van zowel samenspel als competitie. Het spreekt bijna vanzelf dat de specifieke signatuur van de habitus afhankelijk is van het veld of de velden waarbinnen de persoon gewoon is te handelen. Het praktisch vernuft dat nodig is om je staande houden in een academische discussie kan immers totaal nutteloos zijn op de werkvloer van een fabriek, en andersom. Naarmate personen meer binnen dezelfde omgeving(en) opereren, zullen hun habiti dan ook meer met elkaar overeenkomen. Op deze manier ontstaan groeps culturen en worden zij in stand gehouden. De verschillende vormen van kapitaal fungeren als de hulpmiddelen om zich in het veld te kunnen handhaven of vooruit te kunnen komen. De mogelijkheden om dit vermogen te benutten zijn weer afhankelijk de structuur van het veld en de habitus van de actor in kwestie. Schematisch kunnen we dus stellen:

waarbij de pijlen handelingen zijn, zowel van de actor in kwestie als van andere actores in het veld. Dit context-georiënteerde schema wijkt duidelijk af van het lineaire rationele keuzemodel, dat we kunnen weergeven als:

waarbij de pijlen de overgang naar een volgende stap weergeven. Op het niveau van voorkeuren en rationaliteit blijven we bij dit model duidelijk zitten met een homunculus. Stellen we vragen over voorkeuren omtrent voorkeuren en de rationaliteit achter rationeel handelen, dan komen we met het rationele-keuzemodel namelijk in een oneindige regressie terecht. Het circulaire habitusmodel van praktisch handelen heeft dat nadeel duidelijk niet, hoewel hierbij overduidelijk het gevaar van een cirkelredenering op de loer ligt. Uit het habitusmodel laten zich bovendien niet zo gemakkelijk toetsbare hypothesen afleiden als uit het rationele-

keuzemodel. Daar staat tegenover dat het habitusmodel een selectie- en adaptatiemechanisme inhoudt, waardoor we de evolutie van consumptiepatronen vanuit de sociale context kunnen analyseren zonder dat we daarbij van de theoretische fictie van gegeven voorkeuren uit hoeven te gaan.

In de literatuur vinden we het habitusmodel en het rationele-keuzemodel doorgaans lijnrecht tegenover elkaar geplaatst. De modellen zijn inderdaad principieel verschillend, maar ik vraag me af of een dergelijke paradigmatische tegenstelling wel gerechtvaardigd is. Het lijkt mij vruchtbaarder om beide modellen als compatibel en wederzijds corrigerend te beschouwen. Zo'n benadering doet recht aan het gegeven dat consumptie de uitkomst kan zijn van fundamenteel verschillende processen. Grofweg kunnen we daarbij drie hoofdmechanismen onderscheiden: vrije keuze, gewoonte en dwang. In de praktijk zullen dergelijke processen zich echter bijna nooit in die ideaaltypische gedaantes voordoen. Voor het halsstarrig vasthouden aan het ene of het andere universalistische model van consumptief gedrag zijn dan ook geen empirische gronden aan te dragen. Daar komt bij dat consumptie behalve de uitkomst van een proces, zelf ook een proces is. En dat gegeven is binnen de theorievorming over consumptie nogal stiefmoederlijk behandeld. Een verwijzing naar het operationeel belangrijke verschil tussen consumptie en schatvorming zal men in de hiervoor aangehaalde literatuur vergeefs zoeken. Dat mag op zijn minst vreemd heten, want als men consumptie als een investering wenst te beschouwen zal men hier toch terdege rekening mee moeten houden.

1.2.3 *Het moderniseringsperspectief*

In het woud van de vele theorieën en de minstens zo talrijke conceptuele raamwerken over consumptie en aanverwante zaken is het voor meer empirisch gerichte onderzoekers moeilijk om verantwoorde keuzes te maken. Dat geldt dus ook voor het historisch onderzoek. In de historische literatuur die zich met consumptievraagstukken bezig houdt, wordt het concept 'consumptie' dan ook in uiteenlopende betekenissen gehanteerd. En ook in andere opzichten lopen de benaderingswijzen sterk uiteen. Niettemin is er één perspectief dat veel studies op dit gebied met elkaar verbindt, namelijk modernisering. Het is een perspectief dat niet bij alle historici even geliefd is. Bij een bont amalgaam van traditionalisten, narrativisten en historisch-antropologen bestaat er immers een duidelijke voorkeur om zaken uit het verleden uitsluitend binnen de context van dat verleden te bestuderen. Deze voorkeur vinden we binnen het veld van de historische consumptiestudies terug in de bijdragen van onder andere Dibbits (2001) en De Vlieger-De Wilde (2004). Daar komt bij dat het moderniseringsperspectief door velen wordt geassocieerd met een naïef vooruitgangdenken. En we moeten er inderdaad voor waken om net als Rostow (1960) in het 'Tijdperk der Massaconsumptie' het onvermijdelijke einde van de geschiedenis te zien. Veruit de meeste historici en andere sociale wetenschappers die zich tegenwoordig met moderniseringsvraagstukken bezig houden, zullen zich echter verre van zo'n teleologisch vooruitgangsprincipe houden. Modernisering is in hun ogen een allesbehalve eenvormig en eenduidig proces. Het is ook een proces dat moeilijk, zo niet onmogelijk, te definiëren valt zonder in algemeenheden te vervallen (Van der Loo en Van Reijen 1997). Niettemin is modernisering een belangrijk heuristisch kader.

Het moderniseringsperspectief verbindt het onderzoek naar consumptieve ontwikkelingen in het verleden met de theoretische inzichten uit de ontwikkelingssociologie en de ontwikkelingseconomie. Het onderzoek naar de consumptieve evolutie in de vroegmoderne tijd wordt dan ook niet alleen uitgevoerd door historici maar ook door economen, sociologen en antropologen. Zo was het de sociologe Chandra Mukerji (1983) die als eerste de consumptieve evolutie in de vroegmoderne tijd binnen een breder moderniseringsperspectief plaatste. Ze nam daarbij het concept materialisme als uitgangspunt. Onder materialisme verstaat zij in navolging van onder andere Polanyi (1975 [1944]; 1972) een cultureel systeem waarbinnen de uitwisseling van goederen door materieel gewin bepaald wordt in plaats van door andere sociale drijfveren. In dit materialisme, zo stelt Mukerji in navolging van haar voorgangers, onderscheidt de moderne (Westerse) samenleving zich van alle andere samenlevingen. Anders dan Polanyi (1975 [1944]), die de Grote Overgang naar de materialistische samenleving in de negentiende eeuw plaatst en vooral vanuit het perspectief van de productie laat plaatsvinden, plaatst Mukerji die transformatie evenwel in de vroegmoderne tijd en legt zij veel meer de nadruk op consumptieve aspecten.¹³ Door zich zo nauw te verbinden met de substantivistische school binnen de economische antropologie neemt Mukerji echter wel een heel kwetsbaar standpunt in. Het uitgangspunt dat rationeel calculerend economisch gedrag typisch is voor de moderne westerse samenleving, is door de zogeheten formalisten namelijk fel bestreden. Het grensnutmodel, zo stellen zij, is juist binnen heel verschillende culturele contexten toepasbaar, zelfs binnen tribale samenlevingen. En die stelling hebben zij – voor zover dat gaat – ook met onderzoek gestaafd. Bovendien blijken zelfs in op het oog hoogkapitalistische samenlevingen andere modaliteiten van het goederenverkeer dan de vrije markt een allesbehalve ondergeschikte rol te spelen (Wilk 1996).

Hoewel er op een vrij fundamenteel niveau kanttekeningen bij de studie van Mukerji geplaatst dienen te worden, heeft haar werk ook zeker zijn verdiensten. Op een tentatieve wijze weet zij een verband te leggen tussen het ontstaan van het moderne consumentisme en andere grootschalige ontwikkelingen, zoals de expansie van de wereldhandel en de opkomst van het wetenschappelijk materialisme. Een cruciale positie binnen haar betoog neemt de opkomst en verspreiding van de (boek)drukunst in, volgens Mukerji de eerste techniek waardoor *massaproductie* mogelijk werd.¹⁴ In dit opzicht treedt Mukerji in de voetsporen van mediatheoretici als Marshall McLuhan en Walter Ong, wier theses duidelijk in het werk van Mukerji doorklinken. Maar ook in dat opzicht blijft Mukerji in beschrijving en analyse op macroniveau hangen, waardoor haar studie uiteindelijk weinig verklarende inzichten weet te bieden. Het methodologisch holisme, zoals dat door Mukerji beleden wordt, loopt immers altijd vast op een simpele retorische vraag. Als modern consumentengedrag het resultaat is van een materialistischere samenleving, waar is dat materialisme dan de resultante van? Van het moderne consumentengedrag, misschien?

De terugkoppeling van ontwikkelingen op macroniveau naar concrete handelingen van personen, is een van de belangrijkste issues binnen de sociologie en een van de meest problematische. En waar Mukerji dit probleem, zeg maar, omzeild heeft, is Colin Campbell daar in zijn *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism* (1987) en een aantal latere bijdragen (1990; 1993) beslist niet voor

weggelopen. Campbell laat in aanvulling op de protestantse-ethiek-these van Max Weber het moderne consumentisme wortelen in een 'romantische ethiek'. Ook in het werk van Campbell speelt het concept van materialisme een rol. Maar anders dan Mukerji gebruikt Campbell 'materialisme' juist in de colloquiale betekenis van een algemene hang naar materieel bezit. En in die zin is materialisme volgens Campbell helemaal niet kenmerkend voor het moderne consumptiepatroon. Kenmerkend voor de moderne consument is volgens Campbell namelijk dat zijn gedrag niet gericht is op het verkrijgen van goederen *per se*, maar op het beleven van het genoegen dat hij daaraan kan ontleen. Dit 'moderne hedonisme', zoals Campbell het noemt, onderscheidt zich van het 'traditionele hedonisme' doordat het een beroep doet op de creatieve vermogens van het individu. Waar de klassieke hedonist zich overgeeft aan zaken die direct genot verschaffen (externe stimuli), zoals seks, drank en drugs, beleeft de moderne consument zijn plezier aan de reflectie (interne stimuli) op zaken die indirect genot verschaffen zoals kunst, snuisterijen en modeartikelen. Door dat creatieve en actieve karakter is moderne consumptie volgens Campbell een middel tot zelfrealisatie en de drang daartoe spruit volgens hem voort uit een romantische levenshouding. Hij beschouwt die 'romantische ethiek' overigens niet als het exclusieve product van de Romantiek met een grote R. Ook het achttiende-eeuwse sentimentalisme en verscheidene piëtistische geestesstromingen hebben hier volgens Campbell aan bijgedragen.¹⁵ Geheel in de Weberiaanse traditie handelen individuen bij Campbell primair vanuit ideeën, of beter vanuit de receptie van ideeën. Consumentengedrag moet volgens hem namelijk primair begrepen worden in termen van zelfbeeld ('character') en actie.

De grote kracht van Campbells betoog is dat hij een grootschalige ontwikkeling naar individueel gedrag terug weet te beredeneren. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat de toetsing van zijn these op zijn minst problematisch is. *Mutatis mutandis* zijn namelijk veel van de argumenten die in de loop der tijd tegen de protestantse ethiek these van Weber zijn ingebracht, ook op de these van Campbell van toepassing. Dat heeft niet alleen met empirische toetsing te maken, maar ook met de problemen die er op een hoger abstractieniveau bestaan bij het methodologisch individualisme dat door Campbell (en Weber) beleden wordt. Immers, zelfs als we de romantische ethiek van Campbell als een verklarende factor accepteren, dan zal die ethiek zeker niet in alle geledingen van de samenleving even sterk ingang hebben gevonden en onder sommige groepen misschien zelfs helemaal niet. Levensstijlen, smaken en voorkeuren blijken in de praktijk immers keer op keer sterk sociaal gedifferentieerd. Weliswaar heeft Weber dit verschijnsel met het begrip keuzeverwantschap (*Wahlverwandschaft*) proberen te vangen, maar dat heeft toch iets weg van een toverformule, een mooie manier om te zeggen dat er een verband is omdat er een verband is. Dat is tenminste als we het letterlijk nemen. Want hoewel Weber de toepasbaarheid van het principe van Darwiniaanse selectie (*Auslese*) binnen de sociologie altijd bestreden heeft, blijkt deze kritiek vooral op Spenceriaanse selectie (*survival of the fittest*) en niet zozeer op Darwiniaanse selectie (*survival of the sufficiently fit*) betrekking te hebben. Zoals Runciman (2001 & 2005) heeft betoogd, is de Weberiaanse methodologie daarom zeker niet principiële onverenigbaar met een selectionistische benadering. Sterker, ze nodigt daar zelfs toe uit. Zonder een selectiemechanisme te definiëren, zo stelt

Runciman, is het nagenoeg onmogelijk om toetsbare hypothesen over sociale en culturele evolutie te formuleren.

Door in termen van sociale selectie te denken, kunnen we ook ontsnappen aan een rigide methodologisch individualisme dat zich geen rekenschap geeft van het feit dat consumptief gedrag zelden een individuele en bijna altijd een relationele activiteit is. Voor het onderzoek naar de vroegmoderne consumptieve evolutie lijkt een methodologisch relationalisme dat sociale ontwikkelingen terugvoert op concrete relaties in plaats van individuele handelingen, dan ook meer dan gewenst. Zo'n benadering van de vroegmoderne consumptieve evolutie die we relationalistisch zouden kunnen noemen, vinden we in het vrij recente boek van Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability* (2002). Anders dan Campbell, die een in zichzelf gekeerde romantische dagdromer als de ideaaltypische moderne consument postuleert, stelt Smith dat het moderne consumptiepatroon zich rond de notie van respectabiliteit ontwikkelde. De studie van Smith is vooral interessant omdat hij een door en door relationeel concept centraal stelt. En hoewel het zijn studie enigszins aan theoretische diepgang ontbeert, weet hij met scherpe etnografische observaties aan te geven hoe noties rond respectabiliteit nieuwe voorkeuren deden ontstaan en in dat proces tegelijkertijd als selectiemechanismen functioneerden.

De hiervoor besproken 'transitiemodellen' zijn allen sterk georiënteerd op sociale en culturele ontwikkelingen. Meer op de economische ontwikkeling toegespitst is het door Jan de Vries (1993 & 1994) voorgestelde model van een Revolutie van de Vlijt (*Industrious Revolution*). Kern van dit model is dat huishoudens gedurende de vroegmoderne tijd steeds meer zaken die daarvoor binnen het huishouden geproduceerd werden, van de markt gingen betrekken en dat de tijd die zo aan de huishoudelijke productie werd onttrokken, vervolgens gebruikt werd om een geldinkomen te verwerven. Ook de vraag naar voorheen onbekende waren deed op deze manier indirect het aanbod van arbeid toenemen. En binnen deze constellatie konden vervolgens de klassieke principes van arbeidsdeling en schaalvoordelen hun werk doen. Anders dan de naam doet vermoeden beschrijft het model dus eerder evolutionaire dan revolutionaire processen en is vlijt beslist niet de (enige) spil van deze ontwikkelingen. De wat ongelukkige naamgeving mag evenwel niet verhullen dat het model van De Vries een aantal zeer sterke kanten heeft. Op een coherente en geraffineerde manier is hij er in geslaagd consumptie als een dynamische factor aan te wijzen in de economisch-historische ontwikkeling. Bovendien is het model in principe ook toepasbaar op andere tijden en andere gebieden (cf. Cross 1993). De vraag is alleen of het model wel toepasbaar is voor Noordwest Europa in de vroegmoderne tijd, en zo ja op welke schaal en in welke periode precies deze ontwikkelingen plaatsvonden. Nader onderzoek naar werktijden en arbeidsproductiviteit in de vroegmoderne tijd plaatst namelijk nadrukkelijk vraagtekens bij het belangrijkste uitgangspunt van het model, namelijk dat steeds meer arbeid naar de markt werd verplaatst (Voth 1998; Clark & Van der Werf 1998). Een nog fundamenteeler probleem bij de these van De Vries is dat het aanbod van arbeid niet per definitie herleid kan worden tot keuzes door huishoudens. De mogelijkheden om arbeid aan te bieden zijn immers ook sterk afhankelijk van de vraag naar arbeid (Munro 1994).

Ondanks het vele onderzoek dat reeds naar de consumptieve evolutie in de

vroegmoderne tijd is verricht, blijven er dus nog veel vragen over. Wat de reeds ontwikkelde transitie-modellen betreft, valt in de eerste plaats op dat ze allemaal in het hypothetische blijven steken. Niet dat door aangehaalde auteurs is verzuimd om hun betoog met documentatie te ondersteunen, wel is het zo dat geen van de reeds ontwikkelde transitie-modellen door een formele toetsing wordt geschraagd. Een ander punt is dat de modellen er allemaal min of meer erop gericht zijn om het ontstaan van marktcondities voor de Industriële Revolutie te verklaren. De focus is daardoor wel erg op de specifieke omstandigheden in het achttiende-eeuwse Engeland komen te liggen. Verder is binnen de historische literatuur nergens structureel aandacht besteed aan het verschil tussen schatvorming en consumptie. Daarmee is een belangrijk conceptueel thema in de bestaande literatuur onbelicht gebleven. Naarmate het onderzoek voor dit boek vorderde, werd namelijk steeds duidelijker dat dit onderscheid cruciaal is voor een goed begrip van de consumptieve ontwikkelingen in de vroegmoderne tijd. In het derde hoofdstuk zal ik daarom aan de hand van de voor het zeventiende-eeuwse Leeuwarden gevonden trends een nieuw transitie-model schetsen. Voordat het zover is zal dus eerst het bronnenonderzoek aan de orde moeten komen.

1.3 Boedelinventarissen

Boedelinventarissen vormen een bijzonder rijke bron voor onderzoek naar consumptie en bezit in het verleden. Niettemin kent dit bronnenmateriaal ook de nodige tekortkomingen. Zo geven inventarissen een statisch overzicht van bezittingen en niet direct inzicht in het consumptieproces of de effectieve vraag naar goederen. Met deze stock/flow problematiek, waaraan Jan de Vries (1993) al uitgebreid aandacht heeft besteed, zullen we bij de interpretatie van de gegevens terdege rekening moeten houden. Toch moet ook opgemerkt worden dat deze problematiek bij waarnemingen op geaggregeerd niveau en bij gelijkblijvende consumptiecycli niet heel erg relevant is, aangezien verschuivingen in het *gemiddelde* bezit aan consumptiegoederen wel degelijk een synchroonlopende indicatie geven van verschuivingen in de *gemiddelde* effectieve vraag naar die goederen. Naast het statische karakter hebben boedelinventarissen nog tal van andere beperkingen. In hun uitgebreide bronverkenningen hebben Spufford (1990) en Wijsenbeek-Olthuis (1995) al veel van deze zaken voor het voetlicht gebracht. *Grosso modo* is hetgeen door hen naar voren is gebracht ook op Leeuwarder inventarissen van toepassing. Aan de andere kant kent het Leeuwarder corpus een van het gangbare patroon afwijkende administratieve achtergrond. Verder zijn de beperkingen van de bron natuurlijk ook afhankelijk van de vraagstelling van het onderzoek.

1.3.1 Bronbeschrijving

Op het eerste gezicht lijken alle boedelinventarissen op elkaar. Ze beginnen allemaal met een preambule waarin de naam wordt vermeld van degene aan wie de boedel toebehoort, de reden van opmaak, de datum en meer van dergelijke gegevens. Daarna volgt een opsomming van de zaken die tot de boedel behoren. Binnen dit uniforme kader bestaat er niettemin ruimte voor tal van kleine en soms ook grote variaties. Het ontbreken van onroerend goed in de inventaris

wil bijvoorbeeld niet altijd zeggen dat het er ook niet was. (In Engeland werd het onroerend goed zelfs standaard buiten de inventaris gehouden.) Verder kunnen de goederen per vertrek of per materiaalsoort beschreven zijn, heel gedetailleerd of juist heel globaal en kunnen ze wel of niet getaxeerd zijn. Een bibliotheek kan titel voor titel beschreven zijn, maar de beschrijving kan zich ook beperken tot de aantallen die van elk formaat aanwezig zijn. Sommige inventarissen geven aan dat de boeken voor een bepaald bedrag verkocht zijn en het komt ook voor dat er alleen verwezen wordt naar een catalogus die er van de bibliotheek zou moeten zijn. De redenen om een inventaris op te laten maken, lopen uiteen maar er zijn twee redenen die de boventoon voeren: schuldvereffening en het beheer van nalatenschappen ten behoeve van (half)wezen en andere minderjarigen. Inventarissen die opgemaakt zijn op verzoek van schuldeisers, zijn doorgaans minder geschikt als bron. De bezitter van de goederen heeft er dan immers vaak belang bij om goederen voor de inventarisator achter te houden. Bovendien werd en wordt er bij de liquidatie van failliete boedels rekening mee gehouden dat de schuldenaar een bepaald pakket goederen nodig heeft om behoorlijk verder te kunnen leven (Statuten Vriesland: 220). Inventarissen die zijn opgemaakt ten behoeve van (half)wezen en andere minderjarigen zijn meestal vollediger, maar ook deze kennen vaak leemtes in de beschrijving. Zo gebeurde het geregeld dat de voogden een gedeelte van de boedel te gelde lieten maken om het beheer van de nalatenschap te vereenvoudigen.

Leeuwarder inventarissen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn merendeels terug te vinden in het oud (rechterlijk) archief van de stad.¹⁶ Het leeuwendeel van deze inventarissen is geprotocolleerd in twee series, de Inventarisatieboeken (1550-1790) en de Aestimatatieboeken (1561-1707) (HCL, ORA, Y1 t/m Y84 & Z1 t/m Z33). Daarnaast worden verspreid in enkele andere series ook nog enkele inventarissen aangetroffen. De oorsprong van de bemoeienis van het gerecht van de stad met het opstellen en protocolleren van inventarissen ligt in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw, toen op instigatie van Karel V het stedelijk bestuur en de stedelijke administratie gereorganiseerd werden. In deze periode werd het stadsrecht op een nieuwe voet gebracht en werden nieuwe stedelijke instellingen in het leven geroepen. Uit deze tijd stamt ook een niet precies gedateerde *Ordonnantie ende instructie voer den gecommiteerden van der weeskamer* (HCL, OA, M208: 24ff). Anders dan in Holland waar weeskamers tot de semi-autonome corpora van de stad behoorden, was de weeskamer in Leeuwarden geen aparte instelling maar een commissie van het gerecht. Deze commissie diende er op toe te zien dat 'die goeden vanden genen (die deur eenigen wettigen saecken selffs heure gueden nijet administreren kennen) wel ende deuchdelijcken, moegen geregiert ende pertracteert [gehandelt] worden'.¹⁷ In het bijzonder ging het daarbij om wezen en halfwezen. De ordonnantie bevat behalve veel bepalingen omtrent het aanstellen van voogden ('voormomers') over weeskinderen onder meer dat deze 'zijn gehouden inventarijs ofte repertorium te maecken van alle dez weeskintz guederen'. Daarbij werd tevens bepaald dat 't inventaris bijden voirmombaer te maecken ofte doen conscriberen, behoirt ter presentie vanden Gerechte ofte ter presentie van emande vandien bijden secretaris ofte zijn substituut gemaect worden'.

De genoemde Inventarisatie- en Aestimatatieboeken waren de geëigende series

waarin de voor het gerecht opgemaakte inventarissen werden geprotocolleerd. Het opvallendste verschil tussen beide series is dat de inventarissen in de Aestimatatieboeken doorgaans getaxeerd zijn, terwijl dit bij de boedelbeschrijvingen in de Inventarisatieboeken bijna nooit het geval is. Een ander verschil is de reden van opmaak. Van de inventarissen in de Aestimatatieboeken is nagenoeg de helft opgemaakt ten behoeve van halfwezen wier overgebleven ouder opnieuw in het huwelijk trad. De beschrijving diende dan om het kindsdeel van de erfenis van de overleden vader of moeder te bepalen. Aangezien dit pas uitgekeerd werd op het moment dat het kind volwassen werd, was een taxatie van de goederen gewenst (cf. Hempenius-van Dijk 1991: 82).

Hoewel verreweg de meeste akten in de Inventarisatie- en Aestimatatieboeken boedelinventarissen zijn, zitten er ook enkele andere documenten tussen, zoals taxaties van onroerend goed en boedelscheidingen. Verder is van een klein aantal inventarissen alleen de preambule afgeschreven zonder de eigenlijke inventaris. Het gaat hierbij overigens maar om een beperkt aantal gevallen over de gehele periode. Een belangrijkere onzuiverheid in het corpus vormen de zesennegentig 'inventarissen' in het enige overgebleven Stads Verkoopboek uit 1581, dat bij de inventarisatie van het Oudrechterlijk Archief in de negentiende eeuw ten onrechte bij de Inventarisatieboeken is ondergebracht.¹⁸ In de Stads Verkoopboeken werd de administratie van boelgoederen (veilingen van inboedels) bijgehouden. De hierin opgenomen lijsten van verkochte goederen hebben als bron weliswaar een zekere verwantschap met boedelinventarissen maar de administratieve achtergrond van beide documenttypen is zeer verschillend. Bij het door elkaar gebruiken van beide bronnen dient men dan ook rekening te houden met een zekere vertekening in de gegenereerde dataset. Maar dat is een terugkerend thema in dit type onderzoek.

In tabel 1.1 is het aantal akten in de Inventarisatie- en Aestimatatieboeken weergegeven. Afgezien van het derde kwart van de zestiende eeuw – duidelijk een opstartperiode – houdt het verloop van het aantal inventarissen tot het einde van de zeventiende eeuw redelijk gelijke tred met de bevolkingsontwikkeling in de stad. In de achttiende eeuw neemt het aantal boedelbeschrijvingen evenwel sterk af zonder dat daarvoor duidelijke oorzaken in de demografische sfeer zijn aan te wijzen. Deze dienen dan ook op een ander vlak gezocht te worden, namelijk in de wijze waarop erfenissen verdeeld en beheerd werden. Zo is bekend dat in Groningen vanaf het eind van de zeventiende eeuw in plaats van een boedelscheiding steeds vaker een afkoopregeling getroffen werd. Tevens kwamen daar vanaf die tijd overeenkomsten van 'eenkindschap' (unio prolium) in zwang. De stiefouder erkende daarbij de voorkinderen van zijn/haar echtgeno(o)t(e) als de zijne of hare (Hempenius-van Dijk 1991: 148-162). In dergelijke gevallen was het vaak niet meer nodig om een inventaris op te maken. Het is aannemelijk dat dergelijke ontwikkelingen zich ook in Leeuwarden hebben voorgedaan.¹⁹ De afname van het aantal inventarissen manifesteert zich immers het eerst in de Aestimatatieboeken; de serie werd na 1707 zelfs niet langer voortgezet. En juist in deze delen vinden we inventarisaties ten behoeve van halfwezen. De afname van het aantal inventarissen in de Inventarisatieboeken begon later en ging langzamer. Ook hier zal hebben meegespeeld dat met betrekking tot het beheer van de vermogens van wezen steeds meer alternatieve regelingen werden getroffen. Maar minstens zo belangrijk was

Tabel 1.1: Aantal akten in de Inventarisatie- en de Aestimatieboeken per vijftwintigjarige periode

Periode	1550-1574	1575-1599*	1600-1624	1625-1649	1650-1674	1675-1699
Aestimatieboeken	3	171	413	341	192	110
Inventarisatieboeken	64	518	539	501	661	573
Totaal	67	689	952	842	853	683
Periode	1700-1724	1725-1749	1750-1774	1775-1790	1550-1790	
Aestimatieboeken	2	-	-	-	1.232	
Inventarisatieboeken	246	168	66	19	3.355	
Totaal	248	168	66	19	4.587	

* Inclusief de 96 'inventarissen' in het Stads Verkoopboek van 1581 (HCL, ORA: Y4).

dat boedels die in de zijlijn werden vererfd en derhalve onderhevig waren aan de reeds in 1621 ingevoerde impost op de collaterale successie, vanaf 1715 verplicht werden geïnventariseerd in de gerechtelijke Inventarisatieboeken van de Collaterale Successie (1715-1811). De hierin opgenomen inventarissen zijn veel minder uitgebreid aangezien over het huisraad, mits niet te gelde gemaakt, geen successierechten betaald hoefden te worden.²⁰

Afgezien van de administratieve achtergronden traden er in de loop der tijd ook wat de vorm en inhoud van de inventarissen betreft enige wijzigingen op. Het was halverwege de zeventiende eeuw gebruikelijk om het huisraad per productgroep (houtwerk, tinwerk etc.) te beschrijven, daarna werd het roerende goed meestal per vertrek te geïnventariseerd. Verder werden enige formules in de loop der tijd door andere vervangen. Iets dat ook voortvloeit uit de evolutie van de taal, een proces waarbij zegswijzen opkomen en in onbruik raken en waarbij woorden vaak licht en soms drastisch van betekenis wijzigen. Zo werden schilderijen rond 1600 nog algemeen als taferelen aangeduid. In de loop van de zeventiende werd echter de benaming 'schilderij' gangbaar en verschoof de betekenis van 'tafereel' van het voorwerp naar de voorstelling (De Pauw - de Veen 1969). Nu doen zulke problemen zich ook elders voor, maar in Leeuwarden komt daar nog iets bij. Want hoewel alle inventarissen in het Nederlands gesteld zijn, is in de inventarissen toch goed merkbaar dat de stad midden in het Friese taalgebied ligt. Een enkele keer is er zelfs sprake van een heel zinnetje in het Fries en vrij geregeld worden voorwerpen in het Fries benoemd. Wel nam het gebruik van dit 'Fries' in de loop der tijd af. Zo werden schaatsen aanvankelijk altijd 'reden' of 'ijsreden' genoemd, pas in inventarissen van na 1680 komt ook het woord 'schaatsen' regelmatig voor. Zeker wat vroege inventarissen betreft, dient men dus bedacht te zijn op het voorkomen van Friese termen. Als er in een zestiende-eeuwse inventaris bijvoorbeeld sprake is van 'becleende stoelen'²¹, dan is er geen sprake van een schrijffout, maar worden er stoelen met een rugleuning (Fries: 'bekling') bedoeld.

Wat valt er nu te zeggen over de betrouwbaarheid van de Leeuwarder inventarissen? Het antwoord op deze vraag is in eerste instantie: zeer betrouwbaar. Het zijn immers officiële documenten, die juist zijn opgemaakt om als bewijsstuk te dienen. Doorgaans werd de boedel bovendien onder ede 'aangegeven', zoals dat

heette, door iemand die bekend was met het huishouden: de langstlevende ouder, een grootouder, een buurman, een oom of de dienstmeid.²² Inventarissen waren dus betrouwbaar genoeg voor het doel waarvoor ze waren opgesteld: het liquideren, verdelen, etc. van een boedel. Daarmee is uiteraard niet gezegd dat boedelinventarissen ook een betrouwbare bron zijn voor een historisch onderzoek vanuit een specifieke vraagstelling. Bovendien is betrouwbaarheid iets anders dan nauwkeurigheid.

1.3.2 Toepassingsgerichte bronnenkritiek

De geschiktheid van de bron hangt af van het onderzoek waarvoor men haar gebruikt. Bronnenkritiek houdt dan ook niet op bij de beschrijving en analyse van de formele en diplomatieke aspecten van de bron. In het bijzonder voor sociaal-wetenschappelijk historisch onderzoek is het belangrijk om een stap verder te gaan en te toetsen in hoeverre een bron die met een heel ander doel is opgezet, ook gebruikt kan worden om een bepaalde vraagstelling te beantwoorden. Dat geldt ook voor deze studie. In het voorgaande is immers nauwelijks duidelijk geworden in hoeverre boedelinventarissen gebruikt kunnen worden om een antwoord te krijgen op vraagstukken betreffende de omvang en de samenstelling van de consumptie. Vaak zit de discrepantie tussen het objectief van de bron en het doel van het onderzoek in kleine details die beter daar besproken kunnen worden waar ze ter zake doen. Niettemin zijn er ook enkele punten van frictie die breder doorwerken. Ik zal ze hier puntsgewijs langslopen.

Boedelinventarissen geven geen informatie over het verbruik maar over het bezit van goederen. Inventarissen geven slechts een statisch overzicht van de bezittingen van een huishouden. Weliswaar zijn die goederen op dat moment in consumptie maar naar de duur van dat consumptieproces kunnen we slechts gissen. Als goederen duurzamer worden, is het immers mogelijk dat een toename van de hoeveelheid goederen in inventarissen gepaard gaat met een afname van het verbruik (per tijdseenheid) van die goederen. En andersom kan ook. Analyse van het bezit aan consumptiegoederen zegt dus niet direct iets over de omvang van de consumptie.

Boedelinventarissen geven zeer gebrekkige informatie over het bezit aan vluchtige goederen en de consumptie van diensten. Etenswaaren worden doorgaans niet in inventarissen vermeld, tenzij het om grote voorraden voor eigen gebruik gaat of om winkelvoorraden. Ook over de consumptie van diensten lichten inventarissen ons niet of nauwelijks in. Alleen in de staten van in- en uitschulden, die in de meeste inventarissen opgenomen, vinden we zo nu en dan wat informatie over de aanschaf van dergelijke producten. Door het vluchtige karakter van deze producten hebben ze doorgaans al snel na afschaf geen geldelijke restwaarde meer. En dat brengt ons bij het volgende punt.

In boedelinventarissen treffen we veel voorwerpen niet aan omdat ze nauwelijks geldelijke waarde hadden. Het op laten maken van een boedelinventaris kostte geld. Zo werd in 1560 voor elk blad van zesendertig regels anderhalve stuiver gerekend (HCL, OA, M 208: 79v). De geldelijke restwaarde van de te beschrijven goederen

diende daarom wel op te wegen tegen de kosten die met de inventarisatie gemoeid waren. In de getaxeerde inventarissen in de Aestimatieboeken komen we dan ook nooit posten van minder dan een stuiver tegen en zelfs posten van een stuiver zijn zeer zeldzaam. Over het algemeen werden alleen de goederen met een restwaarde van vijf stuivers of meer de moeite van het beschrijven waard geacht. Van een aanzienlijke groep goederen is in inventarissen dus nauwelijks iets terug te vinden of het moet zijn in enkele terloops en pro memorie opgevoerde posten als: 'eenige prenties van geen waerdije' of 'een partij daeghlijck steenwerck' (HCL, ORA, Y55: 104 en idem, Y53: 131). Zeker wat aarde- en glaswerk betreft, moeten we er rekening mee houden dat aanzienlijke hoeveelheden niet beschreven werden.²³ En als het wel beschreven werd, dan betrof het doorgaans luxere producten met een sterk decoratieve functie.²⁴

Boedelinventarissen betreffen zelden het bezit van het gehele huishouden. Zelfs wanneer man en vrouw in volledige gemeenschap van goederen getrouwd waren, werden kleding en juwelen tot het zogeheten 'lijfgoed' gerekend.²⁵ Dergelijke zaken werden als het persoonlijke bezit van de man dan wel de vrouw beschouwd. Zeker als de inventaris werd opgemaakt naar aanleiding van het overlijden van een van beide ouders ontbreekt dus altijd een deel van de kleding en de juwelen. Kleding werd overigens vaak buiten de inventaris om onder de kinderen verdeeld.²⁶ Hierbij dient nog opgemerkt te worden dat men in Friesland doorgaans in gemeenschap van winst en verlies huwde. Dat hield in dat alleen de goederen die tijdens het huwelijk door het huishouden werden verworven, tot de gemeenschappelijke boedel werden gerekend. Hoewel er geen aanwijzingen gevonden zijn dat dit alternatieve huwelijksgoederensysteem van invloed is geweest op de samenstelling van inventarissen, zal de geconstateerde vertekening in het materiaal er zeker niet door verminderd zijn. Die vertekening wordt vanuit een andere hoek trouwens wel versterkt, want ook kinderen werden geacht persoonlijke bezittingen te hebben, al was het alleen maar hun speelgoed.

De nauwkeurigheid van inventarissen wisselt van geval tot geval. Een inventaris werd altijd met een specifiek doel opgesteld. En afhankelijk van dat doel was een bepaalde nauwkeurigheid gewenst. Specifieke omstandigheden, zoals familieruzies, konden ook een reden zijn om een grotere nauwgezetheid te betrachten dan normaal. Op een algemener niveau zien we bovendien dat getaxeerde inventarissen weliswaar nauwkeuriger zijn in de zin dat ook de waarde van het goed vermeld wordt, maar dat de omschrijving van de goederen een stuk beknopter is dan in niet getaxeerde inventarissen.

Het zal duidelijk zijn dat boedelinventarissen als bron tal van tekortkomingen hebben. Dat hoeft geen reden te zijn om ze niet te gebruiken. Wel moet in de analyse van de gegevens die aan inventarissen zijn ontleend, steeds met deze tekortkomingen rekening worden gehouden.

1.4 Wijze van verzamelen en verwerken

Het verzamelen van gegevens uit boedelinventarissen kan op verschillende manieren gebeuren. Zo is door verscheidene onderzoekers gebruik gemaakt van databaseapplicaties waarbij inventarissen integraal in een databestand worden verwerkt (Wijsenbeek-Olthuis 1987; Schuurman 1989; Kamermans 1999; Boedelbank Meertens Instituut; Overton e.a. 2004). Andere onderzoekers (o.a. De Vries 1975; Weatherill 1988) hebben daarentegen met een vooropgezette matrix de aanwezigheid, de aantallen en/of de waarde van verscheidene vooraf vastgestelde goederen en/of rubrieken geturfd. Deze technisch gezien veel minder geraffineerde methode is ook in deze studie gebruikt. Dat is vooral gedaan omdat deze werkwijze minder arbeidsintensief is, maar er hebben ook andere overwegingen meegespeeld. Zo kan men bij het verwerken van gegevens uit inventarissen volgens een vooropgezette matrix al tijdens het verzamelen rekening houden met specifieke eigenaardigheden van inventarissen, bijvoorbeeld het geheel of gedeeltelijk ontbreken van een bepaalde rubriek. Dit is iets dat snel over het hoofd gezien wordt bij het automatisch genereren van verzamelstaten op basis van een databestand waarin inventarissen integraal zijn verwerkt. Dit bezwaar wordt door de bestaande datamodellen onvoldoende ondervangen.²⁷ En het opzetten van een nieuw datamodel is niet alleen tijdrovend, men krijgt daarbij ook te maken met de snelle ontwikkelingen in de computertechnologie. Wijsenbeek-Olthuis (1987) en Schuurman (1989) maakten nog gebruik van speciaal voor hen ontwikkelde software die op mainframecomputers draaide. Hun navolgers, de Boedelbank van het Meertens Instituut²⁸ en Kamermans (1999), maakten al gebruik van commerciële softwarepakketten voor de bureaucomputer – elk overigens in verschillende dataformaten. Overton (1995) ontwikkelde voor de bureaucomputer daarentegen weer een eigen dataformaat en eigen programmatuur.

Toen ik in 1996 met deze studie begon waren er dus verschillende datamodellen in omloop, die onderling niet compatibel waren en doorgaans op een specifiek onderzoek toegesneden waren. Pas tijdens het onderzoek voor deze studie kwam XML tot ontwikkeling.²⁹ Deze software- en platformonafhankelijke codeertaal is op het moment van schrijven de aangewezen kandidaat waarbinnen een algemeen bruikbaar en duurzaam datamodel voor de integrale verwerking van inventarissen ontwikkeld zou moeten worden. Het blijft overigens de vraag of het ontwikkelen van zo'n datamodel ook wenselijk is. Integraal verwerken van inventarissen heeft weliswaar als voordeel dat men bij de analyse van de gegevens niet voor de onaangename verrassing komt te staan dat men een aantal niet verzamelde gegevens toch nodig heeft, maar heeft als schaduwzijde dat de dataverzameling al snel de onderzoeksvragen gaat bepalen in plaats van andersom.

Niet alleen betreffende de verzamelwijze maar ook met betrekking tot de te verzamelen gegevens moesten keuzes gemaakt worden. Het was in het kader van dit onderzoek onmogelijk – en ook onnodig – om alle Leeuwarder inventarissen in de analyse te betrekken. Om de hoeveelheid informatie hanteerbaar te houden, zijn daarom twee datasets samengesteld op basis van een beperkt aantal inventarissen. Een dataset met gegevens over de waarde van het bezit aan duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen en een dataset met gegevens over de aantallen goederen per huishouden.

1.4.1 Dataset 1

Het grote aantal getaxeerde Leeuwarder inventarissen stelt ons in staat om de ontwikkeling van de waarde van het bezit aan duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen door de tijd heen te volgen. Hiervoor is een databestand samengesteld op basis van 228 inventarissen uit de Leeuwarder Aestimatieboeken, stammend uit de periode 1582-1707. In dit bestand zijn alle beschikbare inventarissen verwerkt van een beperkt aantal beroepsgroepen: kooplieden, winkeliers, bakkers, brouwers, kleermakers en schoenmakers.³⁰ Op deze manier zijn drie belangrijke sectoren uit de Leeuwarder samenleving in het bestand vertegenwoordigd: de handel (kooplieden en winkeliers), het grotere ambachtelijke bedrijf (brouwers en bakkers) en het kleinere ambachtelijke bedrijf (schoenmakers en kleermakers). Deze omzetting van een zes- naar een driedeling zal in het navolgende gehandhaafd blijven. Het samenvoegen van kooplieden en winkeliers is onvermijdelijk, aangezien het onderscheid tussen beiden gradueel is. De groot-, de tussen- en de kleinhandelaar waren in deze periode nog vaak in een en dezelfde persoon verenigd. Het samenvoegen van de andere groepen heeft daarentegen te maken met het feit dat voor elk afzonderlijk beroep te weinig getaxeerde inventarissen aanwezig zijn. Het samenvoegen van enerzijds bakkers en brouwers en anderzijds schoenmakers en kleermakers is in eerste instantie gebeurd op grond van tentatieve indrukken omtrent de sociaal-economische positie die met deze beroepen annex is. Statistische toetsing achteraf wijst evenwel uit dat er inderdaad geen significante verschillen waren tussen bakkers en brouwers en tussen kleermakers en schoenmakers.³¹

De sociale samenstelling van het bestand brengt wel met zich mee dat we zo enkele belangrijke groepen van de analyse uit moeten sluiten. In de eerste plaats de armen, wier bezittingen doorgaans zo schamel waren dat een inventarisatie, laat staan een taxatie, de moeite niet waard was. Maar ook aan de bovenkant van de maatschappelijke piramide blijven enkele groepen buiten beschouwing, in het bijzonder de adel en de academici. Ook voor deze groepen beschikken we over te weinig getaxeerde inventarissen om een statistisch verantwoord onderzoek te doen. Dat we de analyse hier vooralsnog tot de maatschappelijke middengroepen moeten beperken, is binnen het kader van dit onderzoek overigens niet heel bezwaarlijk. Indien er immers sprake is van een omvangrijke verschuiving in het consumptiepatroon, een van de hypothesen die hier getoetst wordt, dan dient deze in elk geval bij deze middengroepen geconstateerd te worden alvorens men daar een groot economisch en sociaal-cultureel effect aan toe kan kennen.

Niet het hele in de inventaris beschreven goederenpakket is in het bestand verwerkt. Kapitaalgoederen zijn buiten beschouwing gebleven, ook als eventuele parameter. De bedrijfsuitrusting is namelijk vaak niet getaxeerd en de beschreven handelsvoorraden zijn te zeer een momentopname om als betrouwbare variabele dienst te doen, temeer daar vaak onduidelijk is of het bedrijf op het moment van inventarisatie werd voortgezet of afgebouwd. Hetzelfde geldt voor eventueel beschreven andere activa. Behalve kapitaalgoederen zijn ook kleding en juwelen buiten beschouwing gelaten. In het voorgaande is reeds vermeld dat deze zaken tot het 'lijfgoed' werden gerekend en de inventaris beperkt zich bijna altijd tot de beschrijving van het 'lijfgoed' van een van beide partners.

Het gedeelte van het goederenpakket waarvan de ontwikkeling van de waar-

de wel redelijk betrouwbaar door de tijd heen is te volgen, is onderverdeeld in zes categorieën: houtwerk, aarde- en glaswerk, tinwerk, koper- en messingwerk, ijzerwerk en beddengoed. De oorsprong van deze indeling ligt in de inventarissen zelf. In zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse inventarissen werden de goederen in min of meer dezelfde rubrieken beschreven. Het aanhouden van deze rubrieken vergemakkelijkte de verwerking van de inventarissen aanzienlijk, alleen voor laat zeventiende-eeuwse inventarissen, waarin de goederen per vertrek beschreven worden, dienden de afzonderlijke goederen weer gerubriceerd te worden.³² Behalve een praktische is het ook een vrij heldere indeling. De meeste rubrieken zullen nauwelijks nadere toelichting behoeven. Alleen de rubriek houtwerk is nogal wat diffuser dan deze op het eerste gezicht doet vermoeden. Behalve de houten meubelen zijn ook manden en korven³³, schilderijen en prenten en de (vaak samen met de boekenkast getaxeerde) boeken in deze rubriek vertegenwoordigd. Verder zijn onder de iets minder diffuse rubriek beddengoed ook zaken als stoelkussens en (bed)gordijnen alsmede de bedden (i.c. matrassen) zelf meegenomen.

Wat de opbouw van het bestand betreft, moeten er tot slot nog twee kleine zaken vermeld worden. Ten eerste is van alle inventarissen het aantal bedden geteld, aangezien – naar aanleiding van een suggestie van Jan de Vries (1975: 218/9) in die richting – de verwachting leefde dat dit getal als proxy gebruikt kon worden voor de omvang van het huishouden. Verder is omwille van de intertemporele en internationale vergelijkbaarheid van de gegevens de waarde van de goederen steeds gecorrigeerd voor de muntontwaarding gedurende deze periode, dat wil zeggen dat alle bedragen terug gerekend zijn naar carolus guldens uit 1580 met een zilveragehalte van 13,62 gram fijn zilver per gulden.³⁴

1.4.2 *Dataset 2*

In analytisch opzicht zijn tellingen van aantallen goederen per huishouden veel riskanter dan metingen naar de geldelijke waarde daarvan. Aantallen zijn immers veel heterogenere variabelen. Toch is het zinvol om op bepaalde punten tellingen in de analyse te betrekken. Al was het alleen maar omdat verschuivingen in het aantal goederen niet per se samen hoeven te gaan met een verschuiving in de waarde daarvan. De tweede dataset waarin gegevens over aantallen goederen per huishouden zijn verzameld, is dan ook vooral een aanvulling op de eerste dataset.³⁵ Deze dataset beperkt zich tot één beroepsgroep: de Leeuwarder bakkers. Deze beperking is te verdedigen omdat, zoals uit de analyse van de eerste dataset zal blijken, qua patroon geen noemenswaardige verschillen tussen de onderscheiden beroepsgroepen te ontdekken zijn. De keuze voor de bakkers is ingegeven door het feit dat voor deze beroepsgroep een aanzienlijk aantal (83)³⁶ inventarissen beschikbaar is en het gegeven dat de bakker van ouds als de representant van de middenstand geldt. Wat de goederen betreft beperkt de dataset zich tot gegevens betreffende hoeveelheden huishoudelijk textiel, vaatwerk, boeken en enkele 'decoratieve' voorwerpen.

1.4.3 *Aanvullende datasets en andere bronnen*

Naast de twee bovengenoemde primaire datasets, zijn nog twee kleinere datasets op basis van het Leeuwarder inventarissencorpus gegenereerd. Aanvankelijk leef-

de namelijk het idee dat met behulp van getaxeerde inventarissen enige prijsreeksen gereconstrueerd konden worden. Nog afgezien van het feit dat deze inventarissen alleen de restwaarde van het goed vermelden en niet de nieuwwaarde, viel bij een verkennend onderzoek naar de waarde van een aantal goederen op dat deze meestal verre van homogeen waren. Echte prijsreeksen waren op basis van deze gegevens dan ook niet te reconstrueren. Hooguit zou men met behulp van regressieanalyses trends in de waardeontwikkeling vast kunnen stellen. Dat zou evenwel een geheel nieuw onderzoek worden. Enige gegevens uit het verkennende onderzoek zijn niettemin weergegeven in Bijlage I. Uiteindelijk bleek slechts één goed dermate homogeen dat de reconstructie van een complete prijsreeks zinvol was, namelijk het tin, dat tot ver in de zeventiende eeuw gewoonlijk naar het gewicht getaxeerd werd. Deze prijsreeks is opgenomen in Bijlage II. Ik kom hier in het volgende hoofdstuk nogmaals op terug. Naast boedelinventarissen zijn voor dit boek nog enkele andere bronnen aan methodisch onderzoek onderworpen. Aangezien het hierbij om verklarende variabelen gaat, zal ik hier pas verderop in dit boek nader op in gaan. Deze bronnen zijn over het algemeen ook (iets) minder problematisch dan de boedelinventaris.

Hoofdstuk 2

Trends en patronen in het bezit van duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen

Was er in de zeventiende eeuw in Leeuwarden sprake van een toename in het bezit aan duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen? Of was er eerder sprake van verschuivingen binnen het bezit aan huisraad? Om op deze vragen een antwoord te krijgen worden in dit hoofdstuk de gegevens uit de in het vorige hoofdstuk beschreven datasets aan een uitgebreide statistische analyse onderworpen.¹ De analyse richt zich in dit hoofdstuk vooral op het ontdekken van trends en patronen. De verklaring daarvan zal pas in het volgende hoofdstuk centraal staan.

2.1 Van verzamelstaat naar regressieanalyse

Behalve een historische verkenning is het navolgende ook een methodologische verkenning. De statistische analyse staat binnen het inventarissenonderzoek eigenlijk nog in de kinderschoenen en op dat terrein valt dan ook nog veel vooruitgang te boeken. Binnen het inventarissenonderzoek is voor de presentatie van onderzoeksresultaten tot nu toe veelvuldig gebruik gemaakt van verzameltabellen waarin de door de onderzoekers gebruikte datasets geheel of gedeeltelijk worden samengevat. Zo'n verzameltabel is in principe alleen een beschrijvende statistiek van de onderzochte huishoudens en voor analyse zijn dergelijke tabellen eigenlijk geen geschikt instrument. In het bijzonder trends laten zich moeilijk uit verzameltabellen aflezen omdat een verzameltabel, de naam zegt het al, het aantal gegevens op basis waarvan men conclusies kan trekken eigenlijk verkleint. Bij inventarissenonderzoek is men gezien het beperkte aantal gegevens bijvoorbeeld vaak genoodzaakt met vrij lange waarnemingsperioden te werken. En naarmate zo'n periode langer wordt, wordt ook het gemiddelde dat men over die pe-

riode berekent een steeds minder nauwkeurig gegeven. Trend en ruis laten zich bij het vergelijken van gemiddelden over lange periodes dan ook moeilijk scheiden. Een betere methode om trends te detecteren is correlatie- en regressieanalyse, waarbij het jaar van inventarisatie als onafhankelijke variabele wordt gehanteerd. Dezelfde statistische methode kan ook ingezet worden voor het opsporen van niet tijdgebonden verbanden. Grafisch laten regressiecurven zich bovendien goed combineren met spreidingsdiagrammen, zodat ze – althans visueel – altijd nog in verband kunnen worden gebracht met de concrete gegevens uit de onderliggende dataset. Ik zal bij het analyseren van de gegevens uit Dataset 1 en Dataset 2 voornamelijk gebruikmaken van enkelvoudige (log)lineaire correlatie- en regressieanalyse volgens de methode van de kleinste kwadraten. Hoewel ik in het navolgende, zoals gebruikelijk, vaak kortweg over regressieanalyse zal spreken, is vooral de eigenlijke correlatieanalyse voor het onderzoek relevant. Het gaat er immers vooral om of er sprake is van een duidelijke en significante trend. De determinatiecoëfficiënt (r^2) en de daaraan gekoppelde p-waarde (significantie) zijn voor het onderzoek dan ook de belangrijkste statistieken. Regressievergelijkingen worden slechts ter indicatie gegeven en omwille van de overzichtelijkheid zijn voor richtingscoëfficiënt en snijpunt dan ook geen betrouwbaarheidsintervallen gegeven.

Een van de beperkingen van gewone regressieanalyse is dat we primair alleen (log)lineaire verbanden aan kunnen tonen, terwijl in de praktijk trends zich niet altijd als een rechte lijn op natuurlijke of (semi-)logaritmische schaal zullen voordoen. Fluctuerende en gefaseerde trends kunnen wel beschreven worden middels een polynomiale regressievergelijking in de vorm

$$y = b + c_1x + c_2x^2 + c_3x^3 \dots + c_nx^n$$

waarbij b en c_1 t/m c_n constanten zijn. Uit de vorm van deze vergelijking blijkt al dat het hierbij rekenkundig gezien eigenlijk om meervoudige regressieanalyse gaat. Er wordt weliswaar slechts één onafhankelijke variabele (x) gebruikt, maar deze wordt wel in meerdere machtstransformaties tegen de afhankelijke variabele (y) uitgezet. Bij het inzetten van polynomiale en andere meervoudige regressiemethoden is enige terughoudendheid betracht. In dit opzicht neem ik dan ook afstand van Shammass (1990 & 1993) die nadrukkelijk pleit voor toepassing van meervoudige regressietechnieken binnen het inventarissenonderzoek. Bij het formuleren van te toetsen modellen stuiten we namelijk al snel op de met betrekking tot de kleinste kwadratenmethode problematische relatie tussen consumptie en welstand – ik kom daar nog op terug. Bovendien krijgen we, aangezien we doorgaans genoodzaakt zijn met proxy variabelen te werken, bij de toetsing van multiple regressiemodellen vaak te maken met collineariteit. Hiervan is sprake als van een onafhankelijke variabele een effect uitgaat dat gelijk oploopt met het effect van een andere onafhankelijke variabele. Boekenbezit is bijvoorbeeld in te zetten als een proxy voor opleidingsniveau, maar deze variabele blijkt eveneens sterk gecorreleerd te zijn aan welstand. Wat de Leeuwarder gegevens betreft, bleek toepassing van meervoudige regressieanalyse uiteindelijk maar in een beperkt aantal gevallen relevant. In die gevallen dat van meervoudige regressietechnieken gebruik is gemaakt, is zoals gebruikelijk op de meervoudige determinatiecoëfficiënt (R^2)

een correctie toegepast. Met de zo verkregen aangepaste determinatiecoëfficiënt (R^2_a) is een betere vergelijking met andere regressiemodellen mogelijk.

2.2 Analyses

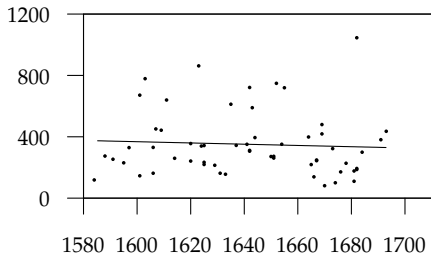
Op basis van de gegevens uit Dataset 1 is in de figuren 2.1 t/m 2.7 per beroepsgroep de spreiding van de waarde van de verschillende rubrieken door de tijd heen weergegeven. Naast spreidingsdiagrammen van de absolute waarde (omgerekend naar gulden van 1580) zijn ook diagrammen getekend van de spreiding van het aandeel in het totale gemeten goederenpakket. In de diagrammen is een lineaire trendlijn weergegeven en indien relevant de best passende loglineaire trendlijn, elk met hun vergelijking, determinatiecoëfficiënt en p-waarde.

Uit de diagrammen valt meteen op te maken dat voor het totale gemeten goederenpakket geen significante trend te ontwaren valt. En dat patroon is voor alle drie beroepsgroepen hetzelfde. Voor de naar waarde gemeten omvangrijkste rubriek, het beddengoed, geldt bovendien hetzelfde. Wat de rubrieken ijzerwerk en houtwerk betreft is er sprake van zeer zwakke trends. Bij het ijzerwerk zien we een nog net significante afname optreden bij de bakkers en de brouwers maar voor de andere beroepsgroepen is van een significante trend geen sprake. Bij de rubriek houtwerk is het andersom. Hier valt bij de bakkers en de brouwers geen significante trend waar te nemen, terwijl bij de twee andere beroepsgroepen juist sprake is van een lichte maar significante toename. Waarbij opgemerkt dient te worden dat deze trend zich voornamelijk manifesteert wat het aandeel van het houtwerk in het totale pakket aangaat.

Uiteindelijk zijn er dus maar drie rubrieken waarvoor een sterke trend waar te nemen valt: het glas- en aardewerk (toename), het tinwerk (afname) en het koper- en messingwerk (afname). Ook voor deze rubrieken geldt dat de trend zich vooral manifesteert bij het aandeel van de afzonderlijke rubrieken in het totale pakket. Overigens is dit in deze gevallen niet alleen toe te schrijven aan het corrigerende effect voor welstand dat zo optreedt. Juist bij voorwerpen die als verzamelobjecten kunnen dienen, krijgen we te maken met uitbijters. Zo zitten in het bestand een koopman en een brouwer wier bezit aan aarde- en glaswerk respectievelijk 325 en 152 gulden (nominaal) waard was. Dat dit heel uitzonderlijk was, blijkt uit het simpele feit dat van de andere personen niemand voor meer dan zestig gulden aan aarde- en glaswerk bezat. Ook bij het tinwerk en het koper- en messingwerk zitten dergelijke uitbijters in het bestand. Het buitenproportionele effect dat deze uitbijters op de variantie hebben, resulteert in een aanzienlijk lagere determinatiecoëfficiënt.² Het verwijderen van uitbijters uit de dataset, wat men in experimentele studies placht te doen, is hier geen optie omdat het geen meefouten of echte anomalieën betreft. Gelukkig wordt het effect van uitbijters bij een regressieanalyse op het aandeel van de betreffende productgroep in het totale gemeten goederenpakket aanzienlijk gemodereerd, zonder dat daarvoor arbitraire ingrepen plaats hoeven te vinden.

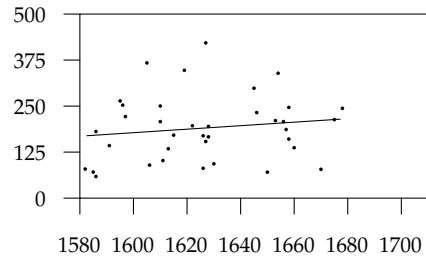
Figuur 2.1: Bezit totale gemeten goederenpakket, waarden in guldens van 1580

A. Bakkers en brouwers

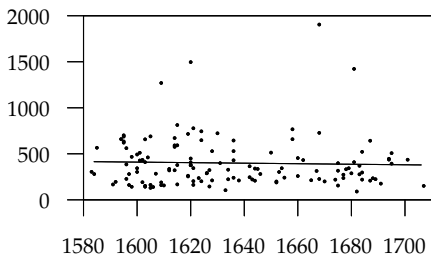
$$y = -0,4076x + 1020,1 \quad (r^2 = 0,0035; p = 0,66)$$

B. Kleermakers en schoenmakers

$$y = 0,476x - 583,8 \quad (r^2 = 0,022; p = 0,38)$$

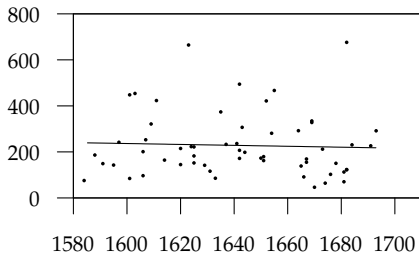
C. Kooplieden en winkeliers

$$y = -0,2896x + 873,2 \quad (r^2 = 0,0013; p = 0,68)$$

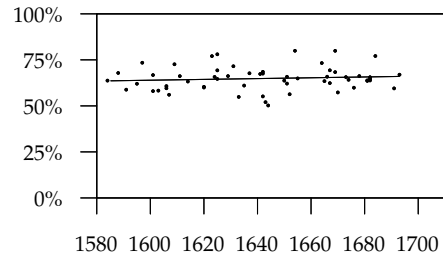
Figuur 2.2: Bezit aan bedden en beddengoed

A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580

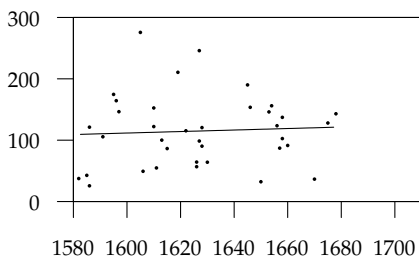
$$y = -0,1993x + 555,4 \quad (r^2 = 0,002; p = 0,75)$$

B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket

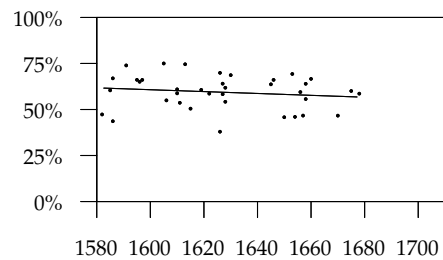
$$y = 0,0221x + 28,6 \quad (r^2 = 0,011; p = 0,44)$$

C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580

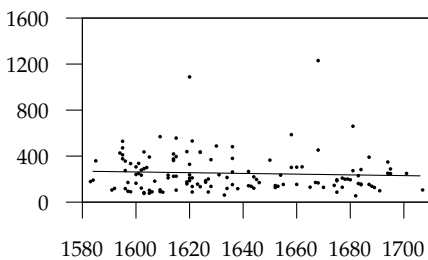
$$y = 0,1224x - 84,2 \quad (r^2 = 0,003; p = 0,74)$$

D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket

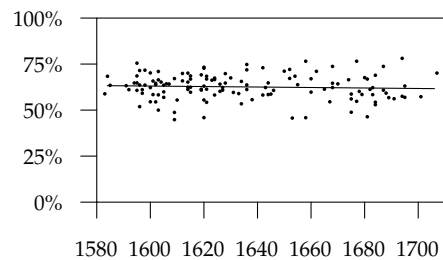
$$y = -0,0509x + 142,2 \quad (r^2 = 0,024; p = 0,37)$$

E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580

$$y = -0,3185x + 772,2 \quad (r^2 = 0,004; p = 0,49)$$

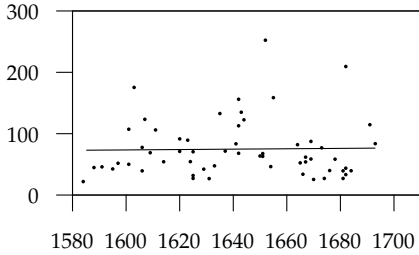
F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = -0,0132x + 84,2 \quad (r^2 = 0,004; p = 0,47)$$

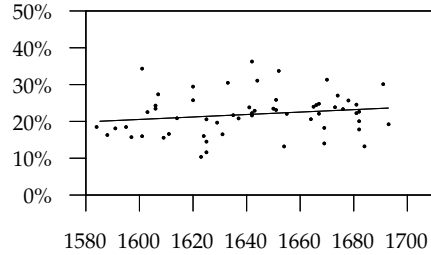
Figuur 2.3: Bezit aan houtwerk

A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580

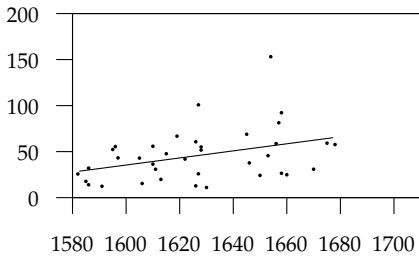
$$y = 0,0315x + 23,1 \quad (r^2 < 0,001 ; p = 0,88)$$

B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket

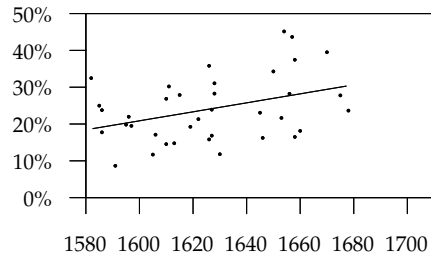
$$y = 0,0333x - 32,7 \quad (r^2 = 0,031 ; p = 0,18)$$

C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580

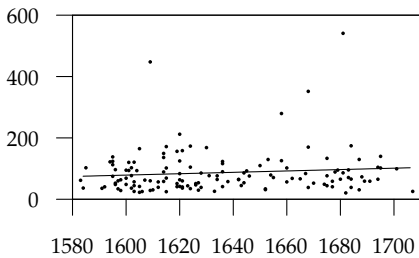
$$y = 0,3845x - 579,8 \quad (r^2 = 0,14 ; p = 0,024)$$

D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket

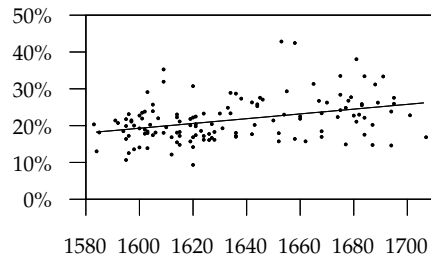
$$y = 0,1221x - 174,5 \quad (r^2 = 0,14 ; p = 0,021)$$

E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580

$$y = 0,2254x - 281,9 \quad (r^2 = 0,011 ; p = 0,23)$$

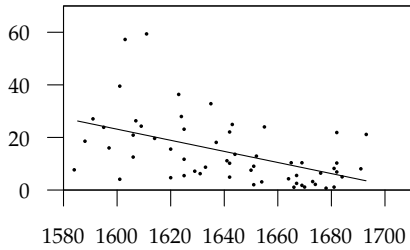
F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = 0,0649x - 84,6 \quad (r^2 = 0,13 ; p < 0,001)$$

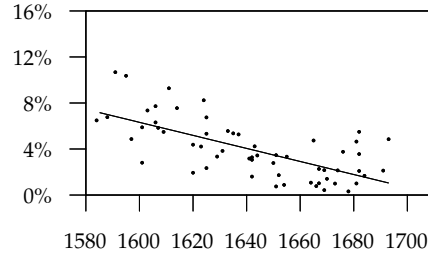
Figuur 2.4: Bezit aan tinwerk

A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580

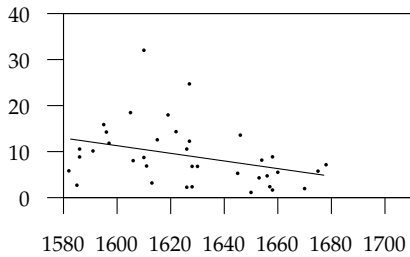
$$y = -0,2111x + 360,9 \quad (r^2 = 0,25; p < 0,001)$$

B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket

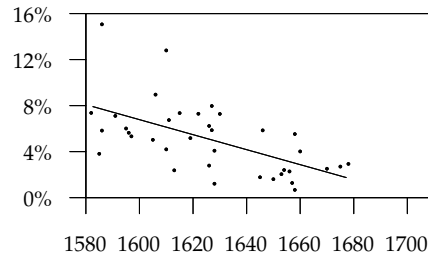
$$y = -0,0567x + 97 \quad (r^2 = 0,46; p < 0,001)$$

C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580

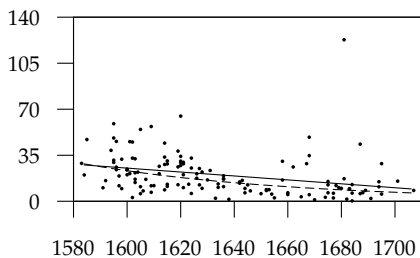
$$y = -0,083x + 144,1 \quad (r^2 = 0,12; p = 0,036)$$

D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = -0,0652x + 111,1 \quad (r^2 = 0,34; p < 0,001)$$

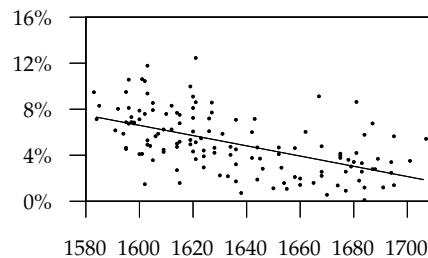
E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580

$$y = -0,1494x + 264,3 \quad (r^2 = 0,090; p < 0,001)$$

$$y = 8 \cdot 10^{65} x^{-20,142} \quad (r^2 = 0,20; p < 0,001)$$

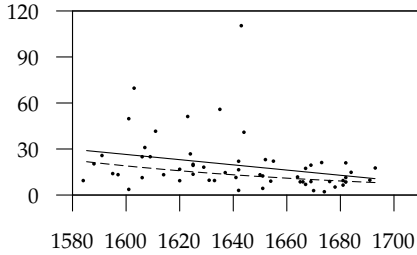
F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = -0,0445x + 77,8 \quad (r^2 = 0,31; p < 0,001)$$

Figuur 2.5: Bezit aan koperwerk

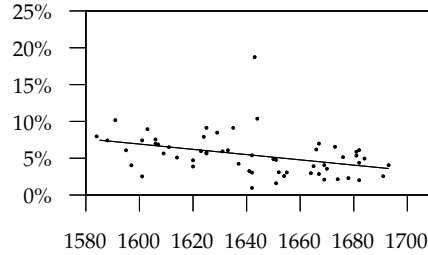
**A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580**

$$y = -0,1697x + 298 \quad (r^2 = 0,079; p = 0,032)$$

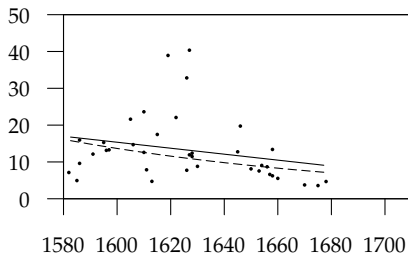
$$y = 4 \cdot 10^7 e^{-0,0091x} \quad (r^2 = 0,13; p = 0,006)$$

**B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket**

$$y = -0,0357x + 64,04 \quad (r^2 = 0,14; p = 0,003)$$

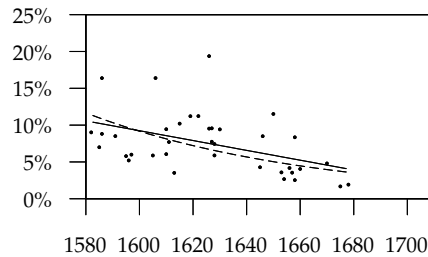
**C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580**

$$y = -0,081x + 145 \quad (r^2 = 0,063; p = 0,14)$$

$$y = 8 \cdot 10^6 e^{-0,0083x} \quad (r^2 = 0,14; p = 0,022)$$

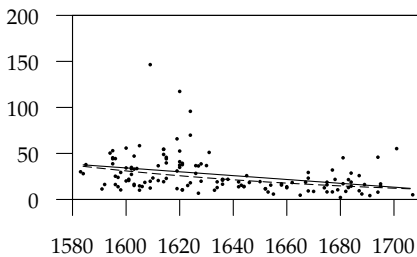
**D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket**

$$y = -0,0667x + 116 \quad (r^2 = 0,21; p = 0,005)$$

$$y = 2 \cdot 10^9 e^{-0,012x} \quad (r^2 = 0,33; p < 0,001)$$

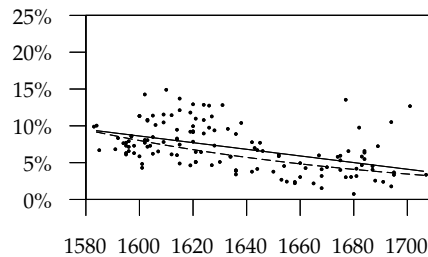
**E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580**

$$y = -0,2091x + 368,8 \quad (r^2 = 0,11; p < 0,001)$$

$$y = 9 \cdot 10^7 e^{-0,0093x} \quad (r^2 = 0,20; p < 0,001)$$

**F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket**

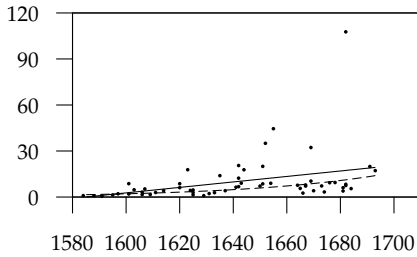

$$y = -0,0451x + 80,8 \quad (r^2 = 0,23; p < 0,001)$$

$$y = 55 \cdot 10^5 e^{-0,0084x} \quad (r^2 = 0,28; p < 0,001)$$

Figuur 2.6: Bezit aan glas- en aardewerk

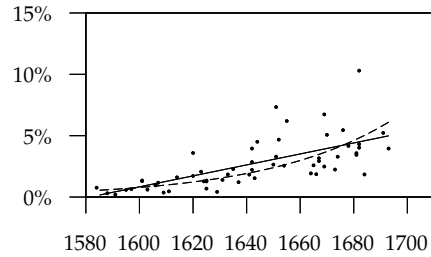
A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580

$$y = 0,1785x - 282,9 \quad (r^2 = 0,12; p = 0,007)$$

$$y = 2 \cdot 10^{-107} x^{33,402} \quad (r^2 = 0,36; p < 0,001)$$

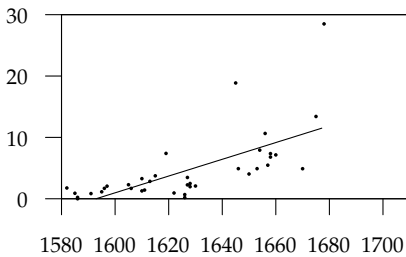
B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = 0,0447x - 70,7 \quad (r^2 = 0,46; p < 0,001)$$

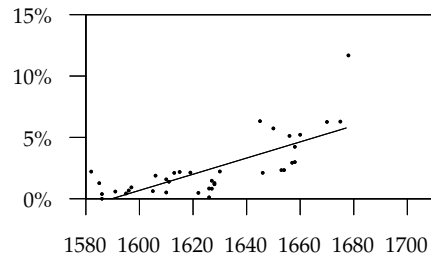
$$y = 2 \cdot 10^{-117} x^{36,388} \quad (r^2 = 0,63; p < 0,001)$$

C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580

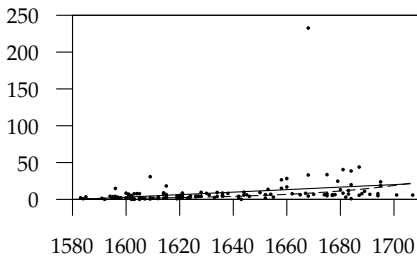
$$y = 0,1365x - 217,4 \quad (r^2 = 0,45; p < 0,001)$$

D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = 0,0659x - 104,8 \quad (r^2 = 0,57; p < 0,001)$$

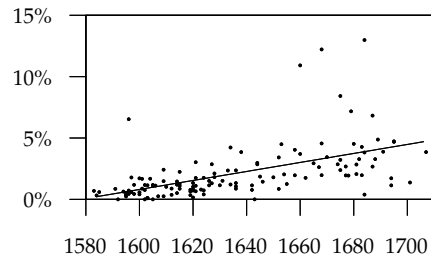
E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580

$$y = 0,1706x - 270 \quad (r^2 = 0,070; p = 0,002)$$

$$y = 5 \cdot 10^{-137} x^{42,587} \quad (r^2 = 0,12; p < 0,001)$$

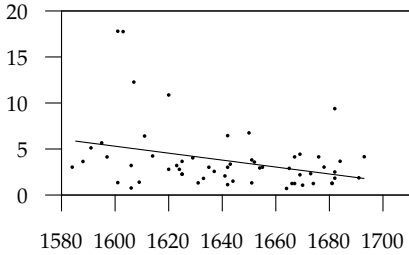
F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = 0,0367x - 57,9 \quad (r^2 = 0,31; p < 0,001)$$

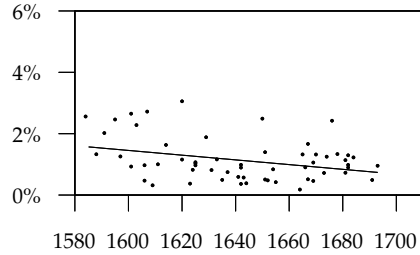
Figuur 2.7: Bezit aan ijzerwerk

A. Bakkers en brouwers,
waarde in guldens van 1580

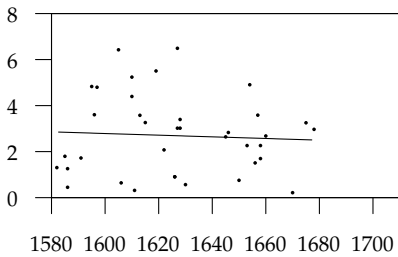
$$y = -0,0377x + 65,6 \quad (r^2 = 0,11; p = 0,012)$$

B. Bakkers en brouwers,
aandeel in totale gemeten pakket

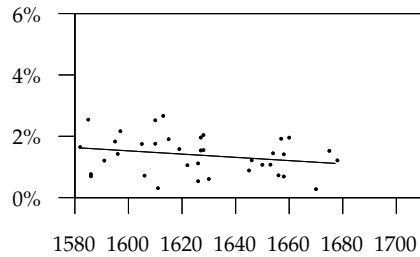
$$y = -0,0077x + 13,8 \quad (r^2 = 0,11; p = 0,010)$$

C. Kleermakers en schoenmakers,
waarde in guldens van 1580

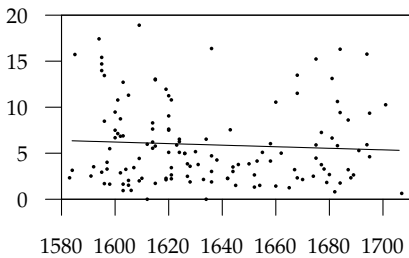
$$y = -0,0036x + 8,5 \quad (r^2 = 0,0033; p = 0,74)$$

D. Kleermakers en schoenmakers,
aandeel in totale gemeten pakket

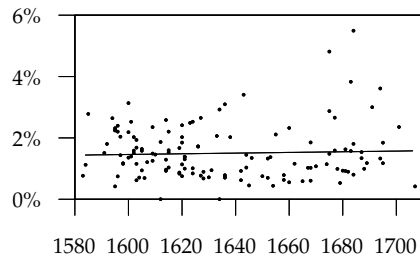
$$y = -0,0053x + 10 \quad (r^2 = 0,056; p = 0,16)$$

E. Kooplieden en winkeliers,
waarde in guldens van 1580

$$y = -0,0085x + 19,8 \quad (r^2 = 0,0041; p = 0,46)$$

F. Kooplieden en winkeliers,
aandeel in totale gemeten pakket

$$y = 0,0011x - 0,3 \quad (r^2 = 0,0017; p = 0,64)$$

2.2.1 Welstand, beroep en bezit

Over het algemeen hangt de waarde van de onderscheiden productgroepen in sterke mate samen met de waarde van het totale gemeten goederenpakket en naar we mogen aannemen met het totale vermogen. Ook Shammas (1990 & 1993) heeft hier met nadruk op gewezen in haar studies naar het consumptiegoederenbezit in Engeland en de Noord-Amerikaanse koloniën in de vroegmoderne tijd. De door haar toegepaste regressieanalyses op vermogen en het bezit aan consumptiegoederen leverden relatief hoge determinatiecoëfficiënten op, variërend van 0,58 tot 0,90.³ Weliswaar is haar conclusie niet geheel onjuist, maar de door haar gebruikte methode is dat wel. De relatie tussen welstand en de waarde van het bezit aan consumptiegoederen is namelijk een *identiteit*.⁴ Het totale vermogen (V) is immers gelijk aan de waarde van het bezit aan consumptiegoederen (C) plus de overige vermogensbestanddelen (O). Dus geldt *per definitie*:

$$C = V - O$$

C is met andere woorden een deelverzameling van V. De kleinste kwadratenmethode kan bij dergelijke relaties niet gebruikt worden om het verband statistisch te toetsen! Er is immers *per definitie* een *verband* tussen vermogen en het consumptiegoederenbezit. Alleen de *ratio* tussen de twee is een empirisch gegeven.

Shammas beschouwt – overigens in navolging van veel economen – V als *determinant* van C.⁵ Dat is in het licht van het bovenstaande een onjuist uitgangspunt. V definieert immers de uitkomstenruimte (ook wel kansruimte genoemd) van C (en O) waarbinnen de ratio V : C (hierna: β) tot stand komt. Als we op zoek gaan naar determinanten, dan zullen we dus moeten zoeken naar de determinanten van β en niet naar (directe) determinanten van C. Op deze manier ondervangen we tevens de heteroskedasticiteit in de relatie tussen V en C. Als we uitgaan van het bruto vermogen⁶, dan neemt immers met V automatisch de mogelijke waarde van C toe. Stel nu dat C binnen die uitkomstenruimte elke willekeurige waarde aan kan nemen, dan zou een spreidingsdiagram van een aantal van dergelijke toevalsexperimenten een duidelijk waaiervormig patroon vertonen. Normaliter zal in de praktijk van zo'n sterke willekeur geen sprake zijn en zal het patroon eerder trompetvormig dan waaiervormig zijn. Evengoed blijft er sprake van heteroskedasticiteit: met de waarde van V neemt ook de variantie in C toe (Brown & Walker 1989). Heteroskedasticiteit is nog een reden waarom regressieanalyse op vermogen en consumptiegoederenbezit een vertekend resultaat geeft. Bij regressieanalyse nemen we immers aan dat de afhankelijke variabelen normaal rond de regressielijn verdeeld zijn. Nu valt heteroskedasticiteit (enigszins) te corrigeren door een dubbele log-transformatie op de variabelen toe te passen. Zo'n transformatie is ook door Shammas toegepast, alleen wel met een heel ander doel. Een regressieanalyse op twee log-getransformeerde variabelen resulteert immers op natuurlijke schaal in een machtsvergelijking en zo'n curve laat zich gemakkelijk als een Engelkromme interpreteren (Hurdle e.a. 1991).

De Wet van Engel wil dat bij een stijging van het inkomen het gedeelte dat daarvan uitgegeven wordt aan voedsel (en in uitbreiding consumptiegoederen in het algemeen) minder sterk toeneemt. Shammas betoogt, overigens terecht, dat een dergelijk patroon ook bij vermogen en het bezit aan consumptiegoederen

waar te nemen is. Minder overtuigend is haar pleidooi dat voor de meeste van haar bestudeerde datasets het verband tussen vermogen en consumptiegoederenbezit middels een elasticiteit beschreven dient te worden. Een vermogenselasticiteit van 0,6 wil in dit verband zeggen dat bij een toename van het vermogen met 1% het consumptiegoederenbezit met 0,6% toeneemt. Zo'n verband wordt benaderd door de functie:

$$\text{Ln}(C) = 0,6 \cdot \text{Ln}(V)$$

of op natuurlijke schaal:

$$C = V^{0,6}$$

waarbij $\text{Ln}(C)$ en $\text{Ln}(V)$ de natuurlijke logaritmen zijn van C en V . Regressieanalyse is een geaccepteerde techniek om een schatting van die functie te maken. Maar aangezien de dubbele log-transformatie ook voor heteroskedasticiteit corrigeert, is het niet gezegd dat een dergelijke functie noodzakelijkerwijs een beter weergave is dan een lineaire functie op natuurlijke schaal met een lagere r^2 . Een vergelijking, zoals die door Shammass is gemaakt, tussen de determinatiecoëfficiënten van de ongetransformeerde en de dubbel-logaritmische regressielijnen om te bepalen welke functie het beste de relatie tussen C en V weergeeft, is dan ook geen valide methode. De dubbel-logaritmische regressiecurve speelt niettemin een belangrijke rol in de typologie die Shammass aanbrengt in de relatie tussen vermogen en consumptie. Ze onderscheidt daarbij:

- a. Een 'traditioneel' consumptiepatroon, waar bij een stijging van het vermogen het bezit aan consumptiegoederen eerst snel toeneemt om vervolgens vanaf een zeker punt langzaam te stabiliseren. Dit patroon laat zich het best beschrijven met een semi-logaritmische groeifunctie waarbij alleen op het vermogen een log-transformatie wordt toegepast.
- b. Een 'modern' consumptiepatroon, waar bij een stijging van het vermogen het bezit aan consumptiegoederen *proportioneel* steeds minder sterk toeneemt. Dit patroon laat zich het best beschrijven met de dubbel-logaritmische groeifunctie.
- c. Een patroon, waar bij een stijging van het vermogen het bezit aan consumptiegoederen *proportioneel* even sterk toeneemt. Dit patroon laat zich het best beschrijven met een lineaire groeifunctie.

Behalve dat deze typologie bij de toetsing aan de praktijk op de bovengeschetste methodische problemen stuit, is ook de scheefheid van de vermogensverdeling in de onderzochte populatie en vooral in de daaruit getrokken steekproef van grote invloed op het ontwaarde patroon. Verder is er ook vanuit een andere invalshoek bezwaar tegen aan te tekenen. Bij het door Shammass als 'traditioneel' bestempelde consumptiepatroon dienen we ons immers af te vragen waar de rest van het vermogen dan uit bestond. Naast consumptiegoederen kunnen we immers kapitaalgoederen, besparingen en contanten als vermogensbestanddelen onderscheiden. Als in een 'traditionele' samenleving met een toename van het vermogen het bezit

aan dergelijk kapitaal zeer sterk toeneemt, dan betekent dat a) de productie in die samenleving bijzonder kapitaalintensief is, of b) er veel vermogen opgepot wordt in wat naar de vorm kapitaalgoederen *lijken*. In het eerste geval zouden we niet zo zeer over een traditionele samenleving spreken en in het tweede geval vervaagt het operationele onderscheid tussen consumptiegoederen en kapitaalgoederen. Beide soorten goederen kunnen immers als oppotmiddel aangehouden worden. En als alleen oppotten typerend is voor een 'traditioneel consumptiepatroon', dan kan dat patroon ook achter de hierboven beschreven dubbel-logaritmische en lineaire functies schuilgaan.

De kritiek op de methodiek en de typologie van Shammas is uiteraard van groot belang voor de nadere analyse van de Leeuwarder gegevens. Weliswaar beschikken we voor Leeuwarden niet over directe gegevens over vermogens, maar de totale waarde van het gemeten goederenpakket kan hiervoor wel als proxy dienst doen. Niettemin stuiten we ook hierbij op een deel-geheel-relatie. Indien de waarde van het gemeten goederenpakket toeneemt, neemt immers ook de uitkomstenruimte voor de waarde van de afzonderlijke productgroepen toe. Toch beweegt de waarde van de afzonderlijke productgroepen zich niet volstrekt willekeurig binnen die ruimte. Het aandeel van het beddengoed en huishoudelijk textiel in het totale gemeten goederenpakket is bijvoorbeeld gedurende de hele onderzochte periode nagenoeg stabiel en bedraagt gemiddeld 63% met een betrekkelijk geringe variantie ($\hat{\sigma} = 7,4$). Nu is het natuurlijk zo dat het aandeel van de ene rubriek automatisch ten koste gaat van het aandeel van een of meer van de andere productgroepen. En hoewel de onderlinge verhoudingen in principe voor het ene huishouden compleet anders zouden kunnen zijn dan voor het andere, blijken de waarden van de productgroepen voor alle onderzochte huishoudens in de praktijk sterk met elkaar te correleren. Dit valt af te leiden uit Tabel 2.1 waarin de correlatiematrices zijn gegeven voor de waarde van de productgroepen voor de perioden 1582-1610 en 1660-1707.⁷ (Zoals uit nadere analyse verderop zal blijken, is de compositie van het gemeten goederenpakket in deze perioden betrekkelijk stabiel.) Uit de tabel blijkt verder dat de correlaties in de vroegste periode over het algemeen sterker zijn dan die in de latere. Het lijkt er dus op dat de samenstelling van het goederenpakket in de loop der tijd diffuser werd. Daarbij moeten we ons goed realiseren dat we hier de restwaardes van de goederen tegen elkaar uitzetten. De eerste, en eigenlijk de belangrijkste, conclusie die we uit deze tabel kunnen trekken, is dat de invloed van de restwaarde van de goederen op de samenstelling van het gemeten goederenpakket in de loop der tijd afneemt.

De totale waarde van het gemeten goederenpakket blijkt nauwelijks van invloed op het aandeel van de afzonderlijke productgroepen in dat pakket. Dat valt af te lezen uit Tabel 2.2, waarin de resultaten van een meervoudige regressieanalyse op het aandeel van de verschillende productgroepen in het totale gemeten goederenpakket zijn weergegeven. Alleen voor het aardewerk en het koperwerk valt er een significante invloed van de totale waarde van het gemeten goederenpakket op het aandeel van die productgroepen in dat pakket waar te nemen. De gestandaardiseerde coëfficiënten voor het effect van de totale waarde zijn echter beduidend minder hoog dan voor het effect van de tijd. Als we voor deze productgroepen alleen de tijd als onafhankelijke variabele nemen, verkrijgen we bovendien een r^2 van 0,365 voor het aardewerk en een r^2 van 0,210 voor het koperwerk.

Tabel 2.1: Correlatiematrices (r) voor de waarde (in guldens van 1580) van de verschillende productgroepen (Dataset 1)

A: 1582-1610 (n = 63)

	Houtwerk	Aardewerk	Tinwerk	Koperwerk	IJzerwerk	Beddengoed
Houtwerk	(1)	0,837**	0,703**	0,929**	0,742**	0,748**
Aardewerk		(1)	0,496**	0,771**	0,502**	0,517**
Tinwerk			(1)	0,751**	0,791**	0,829**
Koperwerk				(1)	0,753**	0,803**
IJzerwerk					(1)	0,815**
Beddengoed						(1)

B: 1660-1707 (n = 61)

	Houtwerk	Aardewerk	Tinwerk	Koperwerk	IJzerwerk	Beddengoed
Houtwerk	(1)	0,629**	0,891**	0,602**	0,552**	0,806**
Aardewerk		(1)	0,427**	0,282*	0,373**	0,876**
Tinwerk			(1)	0,564**	0,465**	0,653**
Koperwerk				(1)	0,65**	0,499**
IJzerwerk					(1)	0,518**
Beddengoed						(1)

C: Δr (verschil tussen B en A)

	Houtwerk	Aardewerk	Tinwerk	Koperwerk	IJzerwerk	Beddengoed
Houtwerk	(-)	-0,208*	0,188**	-0,327**	-0,19	0,058
Aardewerk		(-)	-0,069	-0,489**	-0,129	0,359**
Tinwerk			(-)	-0,187	-0,326*	-0,176*
Koperwerk				(-)	-0,103	-0,304**
IJzerwerk					(-)	-0,297**
Beddengoed						(-)

* p < 0,05

** p < 0,01

De significantie van Δr is met een z-test getoetst op het verschil van de Fisher Z getransformeerde correlatiecoëfficiënten (cf. Harnett 1982: 529-530; Daniel & Terrel 1989: 496-497; McClave & Benson 1991: 395).

Het lijkt mij niet juist om veel relevantie toe te kennen aan het ene procentje extra verklaarde variantie dat meervoudige regressieanalyse in beide gevallen oplevert. Dat geen van de productgroepen zich middels een Engelcurve tot de totale waarde van het gemeten goederenpakket verhoudt, wil natuurlijk niet zeggen dat zulks ook niet het geval zou zijn wanneer men het totale vermogen in ogenschouw zou nemen. Het lijkt mij zelfs niet onwaarschijnlijk. Alleen kunnen we daar met de gegevens die ons voor het zeventiende-eeuwse Leeuwarden ter beschikking staan niets met zekerheid over zeggen.

Waar het verband tussen welstand en de waarde van het bezit aan consumptiegoederen sterk en, zoals betoogd, vanzelfsprekend is, blijkt het effect van die andere sociologische variabele die in het onderzoek is meegenomen, beroepsgroep, veel minder duidelijk. Het effect dat van deze variabele uitgaat, is immers al snel een afgeleide van welstand. Kooplieden en winkeliers waren gemiddeld rijker dan bakkers en brouwers en die waren op hun beurt gemiddeld weer rijker dan kleermakers en schoenmakers. Om na te gaan of beroep van invloed was op het aandeel van de verschillende productgroepen in het totale gemeten goederenpakket, is een aantal meervoudige regressieanalyses uitgevoerd waarbij de beroepsgroepen dummy gecodeerd waren en de waarde van het totale goederenpakket

Tabel 2.2: Meervoudige regressieanalyse op het aandeel (β) van de verschillende productgroepen in het totale gemeten goederenpakket ten opzichte van de tijd en de totale waarde van het gemeten goederenpakket

		Coëfficiënten	Gestandaardiseerde Coëfficiënten*	Significantie (p)
β_{HOUTWERK} ($R^2_a = 0,083$)	Tijd	$6,012 \cdot 10^{-4}$	0,295	<0,001
	Totale waarde	$-1,78 \cdot 10^{-5}$	-0,067	0,290
	Constante	-0,756		<0,001
$\beta_{\text{AARDEWERK}}$ ($R^2_a = 0,371$)	Tijd	$4,156 \cdot 10^{-4}$	0,604	<0,001
	Totale waarde	$9,349 \cdot 10^{-6}$	0,105	0,047
	Constante	-0,660		<0,001
β_{TINWERK} ($R^2_a = 0,341$)	Tijd	$-5,05 \cdot 10^{-4}$	-0,588	<0,001
	Totale waarde	$-3,48 \cdot 10^{-6}$	-0,031	0,562
	Constante	0,847		<0,001
$\beta_{\text{KOPERWERK}}$ ($R^2_a = 0,219$)	Tijd	$-4,78 \cdot 10^{-4}$	-0,458	<0,001
	Totale waarde	$-1,68 \cdot 10^{-5}$	-0,124	0,036
	Constante	0,855		<0,001
$\beta_{\text{IJZERWERK}}$ ($R^2_a = 0,003$)	Tijd	$-2,10 \cdot 10^{-5}$	-0,082	0,217
	Totale waarde	$-2,41 \cdot 10^{-6}$	-0,072	0,275
	Constante	$4,94 \cdot 10^{-2}$		0,077
$\beta_{\text{BEDDENGOED}}$ ($R^2_a = 0,002$)	Tijd	$-1,32 \cdot 10^{-5}$	-0,006	0,932
	Totale waarde	$3,12 \cdot 10^{-5}$	0,103	0,120
	Constante	0,638		0,012

* De gestandaardiseerde coëfficiënten zijn onderling vergelijkbaar. Deze coëfficiënten geven de hoeveelheid standaard deviaties aan waarmee de afhankelijke variabele toeneemt als de onafhankelijke variabele met één standaard deviatie toeneemt.

en werden meegenomen de tijd als controlevariabelen. (Data niet weergegeven.) Voor het houtwerk, het huishoudelijk textiel en het glas- en aardewerk bleek de variabele beroepsgroep in deze tests geen significant effect te hebben. Anders lag dat bij de metalen. Voor deze productgroepen bleek het aandeel in het totale pakket bij de bakkers en de brouwers significant lager te zijn. Om iets meer zicht te krijgen op de geconstateerde afwijking is in tabel 2.3. per beroepsgroep de gemiddelde afwijking van de regressielijn van de percentages van de productgroepen 'metaal' ten opzichte van de tijd weergegeven. Tevens is een punt-biseriële correlatieanalyse⁸ uitgevoerd op de residuen van de regressielijn en de beroepsgroepen waarbij de bakkers en brouwers als 1 gecodeerd zijn en de rest als 0. Uit deze tabel blijkt dat het aandeel van de metalen in het goederenpakket bij de bakkers en brouwers inderdaad significant lager was. Maar tegelijkertijd zien we dat de residuen voor de bakkers en de brouwers wel min of meer in hetzelfde bereik liggen als voor de rest. Verder zijn de correlaties niet bijzonder sterk ($r_{pbis} \leq 0,20$). Het zijn sterke aanwijzingen dat het hier dus niet om een systematische afwijking gaat. En dat strookt eigenlijk wel met de meest voor de hand liggende verklaring die voor deze afwijking gegeven kan worden. Bakkers en brouwers maakten bij

Tabel 2.3: Residuen van de regressielijn van het percentage van productgroepen koper- en messingwerk, tinwerk en ijzerwerk ten opzichte van de tijd, gemiddelde per beroepsgroep en gecorreleerd aan beroepsgroep

	Beroep ¹	Residuen ² Gemiddeld	Spreiding			Correlatie ³	
			$\hat{\sigma}$	Min.	Max.	r_{pbis}	p
Koper	BB	0,98	2,67	-12,37	5,84	0,20	0,003
	KS / KW	-0,34	2,96	-12,20	4,28		
Tin	BB	0,42	1,86	-3,70	3,66	0,13	0,06
	KS / KW	-0,22	2,29	-7,83	4,94		
Ijzer	BB	0,25	0,68	-1,60	1,18	0,18	0,007
	KS / KW	-0,07	0,84	-4,17	1,47		

1) BB is bakkers en brouwers, dummy gecodeerd als 1. KS / KW is kleermakers, schoenmakers, kooplieden en winkeliers, dummy gecodeerd als 0.

2) De afwijking van de regressielijn, welke wordt berekend door de geobserveerde waarde van de voorspelde waarde af te trekken. *Negatieve* residuen duiden er dus op dat de geobserveerde waarden *hoger* zijn dan de voorspelde waarden, terwijl *positieve* residuen aangeven dat ze *lager* zijn!

3) Punt-biseriële correlatie.

de uitoefening van hun ambacht namelijk veel meer dan de anderen gebruik van metalen voorwerpen, in het bijzonder koperen ketels. En hoewel kapitaalgoederen in principe buiten beschouwing zijn gelaten, is het natuurlijk niet uitgesloten dat in enkele gevallen een deel van de bedrijfsinventaris ook in het huishouden werd gebruikt. Behalve dit niet-systematische effect doet beroep als parameter eigenlijk niet ter zake. Dat wil overigens niet zeggen dat het een irrelevante waarnemingscategorie is. Op grond van figuur 2.1 kunnen we immers concluderen dat onder de drie onderscheiden beroepsgroepen het bezit aan duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen (exclusief kleding en juwelen) gedurende de onderzochte periode niet significant toe- of afnam. Dat is een relevante conclusie, die we niet hadden kunnen bereiken als we in de dataset alleen groepen naar welstand hadden onderscheiden.

2.2.2 Huishoudelijk textiel en bedden

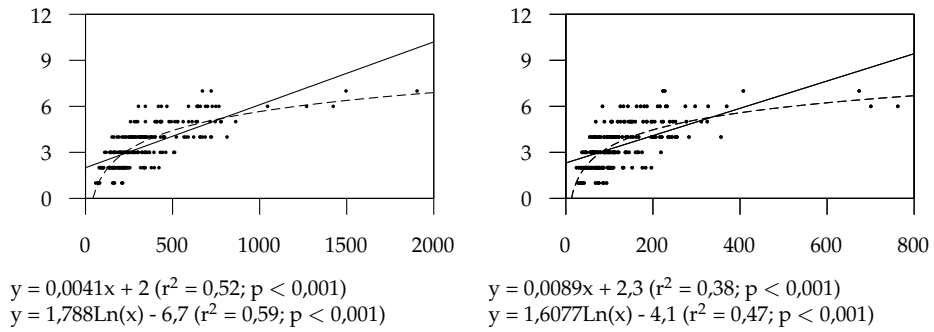
Het aandeel van het huishoudelijk textiel in het gemeten goederenpakket is zeer groot. Op zichzelf is dit geen opzienbarende conclusie. Uit de iconografie is immers bekend dat de linnenkast in het vroegmoderne Nederland als de schatkamer van het huishouden werd gezien. Dibbits (1996) wijst erop dat in de linnenkast ook kostbaarheden als juwelen werden bewaard. De aanwezigheid van deze 'echte' schatten in het meubelstuk laat niettemin onverlet dat de linnenkast haar betekenis als 'schatkamer' primair ontleende aan de waarde van het linnengoed dat er in bewaard werd (cf. Luyken 1711: 22-25). De conclusie dat het bezit aan bedden, beddengoed en ander huishoudelijk textiel naar waarde gemeten niet significant toenam, is voor deze studie dan ook erg belangrijk. Niettemin zijn er binnen deze

rubriek nog een aantal interessante trends en patronen te ontwaren.

Voorals de ontwikkeling van het aantal bedden per huishouden is in ons geval interessant. Zoals vermeld, is van alle verwerkte inventarissen het aantal bedden geteld, in de verwachting dat dit getal als proxy voor de omvang van het huishouden kon dienen. In de praktijk blijkt de bruikbaarheid van deze variabele evenwel erg tegen te vallen.⁹ Het aantal bedden blijkt namelijk eerder afhankelijk van de welstand dan van de omvang van het huishouden te zijn. Zulks blijkt duidelijk uit figuur 2.8. Hierin is het aantal bedden uitgezet tegen de totale waarde van het gemeten goederenpakket en (om de problematiek met deel-geheel-relaties te ondervangen) tegen de totale waarde van het gemeten goederenpakket exclusief huishoudelijke textiel. Deze conclusie hoeft ons eigenlijk niet eens te verbazen. Kinderen konden best samen in één bed slapen en gezien het aantal bedden dat we doorgaans bij de wat minder welgestelde schoenmakers en kleermakers aantreffen, gebeurde dat ook regelmatig. Verder behoorden de bedden tot de duurste goederen, waarvan de waarde kon oplopen tot wel vijftig gulden (Dibbits & Doelman 1993: 334; zie ook: Bijlage I). En het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat het beddenbezit tot op zekere hoogte als schatvorming beschouwd dient te worden, want hoewel mij voor Leeuwarden maar twee gevallen bekend zijn, blijkt dat elders in het land bedden regelmatig als onderpand gebruikt werden.¹⁰

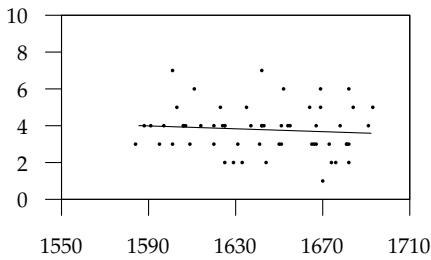
Het is goed om deze bevindingen terug te koppelen naar de veronderstelling van Jan de Vries dat een afnemend aantal bedden per huishouden een demografische trend weerspiegelt. Niet dat ik wil bestrijden dat de gemiddelde gezinsomvang gedurende de zeventiende eeuw terug zou lopen. Dat blijkt afdoende uit andere en betere bronnen.¹¹ Alleen deze trend staat goeddeels los van het aantal bedden dat we per huishouden aantreffen en al helemaal van een afname daarvan. Het is voor Leeuwarden zelfs de vraag of deze afname zich wel heeft voorgedaan. Een regressieanalyse op de gegevens uit de Dataset 1 laat namelijk geen significante trend zien. Voor de bakkers uit Dataset 2 zien we slechts een zwak significante ($p = 0,032$) afname (Figuur 2.9). De afname bij de bakkers laat zich – althans in de geobserveerde data – vooral in het laatste kwart van de zestiende en in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zien.¹² Wat de gegevens uit Dataset 1 betreft, vertoont ook het verhoudingsgetal van het aantal bedden ten opzichte van het totale gemeten goederenpakket tussen 1582 en 1620 een weliswaar niet heel duidelijk ($r^2 = 0,11$) maar wel significant ($p = 0,001$) dalende tendens.¹³ Opmerkelijk is dat Leeuwarden juist in deze periode een sterke bevolkingsgroei kende, die onder andere veroorzaakt werd door een relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid (Schroor 1993: 64). Nu kan het natuurlijk zo zijn, dat het aantal bedden in Leeuwarden op een andere manier met de omvang van het huishouden samenhangt dan op het Friese platteland, waarover het onderzoek van De Vries ging. Als we evenwel de data in ogenschouw nemen waar De Vries zijn conclusie uit trok (hier gereproduceerd in tabel 2.4.), dan blijkt de door hem ontwaarde trend een stuk minder evident dan door hem gesuggereerd wordt. Methodisch valt er in elk geval het nodige op zijn resultaten af te dingen. Zoals helaas gebruikelijk binnen het inventarissenonderzoek, heeft De Vries verzuimd de foutmarges van de door hem gevonden steekproefgemiddelden te vermelden. Verder heeft hij data voor verschillende grietenijen (plattelandsgemeenten) door elkaar gebruikt. En tenslotte heeft hij een proxy voor welstand gebruikt die gebaseerd is op de bedrijfsgrootte

Figuur 2.8: Het aantal bedden ten opzichte van de totale waarde van het gemeten goederenpakket (links) en de totale waarde van het gemeten goederenpakket exclusief beddengoed (rechts), waarden in guldens van 1580

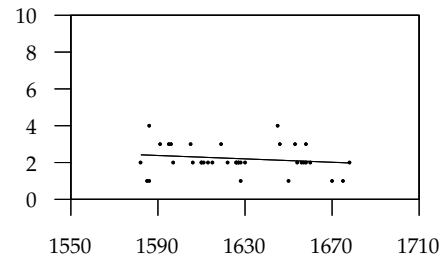

Figuur 2.9: Het aantal bedden per huishouden

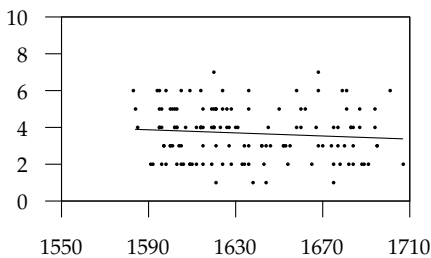
A. Bakkers en brouwers

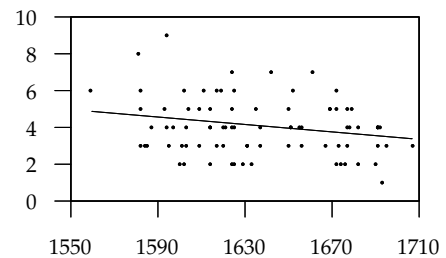
B. Schoenmakers en kleermakers

C. Kooplieden en winkeliers

D. Bakkers (Dataset 2)

Tabel 2.4: Gemiddeld aantal bedden per huishouden op het Friese platteland, 1550-1750

Grietenij	Periode	Vermogensklasse naar aantal melkkoeien			Totaal
		≥ 10	< 10	Geen	
Hennaarderadeel	1550-1562	6,1	4,6	..	5,3
Leeuwarderadeel	1566-1574	5,9	4,9	..	5,5
Leeuwarderadeel	1583-1599	5,2	4,0	2,5	4,4
Hennaarderadeel	1595-1600	5,4	4,3	3,0	5,0
Leeuwarderadeel & Wonseradeel	1616-1641	6,0	3,8	2,7	4,7
Hennaarderadeel	1646-1654	6,2	3,8	3,7	5,1
Leeuwarderadeel	1677-1686	4,5	3,4	..	3,9
Idaarderadeel	1676-1702	4,3	2,3	1,3	3,3
Leeuwarderadeel	1711-1750	4,6	3,4	2,8	3,8

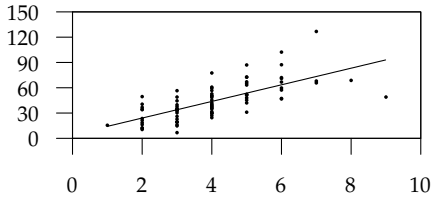
Bron: De Vries 1974, tabel 6-12.

en de bedrijfsvoering in een periode, waarin volgens zijn eigen onderzoek juist betreffende die zaken grote verschuivingen optraden.¹⁴ Overigens blijkt ook uit de data van De Vries dat het beddenbezit sterk samenhangt met welstand. Als we ondanks deze kanttekeningen toch uitgaan van een daling van het aantal bedden per huishouden op het Friese platteland, dan is het te kort door de bocht geredeneerd dat deze afname verband houdt met de omvang van het huishouden. Aannemelijker lijkt mij de stelling dat bedden vanaf het midden van de zestiende eeuw in mindere mate voor schatvorming gebruikt werden.

Het aantal bedden per huishouden kan dus niet gebruikt worden als proxy voor de omvang van het huishouden. Toch is deze variabele daarmee niet onbruikbaar geworden. Gezien de geconstateerde samenhang tussen beddenbezit en welstand, kan het aantal bedden immers nog altijd als proxy voor welstand gebruikt worden. Dat blijkt wel uit figuur 2.10, waarin voor de Leeuwarder bakkers het aantal bedden per huishouden is uitgezet tegen de aantallen van diverse soorten huishoudelijke textiel per huishouden.¹⁵ Niet alleen het bezit aan bedgerelateerde huishoudelijke textiel als beddenlakens¹⁶, kussenslopen¹⁷, oorkussens, dekens en bedgordijnen hangt nauw samen met het aantal bedden per huishouden, dat geldt ook voor de aantallen tafellakens, servetten, tafelkleden en stoelkussens. Wat de beddenlakens en kussenslopen en de tafellakens en servetten betreft is er rekening mee gehouden dat deze artikelen op geaggregeerd niveau onderling inwisselbaar zijn. Een laken kon immers tot slopen omgemaakt worden en een tafellaken tot servetten.¹⁸ Bij het uitzetten van deze goederen tegen het aantal bedden is daarentegen geen rekening gehouden met een tijdgebonden trend. Niet dat dit veel uitmaakt. Door de tijd heen nemen de meeste artikelen in de categorie huishoudelijke textiel in aantal namelijk niet significant toe of af (Figuur 2.11). Alleen wat de bedgordijnen, venstergordijnen en schoorsteenklleden¹⁹ betreft is er een duidelijke toename te bespeuren. Die trend wordt nog duidelijker als we met het aantal bedden als proxy een correctie voor welstand uitvoeren en deze artikelen tezamen nemen. Minder duidelijk is de afname van het aantal tafelkleden.

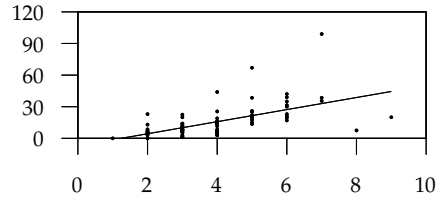
Figuur 2.10: Diverse soorten huishoudelijke textiel (y) uitgezet tegen het aantal bedden (x), Leeuwarder bakkers, 1559-1707

A. Aantal lakens en een kwart van het aantal slopen

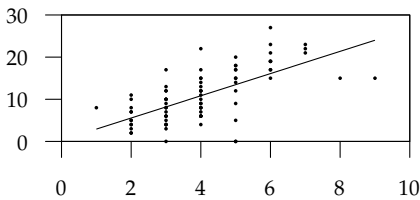
$$y = 9,8592x + 4,3 \quad (r^2 = 0,49; p < 0,001)$$

B. Aantal tafellakens en de helft van het aantal servetten

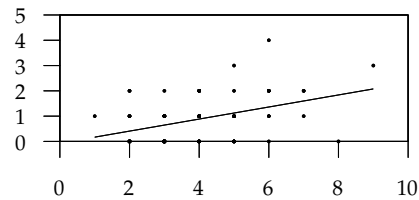
$$y = 5,7313x - 7,1 \quad (r^2 = 0,34; p < 0,001)$$

C. Aantal stoelkussens

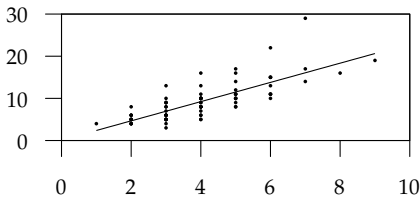
$$y = 2,6358x + 0,3 \quad (r^2 = 0,43; p < 0,001)$$

D. Aantal tafelkleden

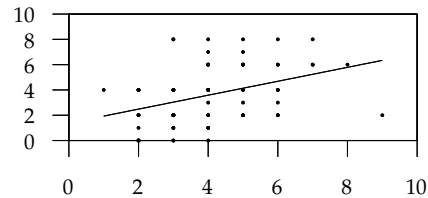
$$y = 0,2383x - 0,1 \quad (r^2 = 0,17; p < 0,001)$$

E. Aantal dekens

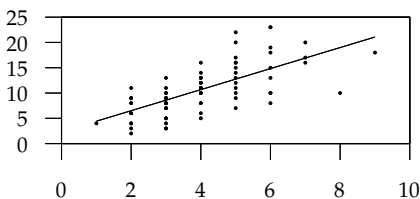
$$y = 2,2812x + 0,1 \quad (r^2 = 0,61; p < 0,001)$$

F. Aantal bedgordijnen

$$y = 0,5507x + 1,4 \quad (r^2 = 0,15; p < 0,001)$$

G. Aantal stoelkussens

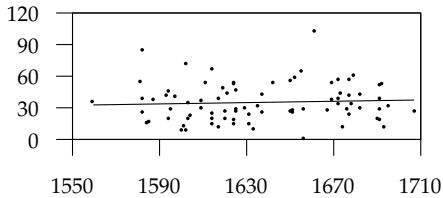

$$y = 2,0807x + 2,35 \quad (r^2 = 0,46; p < 0,001)$$

De vermelde significantieniveaus (p) zijn *pro forma* en hebben geen analytische relevantie. Indien we het aantal bedden als proxy voor welstand hanteren is er immers niet langer sprake van statistisch onafhankelijke variabelen.

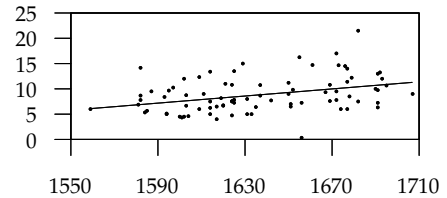
Figuur 2.11: Diverse soorten huishoudelijke textiel (y) uitgezet tegen de tijd (x), Leeuwarder bakkers, 1559-1707

A. Aantal beddenlakens

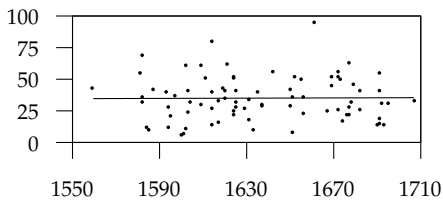
$$y = 0,0314x - 16,2 \quad (r^2 = 0,004; p = 0,57)$$

B. Aantal beddenlakens per bed

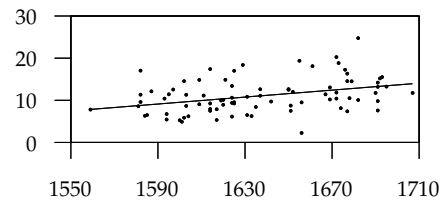
$$y = 0,0351x - 48,6 \quad (r^2 = 0,13; p < 0,001)$$

C. Aantal kussenslopen en peuldoeken

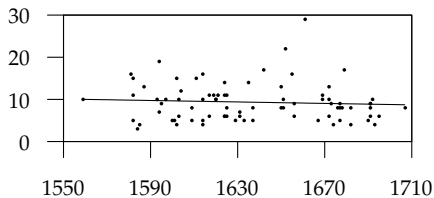
$$y = 0,0049x + 27 \quad (r^2 < 0,001; p = 0,93)$$

D. Aantal lakens en een kwart van het aantal slopen per bed

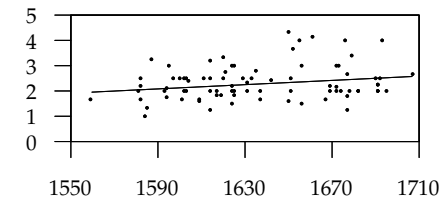
$$y = 0,0412x - 56,4 \quad (r^2 = 0,13; p < 0,001)$$

E. Aantal dekens

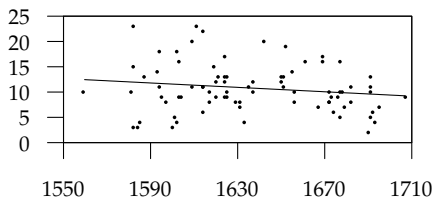
$$y = -0,0087x + 23,6 \quad (r^2 = 0,005; p = 0,53)$$

F. Aantal dekens per bed

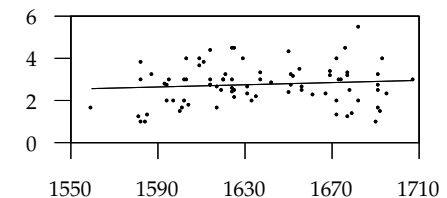
$$y = 0,0042x - 4,6 \quad (r^2 = 0,049; p = 0,044)$$

G. Aantal oorkussens

$$y = -0,0217x + 46,3 \quad (r^2 = 0,028; p = 0,15)$$

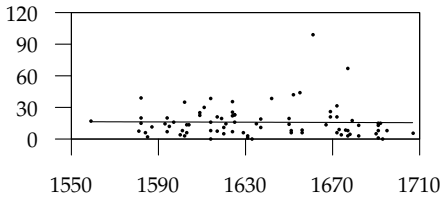
H. Aantal oorkussens per bed

$$y = 0,0026x - 1,49 \quad (r^2 = 0,010; p = 0,37)$$

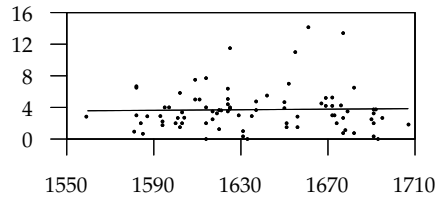
Figuur 2.11: vervolg

I. Aantal tafellakens en de helft van het aantal servetten

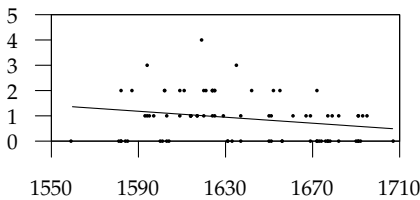
$$y = -0,0059x + 25,6 \quad (r^2 < 0,001; p = 0,90)$$

J. Aantal tafellakens en de helft van het aantal servetten per bed

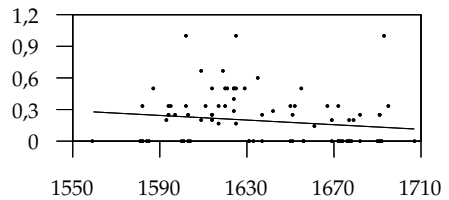
$$y = 0,0018x + 0,77 \quad (r^2 < 0,001; p = 0,83)$$

K. Aantal tafelkleden

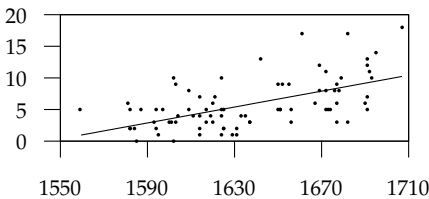
$$y = -0,0059x + 10,56 \quad (r^2 = 0,056; p = 0,031)$$

L. Aantal tafelkleden per bed

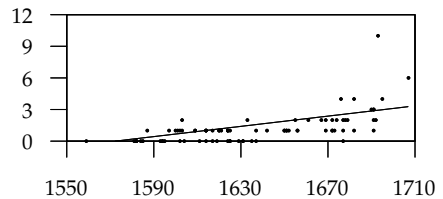
$$y = -0,0011x + 1,99 \quad (r^2 = 0,025; p = 0,15)$$

M. Aantal venstergordijnen, bedgordijnen en schoorsteenkleden*

$$y = 0,0629x - 97,1 \quad (r^2 = 0,33; p < 0,001)$$

N. Aantal venstergordijnen, bedgordijnen en schoorsteenkleden per bed*

$$y = 0,0243x - 38,2 \quad (r^2 = 0,39; p < 0,001)$$

* Om ruimte te besparen zijn deze items tezamen genomen. De regressievergelijkingen voor de afzonderlijke items luiden:

Bedgordijnen
 Bedgordijnen per bed
 Venstergordijnen
 Venstergordijnen per bed
 Schoorsteenkleden
 Schoorsteenkleden per bed

$y = 0,0283x - 42,7 \quad (r^2 = 0,21; p < 0,001)$
 $y = 0,0117x - 18,2 \quad (r^2 = 0,39; p < 0,001)$
 $y = 0,0195x - 31,2 \quad (r^2 = 0,23; p < 0,001)$
 $y = 0,0065x - 10,4 \quad (r^2 = 0,24; p < 0,001)$
 $y = 0,0152x - 23,3 \quad (r^2 = 0,23; p < 0,001)$
 $y = 0,0061x - 9,6 \quad (r^2 = 0,27; p < 0,001)$

Weliswaar blijkt uit figuur 2.11 geen significante afname, maar dat komt doordat het bezit van tafelkleden zich niet via een (log)lineaire trend laat beschrijven en het bezit van tafelkleden na circa 1650 vrij abrupt afnam.²⁰ Opvallend is verder dat de aantallen beddenlakens en kussenslopen per huishouden op zichzelf geen significante trend laten zien, maar dat de aantallen lakens en slopen per bed duidelijk toenemen.²¹ Dit is vooral opvallend omdat de prijzen van lakens (vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw) een stijgende trend vertonen (zie: Bijlage I). Op het hoe en waarom van dit merkwaardige fenomeen zal ik in het volgende hoofdstuk terugkomen.

2.2.3 *Houtwerk*

Zoals vermeld, bleef de totale waarde van het 'houtwerk' bij de drie beroepsgroepen gedurende de onderzochte periode vrij stabiel. Deze diffuse rubriek is evenwel minder uitvoerig onderzocht op ontwikkelingen betreffende de aantallen goederen. En dat betreft vooral het meubilair. Rubricering van het meubilair is namelijk uitermate lastig aangezien we hier te maken hebben met vrij heterogene goederen. Een stoel kan bijvoorbeeld een eenvoudige vuren stoel met rieten zitting zijn, maar ook een luxe Spaanse stoel met lederen bekleding of een zware eikenhouten zetel. Dergelijke verschillen zijn er ook bij kasten en tafels. Helaas is hier in inventarissen niet altijd rekening mee gehouden. Van gedetailleerd onderzoek naar verschillende meubelstukken is daarom afgezien. Behalve het meubilair omvat de rubriek houtwerk, zoals die hier gehanteerd wordt, evenwel nog een aantal artikelen. Daaronder bevinden zich drie rubrieken, namelijk schilderijen, boeken en rariteiten, die zowel gezien hun plaats binnen de culturele context van de Nederlandse Republiek als voor het in dit boek gevolgde betoog een nadere beschouwing waard zijn. Tenslotte dient nog enige aandacht besteed te worden aan een opvallende discontinuatie: het spinnewiel.

Schilderijen en wanddecoratie. Aan het algemeen verspreide schilderijenbezit in Nederland tijdens de Gouden Eeuw is al in verscheidene studies aandacht besteed (Montias 1982 & 1991, Schama 1987, Van der Woude 1991, Bok 1994). Naar het schilderijenbezit in Leeuwarden en de rest van Friesland wordt momenteel nog uitgebreid onderzoek verricht door Piet Bakker. Uit een eerste rapportage van zijn hand blijkt dat het schilderijenbezit ook in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden onder grote delen van de bevolking wijdverspreid was en een stijgende trend vertoonde (Bakker 1996). Analyse van de dataset betreffende de Leeuwarder bakkers bevestigt dat beeld (Figuur 2.12.). Daarbij dient opgemerkt te worden dat we ook bij schilderijen te maken hebben met een vrij heterogene productgroep. De benamingen 'schilderij' en 'tafereel' kunnen in inventarissen betrekking hebben op een heel scala aan wandversieringen van werken in olieverf op doek tot borduurwerk en prenten. Verder komen we in inventarissen ook geregeld de term 'bordje' tegen, waarmee (in principe) een klein geschilderd paneeltje, een op paneel of bordkarton geplakte prent, een glasschildering of een snijwerkje van albast bedoeld wordt. Met prenten zullen – hopen we maar – doorgaans wel etsen en gravures zijn bedoeld. Tussen een topstuk in olieverf op doek en een simpel ingelijst prentje liggen uiteraard vele mogelijkheden en het is de opstellers der inventarissen

dan ook nauwelijks aan te rekenen dat ze geen consistente terminologie hebben gebruikt. En in analytisch opzicht lijkt het ook geen slechte zet om alles bij elkaar te nemen. Het levert in elk geval een veel beter passende trendlijn op. Zeker als we de aantallen schilderijen, prenten en dergelijke per huishouden corrigeren voor welstand (waarvoor het aantal bedden als proxy is gebruikt) krijgen we een trendlijn met een vrij hoge determinatiecoëfficiënt. Alternatieve regressiemethoden lijken overigens te suggereren dat het aantal schilderijen etc. per huishouden zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw stabiliseerde.²²

Een verfijndere analyse van het schilderijenbezit in Leeuwarden is binnen het bestek van dit boek niet mogelijk. Zulks is ook niet nodig aangezien, zoals vermeld, uitgebreid onderzoek naar het schilderijenbezit in Leeuwarden en de rest van Friesland gaande is. Hier volstaat het om te constateren dat het bezit aan schilderijen, prenten en dergelijke onder Leeuwarder bakkers in de loop van de zeventiende eeuw sterk toenam. Het 'kleine werk', de prenten, 'bordjes' en goedkope paneeltjes, had daar een groot aandeel in. Leeuwarder bakkerswoningen hingen beslist niet vol met Rembrandts. Van de 932 vermeldingen van schilderijen en dergelijke bij Leeuwarder bakkers is er zelfs maar één schilderij toegeschreven aan een schilder en wel aan de Amsterdamse veelschilder Rombout van Troijen (1605-1652), wiens werk in Leeuwarden buitengewoon populair was.²³ Dat het hier om een Hollandse schilder gaat, hoeft overigens niet te verbazen. In Leeuwarden werden in de zeventiende eeuw aanzienlijke hoeveelheden schilderijen uit Holland en met name Amsterdam geïmporteerd en Leeuwarder schilders als Lambert Jacobsz. (1598-1636) en Casparus Hoomis (†1677) waren naast hun ambacht ook actief in de kunsthandel (Straat 1928; Nijboer 1998).

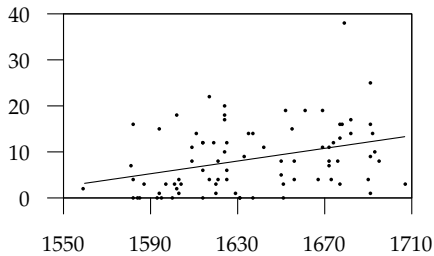
Naast schilderijen treffen we ook nog andere vormen van wanddecoratie in inventarissen aan, in het bijzonder spiegels.²⁴ Aan het begin van de zeventiende eeuw waren ze al in ongeveer de helft van alle bakkerswoningen aanwezig en een halve eeuw later in bijna alle. Bovendien nam ook het aantal spiegels per huishouden gedurende de zeventiende eeuw duidelijk toe (Figuur 2.12.).

Boeken. Behalve het schilderijenbezit was ook het boekenbezit in de Nederlandse Republiek wijdverbreid. De Nederlandse kustprovincies kenden in de zeventiende eeuw een relatief hoge alfabetiseringsgraad en hier waren dus grote delen van de bevolking intellectueel in staat om deel te nemen aan een leescultuur. De mogelijkheid die boedelinventarissen in principe bieden om het boekenbezit in kaart te brengen, heeft dan ook al de aandacht van verscheidene onderzoekers getrokken (De Kruif 1994, Van Otegem 1999). Uit dit onderzoek is evenwel duidelijk geworden dat de boedelinventaris als bron voor onderzoek naar boekenbezit ernstige tekortkomingen heeft. Vooral wat nauwkeurigheid betreft, treden er van inventaris tot inventaris grote verschillen op. Vermelding van boeken komt men tegen in de vorm van 'enige boeken' tot een gedetailleerde beschrijving van de bibliotheek. Bovendien werd van hele grote bibliotheken (ten behoeve van een veiling) niet zelden een aparte catalogus opgemaakt.

Gezien het gebrek aan detail dat boedelinventarissen met betrekking tot boeken vertonen, zijn voor de Leeuwarder bakkers gegevens betreffende boekenbezit in vereenvoudigde vorm verzameld. Gekeken is alleen of er boeken²⁵ aanwezig waren en zo ja of er meer dan vijf of meer dan tien aanwezig waren. Niettemin ver-

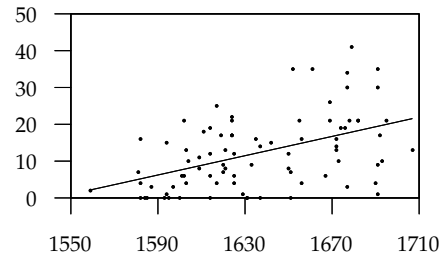
Figuur 2.12: Bezit van schilderijen, prenten en spiegels onder Leeuwarder bakkers, 1559-1707

A. Schilderijen en taferelen

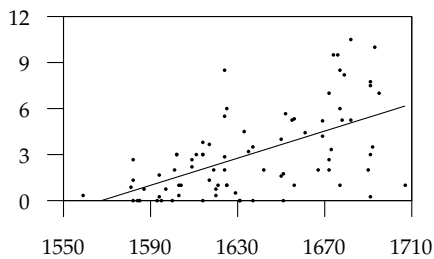
$$y = 0,0689x - 104,3 \quad (r^2 = 0,12; p = 0,0015)$$

B. Schilderijen, taferelen, prenten en bordjes tezamen

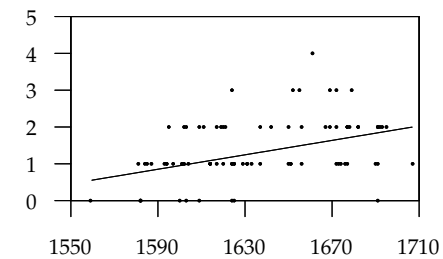
$$y = 0,131x - 202,1 \quad (r^2 = 0,23; p < 0,001)$$

C. Schilderijen etc. per bed

$$y = 0,0442x - 69,3 \quad (r^2 = 0,33; p < 0,001)$$

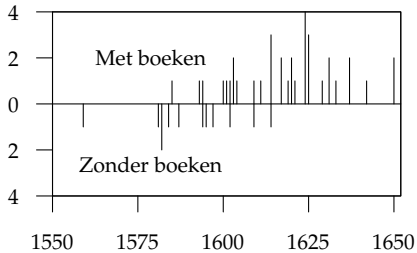
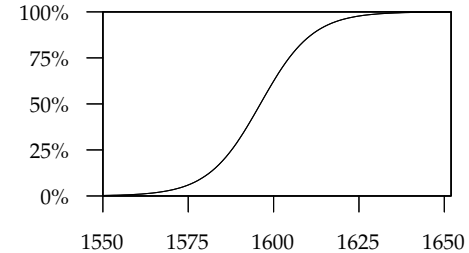
D. Aantal spiegels

$$y = 0,0098x - 14,7 \quad (r^2 = 0,18; p < 0,001)$$

toont het aantal bakkersinventarissen met boekvermeldingen een merkwaardige trend. In de oudste inventarissen van bakkers worden nog geen boeken vermeld, maar tussen 1584 en 1617 neemt het aantal inventarissen waarin boeken worden vermeld zeer snel toe. Voor de periode 1617-1655 vermelden zelfs alle 26 inventarissen een boek of meer. Maar ... van de 28 inventarissen uit de periode 1656-1707 zijn er maar liefst 9 waarin geen enkel boek vermeld wordt. En die daling verloopt vrij abrupt.²⁶ Het aantal inventarissen met boekvermeldingen – laten we het daar voorlopig op houden – vertoont dus een duidelijk bifasische trend. De analyse van de reeksen dient zich derhalve op te splitsen in twee delen: een analytische beschrijving van de diffusie van het boekenbezit onder Leeuwarder bakkers en de beantwoording van de vraag waarom het aantal vermeldingen van boeken in de tweede helft van de zeventiende eeuw zo abrupt daalt.

Om het diffusieproces in kaart te brengen is op de data van vóór 1651 een logistische regressieanalyse toegepast (Figuur 2.13). Dit is een variant op het bekende lineaire regressiemodel waarbij de afhankelijke dichotome variabele wordt omgezet in een kans.²⁷ Zo'n model is voor ons om twee redenen aantrekkelijk. Op het niveau van de beschrijving is het model aantrekkelijk omdat het resulteert in een voor diffusieprocessen zo typerende s-vormige curve (Rogers 1995; Mom & Staal

Figuur 2.13: Boekenbezit onder Leeuwarder bakkers, 1559-1650**A. Aantal inventarissen met en zonder boeken****B. Model diffusiecurve**

$$y = 100 \cdot (1 / (1 + e^{208,2943 - 0,1305x}))$$

Nagelkerke $R^2 = 0,58$; $p < 0,001$

2002). De regressievergelijking heeft bovendien altijd een uitkomst tussen 0 en 100%, waardoor het model geen onlogische uitkomsten kan opleveren. Hoewel in dit hoofdstuk over het algemeen niet diep op de mathematische beschrijving van de trends wordt ingegaan, loont het in dit geval om het gevonden model, dat overigens zeer goed met de empirische data correspondeert (Nagelkerke $R^2 = 0,58$; $p < 0,001$)²⁸, te gebruiken om een schatting te maken van het moment waarop het boekenbezit onder Leeuwarder bakkers (en daarmee vergelijkbare groepen) als het ware doorbrak. In de literatuur over diffusieprocessen wordt dit moment gelijkgesteld aan het moment waarop 10 tot 13% van de potentiële gebruikers het product in gebruik heeft (Baudet 1986, p. 145-146; Rogers 1995). En volgens het gevonden model moet dat moment voor het boekenbezit onder Leeuwarder bakkers rond 1580 liggen, het zelfde moment dat de stad de zijde van de Reformatie koos. En het samenvallen van deze twee momenten is geen toeval.

Wanneer we kijken naar de samenstelling van het boekenbezit, dan valt op dat in ongeveer de helft van de inventarissen waarin boeken vermeld worden, het aantal boeken kleiner dan zes is.²⁹ In die gevallen betreft dat doorgaans een Bijbel en eventueel nog een nieuw testamentje, en/of een psalmboekje. Een enkele keer wordt ook nog het *Fundamentboek* van Menno Simons³⁰, een martelaarsboek³¹, en/of het Reisboek van Heinrich Bünting³² vermeld. Deze boeken waren altijd ingebonden in luxe leren banden en vaak ook nog voorzien van koperen of zilveren beslag. Het waren bovendien allemaal boeken die een rol speelden in de geloofspraktijk van de bezitter. Boekenbezit bij de Leeuwarder bakkers begon met een zeker 'instappakket', dat duidelijk te verbinden is met het calvinistische principe van zelfstandige bijbelstudie.³³ Niet dat alle Leeuwarder bakkers gereformeerd waren³⁴, maar het lijkt er alleszins op dat de Leeuwarder bakkers van andere gezindten zich op dit punt aanpasten aan de (dominante) gereformeerde geloofspraktijk.³⁵

Dat de bijbel zo'n prominente positie in het basispakket van boeken innam, verklaart wellicht ook de voor de tweede helft van deze zeventiende eeuw gecon-

stateerde teruggang van het aantal inventarissen waarin boeken vermeld worden. Wellicht zullen toen reeds veel bijbels als ‘familiebijbels’ hebben gefungeerd, voorwerpen die volgens vaste lijnen van vader op zoon vererfd werden en derhalve buiten de inventaris bleven. Zoiets geldt wellicht ook voor de veelal met zilveren beslag versierde nieuwe testamentjes en psalmboekjes, in de schilder- en dichtkunst (denk aan Kortjakje!) steevast attributen van de vrouw. Mogelijk is hierbij sprake van verervingspatroon van moeder op dochter, zoals bij het zilveren zijtuig het geval was (Kalma 1978; Stoter 2001).

Wat het boekenbezit boven het instappakket betreft, zijn minder duidelijke patronen waar te nemen. Al vrij snel (1603) is er bij een Leeuwarder bakker sprake van een ‘bibliotheek’ die boven het instappakket uitstijgt. En naarmate het boekenbezit algemener wordt, treffen we ook meer grotere ‘bibliotheeken’ aan. Na 1630 blijft het aantal inventarissen waarin meer dan vijf of meer dan tien boeken vermeld worden, echter betrekkelijk stabiel. Een overtuigende samenhang tussen boekenbezit en welstand (beddenbezit) valt niet te constateren. De omvang van het boekenbezit blijkt dus vooral afhankelijk te zijn van parameters die niet in het onderzoek zijn betrokken. Bovendien speelt ook hierbij de vraag in hoeverre uit inventarissen een goed beeld van het boekenbezit op te maken is. Kijken we even verder dan de bakkers, dan valt op dat in inventarissen van Leeuwarder advocaten altijd melding wordt gemaakt van een uitgebreide (vak)bibliotheek, maar dat hier in de inventarissen van hun weduwen geen spoor meer van terug te vinden is. Deze gespecialiseerde vakliteratuur kon dus betrekkelijk eenvoudig te gelde gemaakt worden en voor meer algemene werken zal dat nog sterker gegolden hebben; zeker in een stad als Leeuwarden waar verscheidene boekhandels gevestigd waren (Breuker 1980). Het is dus verre van denkbeeldig dat veel algemene werken een betrekkelijk korte consumptiecyclus kenden doordat uitgelezen boeken ingeruild werden om nieuwe te kopen of zelfs door lezers onderling geruild werden (cf. 1981: 73; Breuker 1980: 175). Daar komt nog eens bij dat veel populair en actueel drukwerk überhaupt niet in inventarissen beschreven werd. Almanakboekjes worden alleen in inventarissen vermeld als een deel van de boekhouding erin bijgehouden is of als ze zijn voorzien van waardevolle banden en beslag.³⁶ Het verbruik van almanakken en ander populair drukwerk moet in Leeuwarden en omstreken evenwel aanzienlijk en wijdverspreid zijn geweest. De stad was een van de belangrijkste productie- en distributiecentra van dergelijk drukwerk in de Nederlandse Republiek (Breuker 1978/9; Salman 1997; Borst 1992).

‘Rariteiten’, kanaries en uurwerken. Onder de culturele elite van de Nederlandse Republiek was het in de zeventiende eeuw *bon ton* om een rariteitenverzameling te bezitten. Een dergelijke verzameling kon uit de meest uiteenlopende voorwerpen bestaan, zoals zeldzame naturalia, antiquiteiten, exotica en excentrieke artefacten (Bergvelt & Kistemaker 1992; Van der Veen 1997). Het bezit van dergelijke kostbare voorwerpen vinden we uiteraard geconcentreerd in de bovenste sociale strata. Toch lieten ook Leeuwarder bakkers zich op dit gebied niet onbetuigd. Zo bevonden zich in 1661 onder de nagelaten bezittingen van de bakker en vroedsman Gerrit Nannes van der Werf: ‘een kinckhoren’, ‘een gesneden parlamoer’, ‘twee oostindische boonties met silver beslach’, ‘drie veerkijkers’ en een ‘een mantie canari met de corf’. (HCL, ORA, Y42: 385ff) Het is weliswaar geen indrukwekkende

collectie, maar toch. Er spreekt wel degelijk een interesse uit in de levende en dode natuur, in het wetenschappelijke en in het excentrieke en exotische. Dit heterogene – doch onmiskenbaar intellectuele – interessegebied kan zich vertalen in het bezit van een heel scala aan voorwerpen. En dat zijn niet alleen ‘echte’ rariteiten. Ook het kanarietje van Van der Werf was in zekere zin een rariteit.

Anders dan inheemse zangvogels die ter vermaak in kooitjes gehouden werden, zoals kneutjes en puttertjes, was de kanarie een gekweekt ‘product’. De in het wild grauwe Canarische kanarie (*serinus canaria*) werd rond 1600 als kooivogel in Leeuwarden geïntroduceerd. Gedurende de zeventiende eeuw is door liefhebbers selectief met deze vogels gefokt op zangkwaliteit en op kleur, óók te Leeuwarden. In 1691 liet de bakker Jacob Tjerks hier negen kanaries en veertien grote kanarie-kooien na, waarvan er eentje speciaal voor de jonge vogeltjes bestemd was. Bijzonder is bovendien dat van drie vrouwtjeskanaries expliciet de kleur vermeld wordt: één grauwe en twee gele (HCL,ORA, Y68: 67/67v).³⁷ De geheel gele exemplaren zullen toen nog vrij bijzonder zijn geweest. Volgens de eerste Nederlandstalige editie van het *Huishoudelijk Woordenboek* van Noël Chomel (1743: 355) was het fokken van gele en anderskleurige kanaries destijds nog een vrij recent verschijnsel. Halverwege de zeventiende eeuw werd vooral geselecteerd op zangkwaliteit. Volgens een in 1657 te Leeuwarden uitgegeven bewerking van Plinius gingen de mooist fluitende vogeltjes (altijd mannetjes) wel voor zestig of tachtig gulden van de hand (Plinius 1657: 606). In Leeuwarder inventarissen werden kanaries echter nooit op zulke hoge bedragen getaxeerd. Doorgaans varieerde de waarde van een kanarie met kooi tussen de twee en de vijf gulden.³⁸

Het houden van kanaries was dus net als het bezit van rariteiten een soort spel met spelingen der natuur. Liefhebberijen bovendien, die veel gemeen hadden met het recreatief tuinieren, een hobby die in de zeventiende onder de Leeuwarder middenklasse sterk aan populariteit won (Van der Veen 1997; Nijboer 1991; De Jong 1993). Niettemin is het met de huidige steekproef niet mogelijk een duidelijke trend te ontwaren betreffende het bezit van rariteiten en/of kanaries. Het zijn nog altijd relatief kleine aantallen inventarissen waarin sprake is van rariteiten (5 van de 81) of kanaries (7 van de 81). Maar wat de statistiek hier niet kan onthullen, kan het gezond verstand wel beredeneren. We hebben het immers wel over zaken die pas vanaf het eind van de zestiende eeuw ingang vonden.

Ook nieuw in de zeventiende eeuw was het privé-bezit van uurwerken³⁹, voorwerpen die overigens gedurende een groot deel van de zeventiende eeuw in het rijtje rariteiten, kanaries etc. ondergebracht kunnen worden. Zeker in het begin ontleenden uurwerken hun aantrekkingskracht niet zozeer aan hun functie met betrekking tot de tijdmeting maar aan de schoonheid van de techniek en het vakmanschap waarmee ze waren gemaakt.⁴⁰ Tot de uitvinding van het slingeruurwerk door Christiaan Huygens in 1657 waren de meeste uurwerken namelijk nog niet bijster accuraat. Wat de Leeuwarder bakkers betreft, vinden we voor het eerst een uurwerk vermeld in 1604. Maar dat is een uitzondering, pas vanaf 1640 komen we met enige regelmaat uurwerken in bakkersinventarissen tegen. Hoewel, regelmaat is hier niet helemaal het juiste woord. Het diffusieproces van het uurwerk onder de Leeuwarder bakkers lijkt namelijk via een merkwaardige golfbeweging te zijn verlopen. Terwijl rond het midden van de zeventiende eeuw uurwerken in bijna de helft van alle inventarissen voorkomen, vinden we ze in de jaren zeventig

Tabel 2.5: Bezit van uurwerken bij Leeuwarder bakkers, 1640-1707

Periode	Aantal inventarissen	Idem met vermelding van uurwerk	Binomiale betrouwbaarheidsintervallen	
			$\alpha = 0,05$	$\alpha = 0,1$
1640-1669	13	6	20-74%	23-71%
1670-1689	13	-	0-24%	0-20%
1690-1707	9	8	52-99%	58-99%

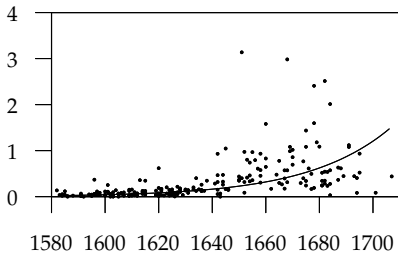
Toelichting: De binomiale betrouwbaarheidsintervallen zijn gegeven met tweezijdige overschrijdingskansen van 5 en 10%. Immers: wil men met 95% zekerheid uitsluiten dat twee intervallen elkaar overlappen dan dient men met een gerichte overschrijdingskans te werken en een eenzijdige overschrijdingskans van 5% komt bij binomiale verdelingen overeen met een ongerichte overschrijdingskans van 10%.

en tachtig niet meer vermeld. Na 1690 lijkt het bezit echter weer vrij algemeen te zijn (Tabel 2.5.). Natuurlijk is het, gezien de kleine aantallen, niet ondenkbaar dat hier een (onbekende) steekproeffout of dom toeval in het spel is, maar de kans hierop is niet bijzonder groot.⁴¹ Het zou daarom best zo kunnen zijn dat de uurwerken die tijdens de eerste diffusiegolf (1640-1669) in omloop waren nog een geringe levensduur hadden en – uit teleurstelling over de gebrekkige techniek van deze gadgets – niet vervangen werden (Kluiver 1996). De tweede diffusiegolf (na 1690) is dan te zien als een reactie op de verbeteringen in de techniek en duurzaamheid van uurwerken voor huiselijk gebruik.

Een discontinuatie: het spinnewiel. Tot halverwege de zeventiende eeuw werd door Leeuwarder burgervrouwen en hun meiden vrij algemeen voor eigen gebruik gesponnen. Na circa 1650 verdween het spinnewiel evenwel in rap tempo uit Leeuwarder huishoudens. Voor 1650 treffen we in 24 van de 48 bakkersinventarissen spinnewielen aan (36-64%), daarna nog maar in 6 van de 34 (7-34%).⁴² In Hollandse steden kon Wijsenbeek-Olthuis (1992: 86) eenzelfde patroon ontwaren. Maar terwijl daar het spinnen onder stadsvrouwen definitief in onbruik raakte, *lijkt* het spinnewiel in Leeuwarden aan het eind van de zeventiende eeuw een comeback te maken. In de acht bakkersinventarissen die ons ter beschikking staan van na 1690 wordt weer in de helft een spinnewiel vermeld. Maar op basis van een dergelijk aantal observaties, valt een toevallige oprisping natuurlijk niet uit te sluiten.

2.2.4 Tinwerk, koperwerk en aardewerk

De meeste opvallende trends die we op grond van de hier uitgevoerde analyses kunnen ontwaren, zijn een afname van het bezit aan tin- en koperwerk en een toename van het bezit aan glas- en aardewerk. Dat deze trends sterk met elkaar samenhangen blijkt uit figuur 2.14 waarin het verhoudingsgetal van de waarde van het glas- en aardewerk ten opzichte van de waarde van het koper- en tinwerk is uitgezet tegen de tijd. Het is niet moeilijk hier een verminderde neiging tot schatvorming in te zien. Het tinwerk wordt in getaxeerde inventarissen namelijk tot halverwege de zeventiende eeuw doorgaans niet stuk voor stuk beschreven maar onder één post met vermelding van het totale gewicht. Ook bij het koperwerk kwam dit een enkele keer wel voor. In zestiende-eeuwse ongetaxeerde inventarissen zien we bovendien bij voorwerpen van beide materialen veelvuldig

Figuur 2.14: Ratio glas- en aardewerk : koper- en tinwerk

$y = 8 \cdot 10^{-181} x^{55,775}$ ($r^2 = 0,41$; $p < 0,001$)
 Om logtransformaties mogelijk te maken zijn
 nulwaarden op 0,0001 gezet.

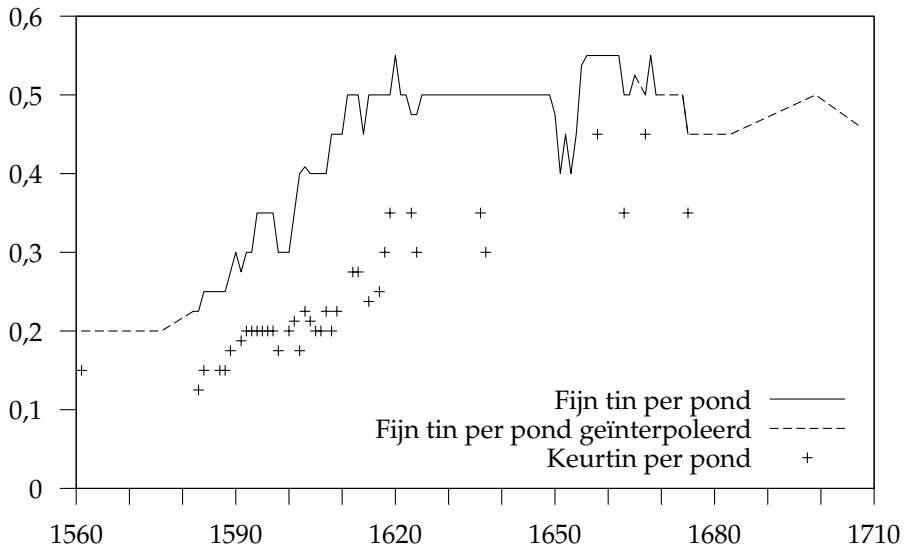
vermeldingen van het gewicht van die voorwerpen. Het koper- en tinwerk werd dus in belangrijke mate gewaardeerd vanwege de waarde van het materiaal en had zodoende een restwaarde die nauwelijks door het consumptieproces werd beïnvloed. Tinnen voorwerpen bleven zo ongeveer tweederde van hun aanschafwaarde behouden (Blondé 2002a: 302). Iets dat bij glas- en aardewerk uiteraard heel anders lag.

Doordat tin per pond⁴³ getaxeerd werd, is het mogelijk na te gaan welke inkooprijzen Leeuwarder tingieters hanteerden voor gebruikt tin.⁴⁴ Het verloop hiervan is uitgezet in figuur 2.15. Uit deze grafieken valt op te maken dat tin in de zeventiende eeuw vrij waardevast was. Tussen 1580 en 1610 was het in vergelijking met zilver zelfs een winstgevende belegging. In hoeverre deze prijsontwikkeling samenhangt met de afname van het tinbezit zal verderop aan de orde komen. In eerste instantie zijn deze tinprijzen vooral interessant omdat we hiermee de mogelijkheid hebben om voor deze productgroep naast waarde nog een andere uniforme meeteenheid te hanteren: gewicht. Een regressie op het aantal ponden tin per huishouden laat in eerste instantie echter geen sterk van de reeds gevonden trends afwijkende resultaten zien. Niettemin blijkt deze reeks bijzonder nuttig bij het aanbrengen van een nadere fasering in de trend.

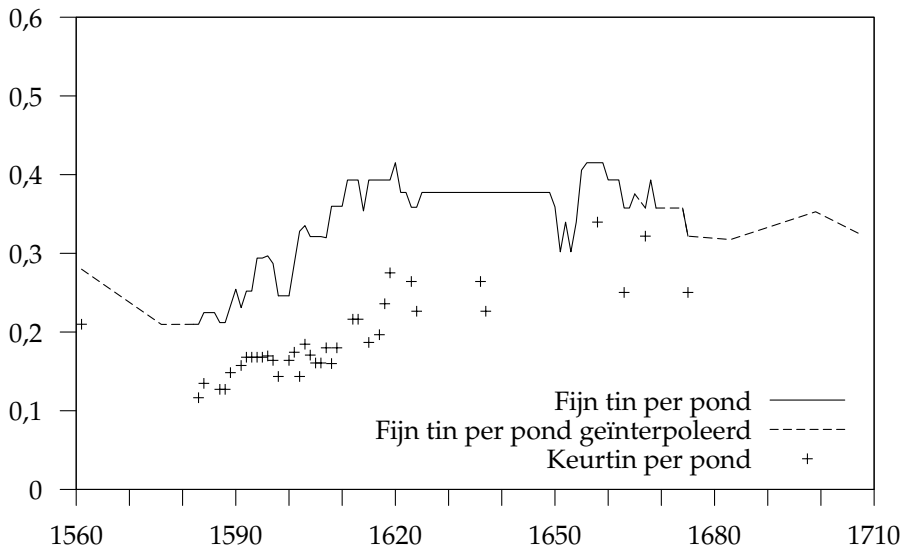
Hoewel het lineaire trendmodel voor de afname van het bezit aan tinwerk vrij hoge determinatiecoëfficiënten oplevert, doet visuele inspectie van de spreidingsdiagrammen B en F in figuur 2.4 vermoeden dat een (log)lineaire curve niet de beste beschrijving van de trend geeft. Voor het midden van de zeventiende eeuw zijn de geobserveerde waarden hier duidelijk lager dan de door de lineaire regressievergelijking voorspelde waarden.⁴⁵ Dat geldt ook voor de diagrammen in figuur 2.16 waar voor alle huishoudens uit Dataset 1 het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket en het aantal ponden tin ten opzichte van het totale gemeten goederenpakket zijn uitgezet tegen de tijd. De opdeling van de dataset in beroepsgroepen is hier niet langer gehandhaafd. Zoals vermeld is de beroepsgroep slechts van marginale invloed op de afhankelijke variabelen. De zo verkregen grotere steekproefgrootte biedt bovendien ruimte voor de toepassing van polynomiale regressieanalyse, een methode die bij kleinere steekproeven sterk de neiging heeft om ruis te 'verklaren'. Bij het toevoegen van elke macht van de onafhankelijke variabele deelt men de steekproef immers als het ware op. Een redelijke steekproefgrootte is in dit geval ook van belang omdat formele statistische toetsing om verschillende redenen problematisch is. De polynomiale regres-

Figuur 2.15: Tinprijzen, 1561-1707

A In guldens nominaal

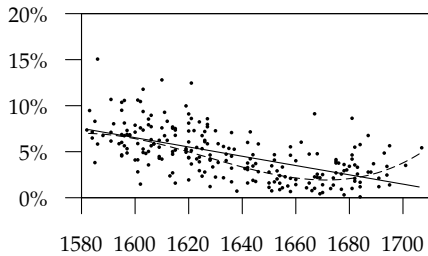
B In guldens van 1580

Noot: De kwaliteiten 'fijn tin' en 'keurtin' hebben betrekking op het loodgehalte van het tin. In fijn tin zat slechts een minieme hoeveelheid lood, terwijl keurtin – veel gebruikt voor nachtspiegels – wel tot 20% lood kon bevatten (Wassenbergh 1943a: 2, 6 & 47; Statuten Vriesland: 343; Dubbe 1978: 88-90).

Figuur 2.16: Nadere fasering van het bezit aan tinwerk op basis van de complete Dataset 1

A. Het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket

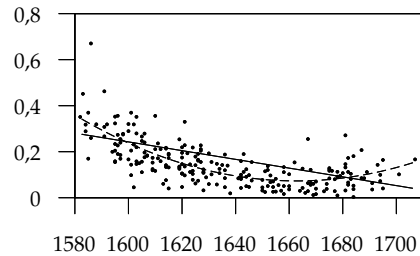

Lineair:
 $y = -0,0005x + 0,87$ ($r^2 = 0,35$; $p < 0,001$)

Derdegraads polynoom:
 $1,38 \cdot 10^{-5}x^3 - 0,0675x^2 + 109,67x - 59354,6$ ($R^2 = 0,41$)

Omgezet naar lineaire curven:
 1582-1610: $y = -0,0006x + 0,98$ ($r^2 = 0,032$; $n = 63$; $p = 0,16$)
 1611-1660: $y = -0,0009x + 1,58$ ($r^2 = 0,33$; $n = 107$; $p < 0,001$)
 1661-1707: $y = 0,0003x - 0,47$ ($r^2 = 0,023$; $n = 58$; $p = 0,25$)

B. Het verhoudingsgetal van het aantal ponden tin ten opzichte van de totale waarde van het gemeten goederenpakket

Lineair:
 $y = -0,0019x + 3,28$ ($r^2 = 0,39$; $p < 0,001$)

Tweedegraads polynoom:
 $4,18 \cdot 10^{-5}x^2 - 0,1392x + 115,76$ ($R^2 = 0,55$)

Omgezet naar lineaire curven:
 1582-1630: $y = -0,0046x + 7,53$ ($r^2 = 0,37$; $n = 118$; $p < 0,001$)
 1631-1707: $y = 10^{-5}x + 0,07$ ($r^2 < 0,001$; $n = 110$; $p = 0,96$)

siecurven in figuur 2.16 zijn hier dan ook vooral als heuristische hulpmiddelen ingezet. Zij geven immers een duidelijke aanwijzing dat de teruggang van het tinbezit geen rechtlijnig proces is geweest. Tevens kunnen we een beredeneerde schatting maken van de subperioden die in een nadere fasering onderscheiden dienen te worden. Zo kunnen we de polynomiale curven op delen in eenvoudiger te toetsen lineaire curven (zie Figuur 2.16).

Opvallend is dat de aangebrachte fasering in de afname van het tinbezit naar gewicht gemeten een ander patroon vertoont dan naar waarde. Naar gewicht gemeten nam het tinbezit tot circa 1630 af om daarna te stabiliseren. Naar waarde gemeten volgde het tinbezit een gedifferentieerder patroon. Tussen 1582 en circa 1610 was het tinbezit nog vrij stabiel; daarna is er sprake van een vrij scherpe terugval en na circa 1660 stabiliseerde het tinbezit weer. Dit verschil zien we ook terug als we kijken naar de invloed van het prijsverloop op het tinbezit. Voor het totale aantal ponden tin ten opzichte van het totale gemeten goederenpakket is de invloed van het prijsniveau (guldens 1580) veel sterker ($r^2 = 0,28$; $p < 0,001$) dan voor het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket ($r^2 = 0,06$; $p < 0,001$). Prijselasticiteit geeft dus een verklaring voor de vermindering van de hoeveelheden tin in Leeuwarder huishoudens, maar tegelijkertijd moet geconsta-

teerd worden dat het teruglopend aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket nauwelijks verklaard kan worden uit de stijging van de tinprijzen.

Analoog aan de wijze waarop een nadere fasering is gemaakt in de ontwikkeling van het tinbezit is eenzelfde fasering aan te brengen in de ontwikkeling van het bezit aan koperwerk en het bezit aan glas- en aardewerk. Voor het koperwerk geldt dan net als voor het tinwerk dat de afname van het aandeel in het totale gemeten goederenpakket zich vooral tussen circa 1610 en 1660 voordeed. En voor het glas- en aardewerk geldt dat in diezelfde periode het aandeel van deze productgroep juist sterk toenam, terwijl er daarvoor en daarna geen sprake was van een significante toe- of afname. (Data niet weergegeven.) Via een andere weg wordt zo nogmaals duidelijk dat hierbij in belangrijke mate sprake van een substitutieproces is geweest. Daarnaast ontdekken we via deze nadere fasering twee perioden waarin het afzonderlijke aandeel van deze drie productgroepen in het totale gemeten goederenpakket nagenoeg stabiel bleef.

De substitutie van tin en andere metalen door aardewerk kan overigens maar ten dele uit inventarissen afgeleid worden. Al eerder is opgemerkt dat het aardewerk dat hierin wordt beschreven eigenlijk altijd luxe aardewerk is, zoals majolica, porselein en later in de zeventiende eeuw ook Delfts aardewerk. Maar zelfs van het kleurige majolica is het maar de vraag of het altijd wel vermeld werd. Uit bodemvondsten blijkt een veel grotere verspreiding van dit product in en rond Leeuwarden omstreeks 1600 dan inventarissen doen vermoeden (Ottrema 1918; Korf 1978). Porselein zal doorgaans wel beschreven zijn, maar het is maar de vraag of het ook altijd als dusdanig benoemd is. In bakkersinventarissen wordt rond het midden van de zeventiende eeuw in ongeveer de helft van alle inventarissen porselein vermeld. Aan het eind van de zeventiende eeuw neemt het aantal (expliciete) vermeldingen van porselein evenwel af.⁴⁶ Gezien de aantallen zou het hierbij om een toevallige vertekening in de steekproefdata kunnen gaan. Maar ... het zou ook het gevolg kunnen zijn van substitutie van porselein door bijvoorbeeld Delfts of vergelijkbaar aardewerk, of zelfs – zie hierboven – tinwerk. Verder is het mogelijk dat de aangevers van de boedels het aan het eind van de zeventiende eeuw minder belangrijk vonden om te vermelden of een voorwerp van porselein was.⁴⁷ Om een betrouwbare verklaring voor dit eigenaardige patroon te vinden zou evenwel veel uitgebreider en veel gericht onderzoek nodig zijn dan binnen het bestek van deze studie mogelijk is. We kunnen hier in elk geval wel constateren dat een halve eeuw na het uitvaren van de eerste Nederlandse schepen naar de Oost het bezit van (oosters!) porselein al vrij algemeen was onder de Leeuwarder middenstand. Dit pronkaardewerk bij uitstek zal zeker een rol hebben gespeeld bij het verdrijven van de tinnen borden en kannen van schouw en schotelbord. Maar de diffusie van porselein en andere exclusieve keramiek moet deels ook los van dit substitutieproces gezien worden. Voor het uitstellen van fijne keramiek deden in de tweede helft van de zeventiende eeuw namelijk nieuwe presentatiewijzen hun intrede, zoals het kaststel, piramidevormige stellages en kleine tafeltjes. Deze toontafeltjes, in Leeuwarder inventarissen steeds 'taberetjes' genoemd, waren al op deze manier in gebruik voordat het theeservies in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn intrede deed. Het reeds in gebruik zijn deze 'theetafeltjes' heeft bijgedragen tot de betrekkelijk vroege en snelle adaptatie van het theeservies

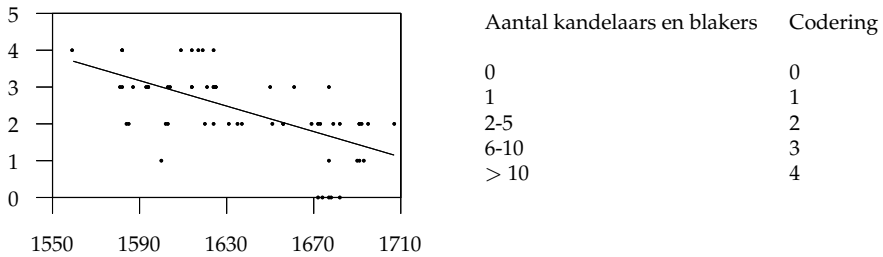
en (vervolgens) het theedrinken in Leeuwarden (Dibbits & Nijboer t.p.).

De verspreiding van luxe aardewerk kende dus óók een eigen dynamiek die geen verband hield met de afname van het bezit aan metalen. En andersom geldt dat de afname in het bezit van metalen niet alleen afhangt van de diffusie van pronkkeramiek. Dit kan aardig geïllustreerd worden aan de hand van de opgravingen die in 1974 zijn gedaan bij de uitbreiding van het Fries Museum te Leeuwarden en waarbij de voorwerpen uit drie beerputten uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn geborgen. In beerputten werden destijds behalve uitwerpselen ook etensresten en huishoudelijk afval gedumpt. Net als elders zijn in de Leeuwarder beerputten dan ook grote hoeveelheden alledaags aardewerk gevonden. Onder de opgegraven voorwerpen bevond zich ook een eenvoudige roodkeramische blaker, vermoedelijk uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Het is er weliswaar maar eentje, maar dit ene voorwerp en de vele andere voorwerpen die destijds uit de aangetroffen beerputten werden opgegraven, laten een beeld zien dat zich goed laat vergelijken met het beeld dat naar voren komt uit het veel uitgebreidere beerputtenonderzoek dat in Alkmaar heeft plaatsgevonden. En de Alkmaarder archeologen vonden betrekkelijk veel aardewerken kandelaars en blakers in beerputten uit de zeventiende eeuw, terwijl ze in zestiende-eeuwse putten nauwelijks werden aangetroffen (Elzinga 1978; Bitter, Ostkamp & Roedema 2002). In boedelinventarissen treffen we keramische blakers en kandelaars vanwege hun geringe (rest)waarde bijna nooit aan; of het moet zijn dat ze pro memorie beschreven zijn.⁴⁸ Wel worden in inventarissen tinnen, koperen en messingen blakers en kandelaars beschreven. En de aantallen daarvan namen in de hier besproken periode flink af (Figuur 2.17). De substitutie van tin- en koperwerk door eenvoudige keramiek die zo geconstateerd kan worden, zal zich niet tot kandelaars en blakers beperkt hebben. Uit winkelinventarissen blijkt dat verscheidene voorwerpen waarvan we in inventarissen onder het huisraad slechts de zilveren, tinnen en koperen varianten van aantreffen, zoals zoutvaten, mosterdpotten en scheerbekkens, ook in eenvoudig aardewerk leverbaar waren en tegen zeer lage prijzen.⁴⁹

2.3 Kleding en juwelen: een tentatieve benadering

Hoewel de rubrieken kleding en juwelen in geen van beide datasets zijn vertegenwoordigd, is het goed om hier op een meer tentatieve wijze toch enige aandacht aan te besteden. Uit inventarissen die ons wel voldoende detail prijs geven omtrent kleding en juwelen, weten we dat deze zaken een aanzienlijk aandeel konden hebben in de totale waarde van de inboedel. Zulks blijkt bijvoorbeeld uit de in 1658 opgemaakte inventaris van de goederen van de wijnkoper Jacob Everts Boerboom (c.1624-1657) en zijn echtgenote Aukje Bennes Heddema (c.1626-1691) (HCL, ORA, Z25: 231ff).⁵⁰ De totale waarde van hun huisraad, exclusief kleding en juwelen, bedroeg ten tijde van de inventarisatie 872,30 gulden (nominaal). Het goud- en zilverwerk van het echtpaar, dat klaarblijkelijk in volledige gemeenschap van goederen gehuwd was, werd daarbij op 240,75 gulden getaxeerd. Verder werd de kleding van Aukje op 306,00 gulden gewaardeerd en die van Jacob op 82,50 gulden. In totaal waren de kleren en juwelen dus 629,25 gulden waard, ruim 40% van de totale waarde van de inboedel.

Figuur 2.17: Aantal kandelaars en blakers per huishouden (gecodeerd), Leeuwarder bakkers 1559-1707

$$y = -0,0173x + 30,7 \quad (r^2 = 0,39; n = 58; p < 0,001)$$

Toelichting: Inventarissen waarin het tinwerk niet gespecificeerd is, zijn uiteraard buiten beschouwing gelaten. Om problemen met vermeldingen als 'enige blakers' te ondervangen zijn de aantallen in gerubriceerde vorm verzameld. Deze rubrieken zijn volgens het schema rechts gecodeerd.

2.3.1 Kleding

Onderzoek naar kleding in inventarissen vergt een geheel andere onderzoeksstrategie dan die in deze studie is gevolgd. Het gegeven dat doorgaans slechts de kleding van een van beide echtelieden vermeld wordt is daarbij niet het enige probleem. In getaxeerde inventarissen wordt de waarde van de kleding namelijk heel vaak niet of slechts ten dele vermeld, waarschijnlijk omdat kleding – eventueel vermaakt – vaak direct onder de kinderen werd verdeeld. Als we dan toch iets op geaggregeerd niveau over het bezit van kleding willen zeggen, zullen we dus naar aantallen kledingstukken moeten kijken. Maar gezien de enorme variëteit aan stoffen en kleedstijlen in de zeventiende eeuw, zullen samengestelde cijfers weinig zeggen. Gelukkig zijn inventarissen uit Leeuwarden en de rest van Friesland niet aan de aandacht van kostuumhistorici ontsnapt (Der Kinderen-Besier 1933 & 1950; Van der Molen 1966 & 1969). En uit het werk van deze auteurs blijkt dat het 'Friese' kostuum in de zeventiende eeuw zowel in de stad als op het platteland niet veel verschilde van het 'Hollandse'. Het lijkt mij dan ook gerechtvaardigd om voor de ontwikkeling van het bezit aan en de consumptie van kleding in Leeuwarden terug te grijpen op bevindingen die in een breder geografisch kader zijn gedaan. Uit de literatuur is namelijk genoegzaam bekend dat gedurende de Late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd in de textielsector en specifiek de wolindustrie het accent gestaag verschoof van zware donkere stoffen naar lichte en fleurige. Traditioneel heeft men deze verschuiving altijd vanuit de productiezijde proberen te verklaren. Van der Wee (1998) heeft evenwel overtuigend betoogd dat (culturele) veranderingen in het consumptiepatroon hier eveneens een belangrijke rol bij hebben gespeeld. En zowel het cultuurgeografische als het economisch-geografische zwaartepunt van deze ontwikkeling lag in de zeventiende eeuw in de Nederlandse Republiek, die destijds met Leiden het belangrijkste Europese productiecentrum van de Nieuwe (Lichte) Draperie binnen haar grenzen had. Het Leidse product vond ook in Leeuwarden gretig aftrek. Bovendien

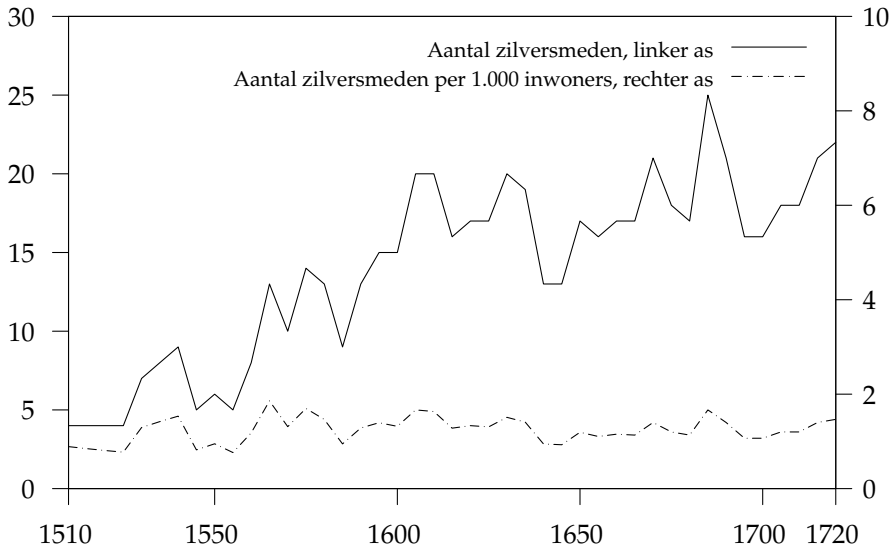
kwam complementair aan de Hollandse textielnijverheid in de eerste helft van de zeventiende eeuw ook in de Friese hoofdstad zelf een bescheiden textielindustrie tot bloei, die zich vooral toelegde op de productie van goedkopere kwaliteiten (Nijboer 1999).

Opvallend is dat naarmate de tijd vordert, de kleding in Leeuwarder inventarissen steeds meer met adjectieven beschreven lijkt te worden. Woorden als *'nieuwmoderig'* doen hun intrede. En in de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw vinden we voor het eerst kleurige sitsen in Leeuwarder inventarissen vermeld (Dolk 1989). Juist met betrekking tot de kleur van de stoffen lijkt er sprake te zijn van een toegenomen sensitiviteit. Aan het eind van de zeventiende eeuw worden bijvoorbeeld ineens *'coffijcouleurde'* rokken vermeld (b.v. HCL, ORA, Y72a: 126). Natuurlijk vinden we dergelijke vermeldingen niet eerder omdat de koffie pas in het laatste kwart van deze eeuw zijn intrede in Leeuwarden deed. En de opkomst van het begrip koffiekleur maakt duidelijk dat de vermelding van adjectieven bij kledingstukken heel moeilijk systematisch onderzocht kan worden. Dat blijkt ook uit de recente inventarissenstudie van Overton e.a. (2004), die wel alle adjectieven bij voorwerpen in het databestand hebben verwerkt. Niettemin zijn aan de resultaten die zij hierover meedelen geen harde conclusies te verbinden. Gezien de zeer onregelmatige vermelding van adjectieven als *'oud'*, *'nieuw'*, en dergelijke, kan men zich ook afvragen of het decontextualiseren en turven van deze termen veel toevoegt. Het is misschien beter om het op dit punt maar bij een impressie te laten. Een impressie die zich overigens goed laat verenigen met de hardere gegevens die we hebben over het bezit van kleding en andere voorwerpen in de onderzochte periode.

2.3.2 *Juwelen (goud, zilver en edelstenen)*

De problemen die voortvloeien uit de inconsistente beschrijving van juwelen in boedelinventarissen zouden gemakkelijk ondervangen kunnen worden door te stellen dat juwelen niet geconsumeerd worden en dat het bezit daarvan dus binnen de opzet van deze studie niet onderzocht hoeft te worden. Maar ... dat geldt in zekere zin ook voor tin, en daar is in het voorgaande wel de nodige aandacht aan besteed. De rol die zilver en goud speelden, zegt bovendien ook iets over het bezit aan tin- en koperwerk.

Hoewel inventarissen met betrekking tot de vermelding van juwelen veel tekortkomingen kennen, valt er wel uit op te maken dat onder deze categorie vooral zilverwerk verstaan dient te worden. Goud wordt beduidend minder vaak genoemd dan zilver en van edelstenen is nog minder vaak sprake. Voor de ontwikkeling van de vraag naar, dus vooral, zilverwerk hoeven we in eerste instantie overigens niet naar boedelinventarissen te kijken. Deze vraag zal zich normaliter immers weerspiegeld hebben in het aantal edelsmeden in de stad, een beroepsgroep waarvan de omvang door de tijd heen redelijk goed te volgen is. Uit de cijfers die ons hieromtrent ter beschikking staan (figuur 2.18), blijkt dat het aantal edelsmeden te Leeuwarden gedurende de zestiende en zeventiende eeuw weliswaar sterk toenam, maar dat deze toename min of meer gelijke tred hield met de bevolkingstoename van de stad. De effectieve vraag naar goud- en zilverwerk per hoofd van de bevolking lijkt in deze periode dus vrij stabiel te zijn geweest.⁵¹ Deze

Figuur 2.18: Het aantal zilversmeden in Leeuwarden, 1510-1720 (bij benadering)

Toelichting: Op basis van de biografische gegevens over Leeuwarder zilversmeden van Voet e.a. (1974) is om de vijf jaar een schatting gemaakt. Voor het promillage ten opzichte van de totale Leeuwarder bevolking zijn ruwe schattingen gebruikt. Voor 1510, 1565, 1605 en 1665 is de bevolking op respectievelijk 4.500, 7.000, 12.000 en 15.000 gesteld. Voor de tussenliggende jaren is geïnterpoleerd. Voor de periode na 1665 is de bevolking stabiel op 15.000 gehouden (cf. Schroor 1992 & 1993).

conclusie lijkt in tegenspraak met de kunsthistorische traditie waarin de zeventiende eeuw als een vroege bloeiperiode van de Friese zilversmeedkunst wordt beschouwd. We moeten daarbij echter niet over het hoofd zien dat de totale omvang van de Friese productie van zilverwerk alleen al door de demografische ontwikkeling wel degelijk toenam. En het kan ook zijn dat de cijfers over het aantal edelsmeden geen goed beeld geven van de vraag naar goud- en zilverwerk. Anderzijds is de uitgebreide kunsthistorische literatuur over het Friese zilver uit de zeventiende eeuw nogal eenzijdig gebaseerd op hetgeen aan zilverwerk uit die tijd bewaard is gebleven (o.a. Ter Avest 1996; Stoter & Bak 2000). De meeste aandacht gaat daarbij uit naar de esthetische en stilistische aspecten van het zilverwerk. Opvallend daarbij is dat in hedendaagse catalogi van antiek Fries zilverwerk uitgebreid aandacht wordt besteed aan de maker van het object, de datering en de stilistische kenmerken, terwijl het voor de zeventiende-eeuwer belangrijkste kenmerk van het stuk, het gewicht, bijna altijd onvermeld blijft. In zeventiende-eeuwse boedelinventarissen liggen de zaken bijna precies omgekeerd. Hier vinden we nooit de naam van een vervaardiger vermeld en al evenmin een datering. Aan stilistische kenmerken werd hooguit summier aandacht besteed. Het gewicht daarentegen is een gegeven dat zelfs in veel ongetaxeerde boedelinventarissen werd vermeld en in getaxeerde inventarissen bijna altijd. In veel getaxeerde inventarissen zien we bovendien dat zilveren en gouden voorwerpen niet eens van een nadere taxatie werden voorzien. Vermelding van het gewicht volstond in dat geval.

Het is veelzeggend dat goud- en zilverwerk in getaxeerde inventarissen bijna uitsluitend naar het gewicht gewaardeerd werd. Het esthetische aspect speelde daarbij zo goed als geen rol. Goud- en zilverwerk functioneerden dus *primair* als oppotmiddelen. En voor de meeste zeventiende-eeuwers bestond er ook niet zoveel verschil tussen een zilveren beker en een gelijk gewicht aan zilveren munten. In boedelinventarissen werd het contante geld zelfs vaak samen met het goud- en zilverwerk in een rubriek 'gemunt en ongemunt goud en zilver' ondergebracht. Toch zijn er wel aanwijzingen dat gedurende de zeventiende eeuw bij de waardering van goud- en zilverwerk naast de materiaalwaarde esthetische en symbolische aspecten gestaag wel een iets grotere rol gaan spelen. In het voorgaande is er reeds op gewezen dat naar het zich laat aanzien bepaalde zilveren voorwerpen in toenemende mate als familiezuiver werden behandeld. Over de schaal en reikwijdte van deze ontwikkeling valt nochtans weinig te zeggen. Meer te zeggen valt er over een andere ontwikkeling, die weliswaar niet direct met betrekking tot het goud- en zilverwerk te constateren valt, maar die toch zeker zijn weerslag op het bezit van juwelen gehad zal hebben. Maar daar zal ik in het volgende hoofdstuk uitgebreid op in gaan.

2.4 Nog onverkende mogelijkheden

Een nadere peiling van het bezit aan goud, zilver en kleding was niet mogelijk binnen het bestek van dit boek. Enerzijds is dat jammer, want met meer inzicht in de ontwikkelingen in het bezit van kleding en juwelen hadden we de resultaten die in het voorgaande wel zijn verkregen, in een beter perspectief kunnen plaatsen. Anderzijds zullen we ook moeten accepteren dat het inventarissenonderzoek slechts met kleine stapjes vooruit kan gaan. De complexiteit van de bron en de diversiteit van disciplinaire invalshoeken nopen tot voortdurende methodologische reflectie. Wat dat betreft zou het ook goed zijn als er binnen dit onderzoeksveld op dit gebied meer discussie plaats zou vinden. Wellicht dat de resultaten die in dit hoofdstuk wel geboekt zijn, zo'n discussie kunnen aanzwengelen. Niet alleen zullen deze door anderen dan mijzelf kritisch beoordeeld moeten worden, ze kunnen naar ik hoop ook de aanzet vormen tot een verdere methodologische ontwikkeling binnen het inventarissenonderzoek.

Het grote voordeel van de statistische technieken die in dit hoofdstuk zijn gebruikt, is dat ze ons in staat stellen om trends op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te detecteren zonder dat we die trends daarbij kunstmatig als gefaseerde processen voor hoeven te stellen. In combinatie met technieken die binnen de statistiek bekend staan onder de noemer *missing data analysis*, zouden bij toekomstig onderzoek wellicht ook de rubrieken kleding en juwelen volwaardig in het onderzoek betrokken kunnen worden. Tot nu toe is er echter nog maar één studie verschenen waarbij binnen het inventarissenonderzoek van dergelijke technieken gebruik wordt gemaakt (Lindgren & Heather 2002). De in deze studie gebruikte methoden zijn binnen het onderzoeksveld echter nog nauwelijks geëvalueerd. Het is op het moment ook moeilijk aan te geven in hoeverre dergelijke technieken interfereren met trendverkennde methoden. In elk geval is voor toepassing van *missing data analysis* meer statistisch vernuft vereist dan in dit boek is tentoongespreid.

Hoewel verfijndere statistische methoden veelbelovend lijken, zou het verkeerd zijn om daar al onze hoop op te vestigen. Minstens zo belangrijk in dit opzicht is de wijze van verzamelen en verwerken van gegevens. Want laten we eerlijk zijn, als op dit punt bij het onderzoek voor dit boek een andere strategie gevolgd was, dan hadden we op veel punten allicht meer resultaat kunnen boeken. Het enige – en ongetwijfeld magere – excuus dat ik wat dat betreft kan aanvoeren is dat toen met dit onderzoek begonnen werd, slechts een vaag idee bestond over wat we aan resultaten van deze studie konden verwachten. En wat er op basis van de bestaande literatuur aan hypothesen geformuleerd kon worden, bleek uiteindelijk niet erg behulpzaam. Een ‘consumptieve revolutie’ laat zich immers *niet direct* uit de Leeuwarder gegevens aflezen. De trends en patronen die in het voorgaande wel aangetoond zijn bieden niettemin alle aanleiding om de mechanismen achter de consumptieve veranderingen in de vroegmoderne tijd te heroverwegen. En wat toekomstig onderzoek betreft kunnen de meer theoretische bespiegelingen die in het volgende hoofdstuk uiteengezet worden, een belangrijk uitgangspunt zijn bij het formuleren van scherpere hypothesen en bij het uitwerken van een betere strategie met betrekking tot het verzamelen en verwerken van gegevens.

Hoofdstuk 3

Het fatsoeneringsproces

We zouden de verschuivingen binnen het bezit aan duurzame en semi-duurzame consumptiegoederen onder de Leeuwarder middenklasse kunnen zien als een verzameling op zichzelf staande substitutie- en diffusieprocessen of als een serie accentverschuivingen die losjes in de decoratieve sfeer geplaatst kunnen worden. We zouden dan echter de *pointe* missen. Er is namelijk wel degelijk een algemene trend aan te wijzen waaronder de meeste hier beschreven verschuivingen te scharen zijn, een trend die het duidelijkst tot uitdrukking komt in de substitutie van metalen voorwerpen door aardewerk. We zien hier immers een ontwikkeling waarbij goederen in mindere mate om hun restwaarde en daarmee om hun waardevastheid verzameld werden en tegelijkertijd steeds meer op hun *fatsoen* gewaardeerd werden.

3.1 'Fatsoen' en het 'fatsoeneringsproces'

Met het begrip 'fatsoen' werd eertijds de vervaardiging en het ontwerp alsmede de dááaraan ontleende waarde van goederen onderscheiden van het materiaal en vooral de (rest)waarde van het materiaal. Zo wordt in de Leeuwarder boedelinventarissen bij zilveren en gouden voorwerpen een enkele keer niet alleen het gewicht maar ook een klein bedrag voor het fatsoen vermeld. Tot ver in de zeventiende eeuw werd het begrip fatsoen voornamelijk in deze betekenis gebruikt. In zeventiende-eeuwse lexicografische werken wordt 'fatsoen' namelijk nog uitsluitend als synoniem voor 'maaksel' genoemd (De Bonth 1998: 122/3). In die oude betekenis is het Nederlandse 'fatsoen' net als het Engelse 'fashion' bijna in onbruik geraakt. Alleen het Franse 'façon' wordt nog altijd in de betekenis van maakloon gebruikt. Toch is er een aantal redenen om het begrip fatsoen hier in deze hele specifieke betekenis te herintroduceren. Het begrip stelt ons in staat om bij duurzame goederen van herbruikbare materialen een onderscheid te maken tussen de geconsumeerde en de niet geconsumeerde fractie van een goed. Van een gouden voorwerp kan immers best het fatsoen geconsumeerd worden, terwijl het goud zelf ongeconsumeerd blijft.¹ Fatsoen kan bovendien onderscheiden worden van meer 'platonische' begrippen als stijl, ontwerp en design.² Deze kenmerken staan immers als het ware buiten het goed. En ze zijn daardoor dus ook niet overdraag-

baar. Volgens een bepaald ontwerp of in een bepaalde stijl kan men immers vele goederen in fatsoen brengen zonder dat men daardoor dat ontwerp of die stijl kwijt raakt. Het fatsoen is daarentegen wel overdraagbaar doordat het de belichaming van stijl, ontwerp, etcetera *in het goed* is.

Wat het dagelijks spraakgebruik betreft, wijkt de manier waarop het begrip fatsoen hier gedefinieerd wordt, natuurlijk sterk af van de gangbare betekenissen van de begrippen fatsoen en fashion in respectievelijk het hedendaagse Nederlands en Engels. Dat is op zich niet erg. Wetenschappelijke terminologie wijkt immers vaker af van het dagelijks taalgebruik en *moet* dat vaak ook doen. In de gangbare betekenissen laten begrippen als ‘fatsoen’ en ‘fashion’ zich namelijk moeilijk als *analytische* concepten inzetten. Het probleem van de begrippen ‘fatsoen’ en ‘fashion’ zoals ze in het dagelijks taalgebruik gehanteerd worden, is dat ze contextgebonden noties omtrent welgekleed gaan en wellevendheid betreffen. De begrippen beschrijven hoe actrices zich (dienen te) conformeren aan contextgebonden gedragsstandaarden, maar geven niet aan hoe en waarom. Ze zijn met andere woorden niet operationeel. En dat geldt helemaal voor wat men als *de mode* aanduidt. Aan dit verschijnsel wordt – zelfs in ‘wetenschappelijke’ literatuur – vaak een grote verklarende kracht toegekend. Ze wordt dan voorgesteld als een transcendente entiteit die ‘kleding voorschrijft’, ‘gedrag bepaalt’, ‘bezit neemt van de massa’ en zelfs ‘slachtoffers maakt’ (b.v. König 1965 [1958]). Als een incarnatie van de tijdgeest fungeert *de mode* op deze manier als een *deus ex machina* in het historisch betoog (cf. Campbell 1987: 24 & 34). Daar komt nog bij dat dergelijke beschouwingen op een cirkelredenering gebaseerd zijn. Wat *de mode* is valt immers alleen af te leiden uit het consumptiepatroon. Elke beschouwing die het consumptiepatroon vanuit *de mode* verklaart is dus volstrekt tautologisch.³

Het is niet zo dat modetrends of noties omtrent wellevendheid en welgekleed gaan onbelangrijk zijn met betrekking tot consumptie en consumentengedrag. Maar juist door uit te gaan van het fatsoensbegrip volgens de hier gehanteerde definitie, zo zal ook in de loop van dit hoofdstuk blijken, is er in meer analytische termen een verband tussen deze verschijnselen te leggen. In eerste instantie is echter van belang dat het onderscheid tussen de materiaalwaarde en het fatsoen essentieel is voor een goed begrip van de evolutie van het moderne consumptiepatroon. Het verwerven van duurzame en semi-duurzame goederen in middeleeuws Europa geschiedde namelijk veel meer met het oogmerk van voorraad- en schatvorming dan thans. Nuttigen was vaak niet eens het hoofddoel. De ideaaltypische middeleeuwer had dan ook meer waardering voor de kwaliteit (of de waarde) van het materiaal waarvan het product vervaardigd was, dan voor het werk van de vervaardiger. Middeleeuwse chroniqueurs die de rijkdom van steden als Rome en Constantinopel beschreven deden dat niet met de daar aanwezige kunstschatten maar met behulp van de kostbare materialen die men daar aantrof: goud, zilver, marmer en ivoor (Le Goff 1987 [1984]: 310-311, 423 & 449). Hoewel ook vandaag de dag nog veel mensen zo’n ‘middeleeuwse’ voorkeur voor goud en glitter zullen hebben, is deze houding zeker niet typerend voor de moderne consument. Weliswaar wordt die moderne consument door veel maatschappijcritici als een materialist weggezet, maar dat is hij (of zij) zeker niet. Door zeer uiteenlopende sociaal-theoretici als Campbell (1988) en Baudrillard (1996) is er op gewezen dat moderne consumptie niet op de fysieke objecten zelf gericht is maar op de erva-

ringen die ermee verkregen kunnen worden. Met betrekking tot de fysieke objecten *an sich* bestaat bij de moderne consument zelfs een zekere onachtzaamheid. De hedendaagse consumptiemaatschappij is in de ogen van critici immers ook een wegwerpmaatschappij (b.v. Packard 1960). Moderne consumptie heeft dus eerder betrekking op wegwerpartikelen dan op goederen van blijvende waarde. Ondanks zijn reputatie als materialist is de ideaaltypische moderne consument dan ook geen schatvormer. Of zoals Jan de Vries (1993: 104) het stelt: 'Today most people, after a lifetime of frenetic consumerism and prodigious expenditures, die with personal possessions of inconsequential value, hardly enough to pay for a decent burial.'

De evolutie van het moderne consumptiepatroon is dus voor een belangrijk deel te omschrijven als een ontwikkeling waarbij goederen steeds meer om hun fatsoen en steeds minder om de (rest)waarde van het materiaal gewaardeerd worden. Dit fatsoeneringsproces – zo wilde ik het maar noemen – is uiteraard een aggregaat van verschillende fatsoeneringsprocessen. In het recente verleden valt wat dit betreft te wijzen op de omarming door de consument van wegwerpartikelen en 'designproducten'. De enorme toename van de particuliere consumptie in de twintigste eeuw heeft bovendien voor een belangrijk deel betrekking op producten van de 'vermaaksindustrie', producten die bijna per definitie niet om de stoffelijke component gewaardeerd worden. Merken en logos zijn bovendien een belangrijk deel van producten uit gaan maken (Benson 1994; Lury 1996: 52-78; Gabriel & Lang 1995: 48ff). Maar een twintigste-eeuws verschijnsel zijn fatsoeneringsprocessen zeker niet.

In het vorige hoofdstuk heb ik aangetoond dat in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden tin- en koperwerk in toenemende mate door glas- en aardewerk werd vervangen. En dat gebeurde niet alleen in Leeuwarden. Dibbitts (2001: 128-129) constateert voor Maassluis tussen 1650 en 1800 eveneens een achteruitgang van het van het bezit aan tinwerk en een toename van het bezit aan sieraardewerk en Blondé (2002a; 2002b) rapporteert eenzelfde verschuiving voor Antwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw. Blondé constateert bovendien dat in Antwerpse inventarissen goederen in de loop van de zeventiende eeuw anders gekarakteriseerd werden. Als er al iets over de kwaliteit van de goederen gezegd werd, refereerde men aan het begin van de zeventiende eeuw nog vooral aan de fysieke toestand van het goed met termen als 'oud', 'nieuw' en 'gebroken'. Aan het eind van de zeventiende eeuw werden goederen veel meer beschreven als zijnde van 'oud' of 'nieuw fatsoen' en meer van dergelijke termen.⁴ De trend in de consumptieve ontwikkelingen in de Scheldestad gedurende zeventiende en achttiende eeuw samenvattend, spreekt Blondé (2002b) van een 'gradual replacement of very expensive, high quality and durable products with a high secondary market value by less costly and equally less durable products'. Deze ontwikkeling is ook buiten de Nederlanden waar te nemen. Shammas (1990: 186 & 1993: 200-201) en De Vries (1993a: 104) komen voor Engeland en de Noord-Amerikaanse koloniën in de vroegmoderne tijd tot een vergelijkbare conclusie, zij het terloops en wat voorzichtiger. Expliciet is Clifford (1999), die overtuigend aantoonde dat in Engeland de voortbrengselen van de edelsmeedkunst gedurende de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer op het fatsoen (fashion) werden beoordeeld.⁵ Deze ontwikkeling heeft ook aan de overzijde van het Kanaal plaatsgevonden, want

Fairchild's (1993b: 229) constateert dat aan het eind van de achttiende eeuw onder de gewone burgers van Parijs 'cheap and abundant earthenware had replaced scarce and costly tinware in kitchens, and silver was more likely to take the form of decorative table settings than of easily pawnable beakers and cups, which had served as family savings banks in earlier periods' (cf. Roche 1981: 143-146).

Fatsoeneringsprocessen manifesteerden zich het duidelijkst bij het 'serviesgoed', maar beperkten zich daar niet toe. Wat het textiel betreft was er eveneens sprake van een toenemende appreciatie van de consument voor lichtere, minder duurzame stoffen (Van der Wee 1998). Daarbij dient ook gewezen te worden op de sterke toename van de consumptie van bijoutherieën als linten, gespen, kanten en haakjes. En niet alleen bij de kleding, maar ook daarbuiten was er sprake van een toenemende vraag naar allerlei snuisterijen die het vooral moesten hebben van hun aardig fatsoen (Thirsk 1978; Dibbits 2001: 303-306; Fairchild's: 1993b). De in het vorige hoofdstuk besproken kanaries, prenten en goedkope schilderijtjes zijn daar treffende voorbeelden van. Wat Leeuwarden betreft kon bovendien worden vastgesteld dat de het gemeten goederenpakket naar restwaarde gemeten in de loop van de zeventiende eeuw diffuser van samenstelling werd (Tabel 2.1). Het lijkt mij in het licht van het voorgaande veelzeggend. Wanneer de restwaarde van goederen het belangrijkste motief bij aanschaf is, dan zal die restwaarde immers een veel duidelijker stempel op de samenstelling van het verworven goederenpakket drukken dan wanneer (ook) andere motieven een rol spelen. Een andere aanwijzing dat de restwaarde van het goed, en in dit geval zelfs van het materiaal, een steeds ondergeschiktere rol speelde wordt geleverd door het feit dat het tinwerk in de tweede helft van de zeventiende eeuw in getaxeerde inventarissen minder vaak naar het gewicht en steeds vaker per stuk gewaardeerd werd.

Hoewel in deze studie voor het eerst statistisch bewijs is geleverd voor een dergelijke ontwikkeling, zijn er dus veel meer aanwijzingen dat zich in de vroegmoderne tijd een (geaggregeerd) fatsoeneringsproces in Noordwest Europa heeft voltrokken. Niet dat dit proces rond 1800 'voltooid' was. In de Achterhoek werd bijvoorbeeld pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw het tinwerk door aardewerk vervangen (Dibbits & Noordzij 2000). En volgens Nenadic (1994: 133-135) werden goederen in Edinburgh en Glasgow pas in de eerste helft van de negentiende eeuw in mindere mate vanwege hun restwaarde verzameld.⁶ In het voorgaande zijn al enige voorbeelden van recente ontwikkelingen gegeven die als fatsoeneringsprocessen kunnen worden beschouwd. Tegengestelde ontwikkelingen zijn er ook geweest. Toen na het midden van de achttiende eeuw de Friese landbouw een langdurige bloeiperiode beleefde, toonden de Friese boerinnen en boerendochters hun rijkdom met almaar bredere zilveren, later gouden oorijzers. Tijdens de Agrarische Depressie (1878-1895) werden deze schatten *en masse* te gelde gemaakt (Joor 1986: 73; Dykstra 1892/96: I, 381). Het fatsoeneringsproces is dus zeker geen rechtlijnige ontwikkeling geweest. Evenmin was dit proces een metafysische kracht die de geschiedenis van Noordwest Europa naar een gelukkig einde leidde.

Analoog aan het onderscheid dat Gould (1994 [1981]) beklemtoonde tussen evolutieproces (evolution as fact) en evolutietheorie (evolution as theory) is eenzelfde onderscheid te maken tussen fatsoeneringsproces en een mogelijke fatsoeneringstheorie. Een fatsoeneringsproces is een feit, iets dat we constateren en

vervolgens zo benoemen. Niets meer, niets minder. Maar waarom mensen bijvoorbeeld koper- en tinwerk vervangen door aardewerk, is daarmee nog niet verklaard. En in de bestaande literatuur zal men ook vergeefs naar verklaring voor dit verschijnsel zoeken. Om die waaromvraag te beantwoorden zal ik mij in de navolgende paragrafen aan een meer theoretische uiteenzetting wagen. Gegevens over de consumptieve ontwikkelingen in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw zullen daarbij als empirisch referentiekader dienen. Maar gezien de geconstateerde geografische reikwijdte van het vroegmoderne fatsoeneringsproces zal ik mijn blikveld niet tot de Friese hoofdstad beperken. Als een verschijnsel zich niet tot één plek beperkt, dan kan een verklaring dat immers ook niet.

3.2 De economie van fatsoen en krediet

Fatsoeneringsprocessen bevorderen de economische groei. Consumenten betalen immers relatief meer voor productie en relatief minder voor materiaal en doordat goederen sneller vervangen worden dan voorheen neemt de omloopsnelheid van geld en goederen toe. Bovendien kunnen als gevolg van fatsoenering zowel de besparingen als de consumptieve bestedingen toenemen. Goederen dienen immers in mindere mate als beleggingsobject of oppotmiddel en reserveringen hoeven derhalve niet langer aan de circulatiesfeer onttrokken te worden. Nu sturen welvaartseffecten op macroniveau zelden individueel gedrag. Toch valt ook op het niveau van het huishouden te beredeneren dat fatsoeneringsprocessen een positief welvaartseffect kunnen hebben. Een simpel voorbeeld kan daarbij veel verduidelijken.

Stel u hebt honderd euro en u wilt iets voor op de schoorsteenmantel hebben. De keuze gaat ditmaal tussen een tinnen schaal van honderd euro die een leven lang meegaat en in principe zijn waarde behoudt en een porseleinen schaal van dertig euro die tien jaar meegaat. De duurdere en duurzame aankoop lijkt op het eerste gezicht de meest economische. Maar als u kiest voor de goedkopere porseleinen schaal en de resterende zeventig euro tegen 5% rente wegzet en daar pas bij vervanging op inteert, dan heeft u na dertig jaar 144 euro op de bank en een gloednieuwe porseleinen schaal op de schoorsteenmantel. Maar intussen hebt u voor 120 euro aan pronkgoed gepend. Als u voor de porseleinen schaal kiest, hebt u aan het einde van de rit dus én meer vermogen gevormd én meer geld uitgegeven.

Zouden Leeuwarders uit de zeventiende eeuw analoog aan dit voorbeeld gehandeld hebben? Er waren natuurlijk wel wat verschillen met de situatie nu. In het voorbeeld is met samengestelde rente gerekend, iets wat in die tijd als onethisch werd beschouwd en zelfs verboden was. Samengestelde rente is evenwel geen noodzakelijke voorwaarde voor een dergelijk hypothetisch scenario. Wel noodzakelijk is het bestaan van een *vermogensmarkt*. En in de zeventiende eeuw zullen we daarbij in plaats van spaarrekeningen aan andere instrumenten moeten denken. Een expanderende vermogensmarkt zou dus een belangrijke verklarende factor kunnen zijn voor het in dit boek beschreven fatsoeneringsproces. Met Leeuwarder gegevens is deze hypothese gelukkig ook te toetsen.

Wie de vele Leeuwarder boedelinventarissen doorneemt kan niet aan de indruk ontsnappen dat de wijze waarop de inwoners van deze stad hun vermogens beheerden zich in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw sterk wijzigde. Naast realia gebruikte men in het midden van de zestiende eeuw nog maar een beperkt aantal beleggingsinstrumenten en dan vooral annuïteiten (lijfrenten e.d.) en perpetuïteiten (eeuwige renten e.d.). In de loop der tijd zien we echter gestaag het gebruik van (onderhandse) obligaties als krediet- en beleggingsinstrument toemen.⁷ Deze obligaties waren in principe kortlopende leningen tegen een rentevergoeding. In de praktijk hadden veel obligaties echter een langlopend karakter. Niettemin bleef er voor de debiteur een betalings*verplichting* bestaan, een belangrijk verschil met de 'traditionele' annuïteiten en perpetuïteiten waarvoor hooguit een aflos*mogelijkheid* gold. Boekhoudkundig bestond er voor de crediteur ook een belangrijk verschil tussen enerzijds obligaties en anderzijds annuïteiten en perpetuïteiten. Obligaties staan in boedelinventarissen bijvoorbeeld altijd tegen de nominale waarde van schuld geregistreerd terwijl van de andere instrumenten slechts de jaarlijkse opbrengst wordt gememoreerd. Aangezien de meeste obligaties impliciet of expliciet aan toonder waren gesteld, waren ze bovendien via assignatie (machtiging) of cessie (overdracht) relatief gemakkelijk als betaalmiddel te gebruiken. In feite was er dus sprake van geldcreatie, temeer daar handelschulden vaak per obligatie werden 'vereffend'.

De overheid speelde een belangrijke rol bij deze expansie van de vermogensmarkt. In de eerste plaats door voor een grotere rechtsbescherming van met name de crediteur te zorgen. Zo was het vanaf 1588 voor crediteuren in Friesland mogelijk om obligaties en andere kredietinstrumenten bij de plaatselijke gerechten te laten registreren (HCL, ORA, GG1: 1). Door registratie verkregen deze instrumenten een semi-publieke status waardoor ze bij een faillissement van de debiteur voorrang op niet geregistreerde instrumenten kregen (Tegenwoordige Staat IV: 600). Maar behalve op het gebied van wet- en regelgeving speelden overheden ook als leners een belangrijke rol bij de expansie van de vermogensmarkt. In de zeventiende eeuw werd namelijk ook door overheden in toenemende mate van obligaties gebruikgemaakt om tekorten te dekken. Als grote en relatief betrouwbare spelers op de kredietmarkt droegen overheden in sterke mate bij aan het vertrouwen in obligaties als kredietinstrument. Verder waren overheidsobligaties vanwege de algemene bekendheid van de debiteur nog makkelijker dan particuliere obligaties over te dragen aan een derde partij. Iets wat door overheden alleen maar toegejuicht werd. Zolang obligaties bleven circuleren, kon afbetaling immers wachten. In 1680 werden de gewestelijk 'landschapsobligaties' door de Staten van Friesland zelfs tot wettig betaalmiddel verklaard (Charterboek V: 1179 & 1181).⁸ Vertrouwen liet zich echter niet zo makkelijk dicteren. En het besluit van de Friese Staten kan dan ook gezien worden als een van de eerste tekenen dat de overheid te overmoedig op de vermogensmarkt opereerde. Een houding die in de achttiende eeuw zou leiden tot een onverantwoorde toename van de staatsschuld op zowel gewestelijk als gemenebestelijk niveau (De Vries & Van der Woude 1995: 148ff).

Hoewel boedelinventarissen wel een beeld geven van de verandering in het vermogensbeheer, is het moeilijk om hier via deze bron systematisch inzicht in te krijgen. Buiten het huisraad worden andere bezittingen immers niet consistent

Tabel 3.1: Aantal in de Leeuwarder Hypotheekboeken geregistreerde obligaties en hun waarde in guldens van 1580, ca. 1600, ca. 1650 en ca. 1700

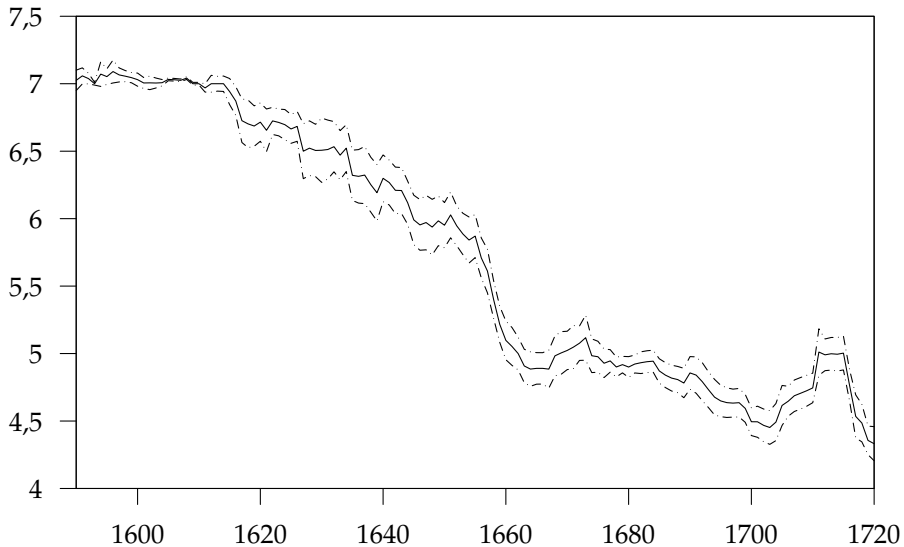
	1599, 1600 & 1601	1650 & 1651	1699 & 1700
Aantal geregistreerde obligaties per jaar	21	380,5	218
Bevolking van Leeuwarden	± 10.000	± 14.500	± 14.500
Gemiddelde som per obligatie	232,02 (271,39)	303,59 (584,72)	343,34 (538,17)
Mediane som per obligatie	123,02	150,95	176,40

De cijfers tussen haakjes zijn standaard deviaties (n-1 methode).

in inventarissen vermeld. Bovendien speelt hierbij tevens de levenscyclus van het huishouden een rol. Uit hedendaagse studies blijkt dat huishoudens doorgaans meer geld opzij leggen naarmate zij langer 'in bedrijf' zijn. Hoewel hier voor de zeventiende eeuw nauwelijks gegevens over bekend zijn, is er alle reden om aan te nemen dat ook toen een dergelijke correlatie bestond (cf. De Vries 1993: 105). Gelukkig zijn we niet van inventarissen afhankelijk om de bewegingen in de vermogensmarkt in kaart te brengen. Zoals vermeld bestond er voor Leeuwarders de mogelijkheid om obligaties voor het plaatselijke gerecht te laten registreren. En deze registers, de zogeheten Hypotheekboeken, zijn allemaal bewaard gebleven (HCL, ORA, GG serie). In Tabel 3.1. zijn enige statistische gegevens weergegeven over het aantal daarin afgeschreven akten en de gemiddelde waarde daarvan aan het begin, rond het midden en aan het eind van de zeventiende eeuw. De stijgende lijn die we in de eerste helft van de zeventiende eeuw zien in het aantal obligaties dat daarin afgeschreven werd, is wellicht wat misleidend. Deze 'service' werd immer pas sinds 1588 door het Leeuwarder stadsbestuur geboden en de registratiepraktijk zal zeker hebben moeten groeien. Bovendien moeten we ons realiseren dat slechts een fractie van de in Leeuwarden in omloop zijnde obligaties voor het gerecht geregistreerd werd (cf. infra). Aan de andere kant laat de centrale tendentie van de waarde van de geregistreerde obligaties wel een duidelijk stijgende lijn zien. En deze lijn kunnen we bovendien doortrekken naar het einde van de zeventiende eeuw. Een nog veel belangrijkere statistiek die we aan de Hypotheekboeken kunnen onttrekken is evenwel het verloop van de rentevoet op de particuliere kapitaalmarkt gedurende de zeventiende eeuw. Hiervoor zijn steekproefsgewijs 1.442 obligaties getrokken uit de periode 1589-1723⁹ en met behulp van de in deze obligaties vermelde rentepercentages kon een vrij betrouwbare tijdreeks samengesteld worden met betrekking tot de ontwikkeling van de rentevoet (Figuur 3.1). Uit deze gegevens blijkt dat de rentevoet tussen 1615 en 1665 sterk daalde en in het bijzonder tussen 1655 en 1665.

De rentevoet is uiteraard op verschillende manieren als een economische graadmeter te interpreteren. Zo is de invloed van het Rampjaar (1672) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713), tijden waarin de overheid een groeiend beroep op de vermogensmarkt deed, duidelijk uit de cijfers af te lezen. Maar dergelijke 'evenementiële' gebeurtenissen verklaren natuurlijk niet de structurele daling van de rentevoet in de zeventiende eeuw. De oorzaak hiervan lag eerder in de toenemende behoefte van huishoudens om vermogen renderend weg te zetten op de

Figuur 3.1: Gemiddelde rente (%) geheven op particuliere obligaties, Leeuwarden 1590-1720 (vijfjaarlijks voortschrijdend gewogen gemiddelde)

De onderbroken lijnen geven de 95% betrouwbaarheidsintervallen aan.

kapitaalmarkt. En het aanbod van kapitaal nam hierbij sterker toe dan de vraag (De Vries & Van der Woude 1995: 147/148; Klein 1996: 45). Uiteraard zijn er allerlei mitsen en maren verbonden aan het hanteren van de rentevoet als graadmeter voor het aanbod van kapitaal op de vermogensmarkt. We weten bijvoorbeeld niet of de rente-elasticiteit van de vraag naar kapitaal wel redelijk constant bleef. Niettemin zijn de dalende aandelen van het tin- en koperwerk en het stijgende aandeel van het glas- en aardewerk in het totale (gemeten) huisraad sterk gecorreleerd aan de dalende rentevoet. Zulks blijkt uit Tabel 3.2. waarin de determinatiecoëfficiënten zijn weergegeven voor de regressielijnen van de aandelen van drie productgroepen ten opzichte van de tijd en ten opzichte van de rentevoet. Dezelfde procedure is bovendien toegepast met betrekking tot het schilderijenbezit onder Leeuwarder bakkers. De rentevoet blijkt de variantie in het aandeel van de drie productgroepen in het totale gemeten goederenpakket en de variantie in het schilderijenbezit onder Leeuwarder bakkers ongeveer evengoed te verklaren als de tijd. Maar als proxy voor het aanbod op de vermogensmarkt verklaart de rentevoet daarentegen ook echt iets. Het is immers een wel zeer sterke aanwijzing dat de expansie van de vermogensmarkt hand in hand ging met de fatsoenering van de consumptie. De verklarende kracht van de rentevoet wordt bovendien nog sterker als we deze vergelijken met alternatieve hypothesen en als we kijken naar de correlatie tussen de residuen van de regressielijnen en het tijdsverloop.

Bij alternatieve hypothesen kunnen we twee kanten uit denken. In de eerste plaats kunnen we ons afvragen of de rentevoet wel een goede proxy is voor de bereidheid om kapitaal op de vermogensmarkt weg te zetten. Als het antwoord op

Tabel 3.2: Determinatiecoëfficiënten (r^2) voor de regressielijn van het aandeel van drie productgroepen in het totale onderzochte goederenpakket ten opzichte van de tijd en ten opzichte van de rentevoet, idem voor het schilderijenbezit onder Leeuwarder bakkers

	Tijd	Rentevoet
Aardewerk & glas	0,37	0,38
Tin	0,35	0,32
Koper & messing	0,21	0,23
Schilderijen en prenten per bed (bakkers; n= 74)*	0,28	0,29

* Gegevens over de rentevoet zijn pas beschikbaar vanaf 1590. Inventarissen van voor dat jaar zijn niet meegenomen in de berekening.

die vraag ontkennend zou zijn, dan constateren we evenwel een heel eigenaardig fenomeen. Dan zou *ceteris paribus* een dalende rentevoet immers als logisch effect hebben dat mensen meer van hun vermogen relatief risicoloos gaan beleggen in waardevaste realia. En hoe verklaren we dan de correlatie tussen de rentevoet en het teruglopend aandeel van het koper- en tinwerk in het huisraad? Als we op voorhand de hypothese hadden gesteld dat een dalende rentevoet schatvorming in de hand werkte, dan hadden we die immers zeker verworpen. De tweede mogelijkheid is dat een ander fenomeen de geconstateerde verschuivingen beter of even goed zou verklaren.

De loon- en koopkrachtontwikkeling wordt in de economische literatuur beschouwd als een belangrijke parameter voor de ontwikkeling van de consumptieve vraag. En naar de loonontwikkeling in de vroegmoderne tijd is door economisch-historici betrekkelijk veel onderzoek gedaan. Voor het gewest Holland beschikken we zelfs over vrij complete tijdreeksen (Noordegraaf 1980; Noordegraaf & Schoenmakers 1984). Dit onderzoek heeft zich vooral gericht op daglonen in het bouwvak. Voor deze sector zijn loongegevens relatief makkelijk terug te vinden en laten deze gegevens zich bovendien relatief eenvoudig internationaal en interregionaal vergelijken. Voor Leeuwarden konden eveneens vrij veel dagloongegevens voor het bouwvak verzameld worden. En aanvullend kon er ook nog een reeks met maailonen samengesteld worden (Bijlage IV & V). Alleen ... de gegevens hebben grotendeels betrekking op de zestiende eeuw. Vanaf het einde van de zestiende eeuw worden dagloongegevens nauwelijks meer vermeld in de rekenboeken van de gast- en weeshuizen in de stad. Voor de zeventiende en achttiende eeuw beschikken we daardoor maar over een handvol gegevens. Daar komt nog eens bij dat voor de zestiende eeuw niet altijd duidelijk is of er sprake was van zomer- of winterloon. Uit de Leeuwarder bronnen kon zelfs niet achterhaald worden of hier destijds wel een onderscheid tussen gemaakt werd. Hoewel de Leeuwarder en de Hollandse gegevens zich dus in veel opzichten moeilijk laten vergelijken, geven zij evenwel geen aanleiding te veronderstellen dat de loonontwikkeling in Leeuwarden trendmatig sterk van die in Holland afweek. Met de nodige voorbehouden kunnen we er dus vanuit gaan dat de nominale daglonen in het bouwvak in Leeuwarden tot circa 1630 of circa 1640 en stijgende trend

vertoonden om daarna gedurende meer dan een eeuw nagenoeg bewegingloos te blijven.

Hoewel de conversie van loon naar koopkracht altijd afhankelijk is van een arbitrair goederenmandje, wordt het stijgende nominale loonpeil door de tot het midden van de zeventiende eeuw aanhoudende prijsstijgingen en geldontwaarding in alle gevallen sterk afgezwakt (De Vries & Van der Woude 1995: 713-724). Daar komt nog bij dat het ook om andere redenen niet verstandig is om alleen op basis van de loonontwikkeling conclusies te trekken over de koopkracht. Het historisch onderzoek naar de loonontwikkeling heeft zich bijvoorbeeld vooral op de lonen van de volwassen mannelijke bevolking gericht, terwijl ook de verdiensten van vrouwen en kinderen aan de koopkracht van het huishouden bijdroegen (Thirsk 1978: 173). Maar belangrijker nog is dat veel huishoudens niet alleen inkomen uit loonarbeid genoten. De meestertimmerlieden en de meestermetselelaars hielden bijvoorbeeld premies in op de lonen van de knechts die zij in dienst hadden. Ook konden zij bijverdienen in de handel in bouwmaterialen of in de exploitatie van onroerend goed.¹⁰ Voor de middengroepen in de samenleving gold uiteindelijk toch dat ze in eerste instantie afhankelijk waren van het inkomen uit hun onderneming. Dat gold zeker voor de personen wier boedelinventarissen in dit boek onderzocht zijn. En we zouden de loonontwikkeling alleen al om die reden als een onjuiste verklarende factor kunnen beschouwen. Daar komt nog bij dat er geen zinnig theoretisch verband is dat het geconstateerde verschijnsel vanuit de ontwikkeling van de lonen en/of de koopkracht kan verklaren. Het enige waaraan men zou kunnen denken is dat een sterk dalende koopkracht de vraag doet toenemen naar surrogaten voor artikelen van dure materialen. Maar dat scenario wordt door de beschikbare gegevens op geen enkele manier ondersteund.

De loonontwikkeling kan als verklaring voor het fatsoeneringsproces dus gerust terzijde geschoven worden. Veel historici hebben echter een andere factor, het prijsverloop, als de oorzaak voor deze en vergelijkbare verschuivingen in het vroegmoderne consumptiepatroon aangewezen (o.a. Roche 1981: 145; Shammas 1990: 295-296; Overton et al. 2004: 141). Het verband is nochtans door geen van de aangehaalde historici ook daadwerkelijk getoetst. In het vorige hoofdstuk is niettemin al aangetoond dat de stijging van de prijs van tin – de enige productgroep waarvoor we over een goede prijsreeks beschikken – weliswaar van invloed was op de hoeveelheid tin in het bezit van Leeuwarder huishoudens, maar dat deze nauwelijks van invloed was op het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket ($r^2 = 0,06$). De verklarende kracht van de rentevoet is dus een stuk sterker ($r^2 = 0,32$). Dat betekent overigens niet dat we de invloed van het prijsverloop in dit geval helemaal kunnen uitvlakken. Dit blijkt wel uit Tabel 3.3 waarin de statistieken zijn gegeven van de samengestelde invloed van de rentevoet en de tinprijs op het aandeel van het tinwerk in het totale gemeten goederenpakket. Overigens blijkt uit deze meervoudige regressieanalyse eveneens dat de invloed van het prijsverloop aanmerkelijk kleiner is dan die van de rentevoet. Het model is niettemin erg waardevol voor residuenanalyse.

Een eenvoudige residuenanalyse kan duidelijk maken in hoeverre de in eerste instantie als een tijdgebonden trend waargenomen verschuivingen binnen het gemeten goederenpakket afdoende door de rentevoet verklaard worden. Indien de residuen, het verschil van de met de rentevoet voorspelde waarden en de feite-

Tabel 3.3: Eenvoudig multiple regressiemodel van de invloed van de rentevoet en de tinprijs op het aandeel van het tinwerk (%) in het totale gemeten goederenpakket

	Ongestandaardiseerde coëfficiënten	Gestandaardiseerde coëfficiënten	Significantie (p)
Prijs	-8,886	-0,155	0,005
Rente	1,689	0,535	< 0,001
Constante	-2,582		0,121
R^2_a	0,33		

lijk waargenomen waarden, nog steeds gecorreleerd zijn aan het tijdsverloop, dan kunnen we immers concluderen dat er nog andere (belangrijke) factoren in het spel moeten zijn geweest. De resultaten van deze toetsing zijn niettemin positief. Voor het koper- en messingwerk en bij het glas- en aardewerk zien we dat de residuen geen significante correlatie met het tijdverloop vertonen. Hetzelfde geldt voor het schilderijenbezit onder Leeuwarder bakkers. Iets anders ligt dat evenwel bij het tinwerk. Weliswaar vertonen de residuen hier geen lineaire correlatie met het tijdverloop, maar er is wel heel duidelijk sprake van een parabolische correlatie. Nemen we evenwel de residuen van het multiple regressiemodel uit Tabel 3.3 waarin ook het prijsverloop als onafhankelijke variabele is meegenomen, dan blijkt er – ook parabolisch – geen significante correlatie met het tijdverloop meer te zijn.¹¹

De voorgaande toetsing bevestigt de hypothese dat de fatsoenering van de consumptie het gevolg was van een expanderende vermogensmarkt, of daar in elk geval sterk mee samenhang. Lastiger na te gaan is wat het micro-economisch vermogenseffect van deze veranderingen is geweest. Zo valt eigenlijk niet te achterhalen welk gedeelte van het huishoudbudget werd besteed aan huisraad.¹² En het is dan ook moeilijk om de geconstateerde verschuivingen in bezit naar de bestedingensfeer te vertalen. Toch is het wel mogelijk om enig licht op deze zaak te werpen met de gegevens waar we wel over beschikken. Tussen 1610 en 1660 daalde het gezamenlijke aandeel van het tin- en koperwerk in het totale gemeten goederenpakket van circa 15% naar circa 7%. Voor gemiddelde huishoudens in de brede Leeuwarder middenklasse leverde dat een ontpotting op van 30 à 40 gulden (nominaal!) en voor doorsnee huishoudens in deze groep van rond de 30 gulden.¹³ Voor bovengemiddelde huishoudens liep dat natuurlijk flink op. Voor de rijkste huishoudens bedroeg die ontpotting zelfs meer dan honderd gulden. Nu is het natuurlijk niet gezegd dat het vermogen dat zo werd vrijgemaakt *linea recta* naar de vermogensmarkt werd doorgesluisd. Het porselein en de schilderijen die het koper- en tinwerk kwamen te ‘vervangen’ moesten tenslotte ook ergens van betaald worden. Wat het directe effect op het vermogensbeheer is geweest, blijft giswerk. Wel spreekt er uit de halvering van het aandeel van het koper- en tinwerk een groot vertrouwen in het alternatief voor het beleggen in deze metalen: het wegzetten van vermogen op de kapitaalmarkt. Dat vertrouwen blijkt ook wel uit de bedragen die in Leeuwarden op de particuliere vermogensmarkt rondgingen.

3.2.1 *Nadere verkenning van de vermogensmarkt en het geldverkeer*

Het is met behulp van de in 1650 en 1651 in de Hypotheekboeken afgeschreven obligaties mogelijk een zeer tentatieve schatting te maken van de omvang van de particuliere vermogensmarkt in Leeuwarden rond het midden van de zeventiende eeuw. In totaal werd in deze twee jaar voor 306.064 gulden (nominaal) aan obligaties afgeschreven, dus circa 150.000 gulden per jaar. Aangezien van de zesentwintig obligaties die ik in boedelinventarissen uit 1650 vermeld vond, er slechts vijf terug te traceren waren in de Hypotheekboeken, is de kans dat een obligatie voor het gerecht geregistreerd werd op ongeveer 7,5% te schatten. Een ruwe schatting leert dan dat er in Leeuwarden rond het midden van de zeventiende eeuw jaarlijks voor zo'n twee miljoen gulden aan particuliere obligaties werd uitgeschreven. Uiteraard geldt voor deze schatting een vrij groot betrouwbaarheidsinterval. De boven- en ondergrens ($\alpha = 0,05$) liggen daarbij respectievelijk op ongeveer één miljoen en vijf miljoen gulden.

Behalve particulieren deden ook overheden een beroep op de Leeuwarder vermogensmarkt om hun noden te lenen (zie ook: 't Hart 1989; Fritschy 2003). Zo had de gewestelijke overheid in 1670 een schuld van zo'n tweeëneenhalf miljoen gulden uitstaan in de vorm van landschapsobligaties, deels als gevolg van gedwongen leningen die opgelegd waren aan ambtenaren en doopsgezinden (Oldenhof 1972: 203). Gezien de relatieve rijkdom, de oververtegenwoordiging van ambtenaren en het niet onaanzienlijke aantal doopsgezinden¹⁴ die de stad kenmerkten, zal een aanzienlijk deel van deze landschapsobligaties in handen van inwoners van Leeuwarden zijn geweest.

Naast de gewestelijke overheid was ook de stedelijke overheid een aanzienlijke speler op de lokale vermogensmarkt. Opvallend is dat de stedelijke overheid relatief eenvoudig vrij grote bedragen tegen een lage rente kon lenen. Zo werd in 1670 door het stadsbestuur besloten om de leningen af te lossen van diegenen die niet bereid waren om de rente naar 4 procent te brengen. Het geld hiervoor werd verkregen door zes nieuwe obligaties uit te geven van in totaal 9.300 gulden, die allemaal door particuliere crediteuren werden aangenomen.¹⁵ Behalve particulieren waren namelijk ook de charitatieve corpora in de stad belangrijke crediteuren op de obligatiemarkt. Bij de aanleg van de trekweg tussen Leeuwarden en Harlingen in 1646, een gezamenlijk project van beide steden, trad het (Old) Burgerweeshuis als een van de belangrijkste geldschietters op. Met een som van 28.000 gulden financierde deze instelling maar liefst 58% van de kosten die voor rekening van de stad Leeuwarden kwamen (HCL, OA, M 708). In 1673 bestond 26% van de jaarlijkse inkomsten van het Old Burgerweeshuis uit rente van verstrekte obligaties. Volgens de rekening over dat jaar had het weeshuis voor 31.765 gulden aan obligaties uit staan. Daarvan betrof 11.465 gulden (36%) obligaties ten laste van particulieren. De rest van het bedrag betrof landschapsobligaties ten laste van de provinciale overheid. Iets meer dan een eeuw eerder was dit in 1538 opgerichte weeshuis nog een instelling waar betrekkelijk weinig geld in omging. In veel opzichten was het weeshuis toen met eigen boerderij en boomgaard zelfs zelfvoorzienend (HCL, OBW, 178; Spaans 1997: 53). Anders lag dat bij een andere charitatieve instelling in de stad, het Sint Anthonygasthuis. Deze instelling dreef al rond het midden van de zestiende eeuw voornamelijk op de inkomsten uit de vele landerijen die het gasthuis bezat. Inkomsten uit losrenten en obligaties

vormden slechts een marginale post op de begroting. Rond 1700 waren pachten en huren weliswaar nog steeds de belangrijkste de belangrijkste inkomsten, maar de inkomsten uit obligaties waren toen zeker niet marginaal meer te noemen. Volgens de rekening over 1701 had het Gasthuis toen 43.418 gulden volgens obligatie tegoed, waarvan 4.048 (9%) te laste van particulieren en 39.370 (91%) te laste van de provinciale overheid (HCL, SAG, 920-925).

De hier gepresenteerde gegevens over de vermogensmarkt in Leeuwarden in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn weliswaar incidenteel en soms weinig nauwkeurig, maar dat neemt niet weg dat ze een binnen het bestek van dit betoog toereikend beeld geven van de grote hoeveelheid geld die op deze manier in beweging bleef. En om de hiervoor genoemde bedragen in perspectief te plaatsen is het goed om te bedenken dat de totale som van particuliere vermogens in Leeuwarden in 1672 zo'n twintig miljoen gulden bedroeg. Van dat bedrag was trouwens negen miljoen gulden (45%) in handen van slechts 272 huishoudens, zo'n 7 à 8% van het totaal.¹⁶ Uiteraard hebben ook deze gegevens een incidenteel karakter en het is evenmin duidelijk hoe nauwkeurig ze zijn. Het is immers altijd de vraag wat we precies onder vermogen moeten verstaan in fiscale bronnen; of het bijvoorbeeld bruto of netto vermogens betreft. Maar hoe die exacte bedragen ook geweest mogen zijn, uit hetgeen hier is medegedeeld rijst geenszins het beeld van een economie waarin rijkdom voornamelijk werd opgepot. En dan hebben we het in dit verband nog niet eens gehad over de grote bedragen aan in- en uitgaande boekschulden die we in inventarissen van met name ondernemers vaak vermeld vinden. De beschrijving van deze posten kan soms wel meer dan de helft van een boedelinventaris beslaan. Maar in veel inventarissen vinden we ze ook helemaal niet vermeld zonder dat daar een duidelijke reden voor aan te wijzen is. De boekschulden zijn door mij dan ook niet systematisch in het onderzoek betrokken. Maar ook zonder uitgebreid onderzoek naar de boekschulden zal duidelijk zijn dat onderling krediet een belangrijke rol vervulde in de Leeuwarder samenleving aan het eind van de zeventiende eeuw.

Het grote belang van obligaties in het vermogensbeheer lijkt in tegenspraak met de conclusie van De Vries en Van der Woude (1995: 115) dat aan het eind van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw grote, zelfs 'adembenemende', hoeveelheden contant geld in Nederlandse huishoudens aanwezig waren. Zij suggereren daarbij dat bij een dergelijke reële geldvoorraad contante betaling wel de norm moet zijn geweest. Hun conclusies zijn evenwel om verschillende redenen discutabel. De Vries en Van der Woude baseren zich voornamelijk op de studies van Wijsenbeek-Olthuis (1987) naar het achttiende-eeuwse Delft en de studies van Prak (1985), Kooijmans (1985) en De Jong (1985) naar het Hollandse regentenpatriciaat in de achttiende eeuw en daarnaast op niet nader gespecificeerd (eigen?) inventarissenonderzoek op het Noord-Hollandse en Friese platteland. Boedelinventarissen (of memories van successie) zijn in alle gevallen de onderliggende bron. Deze bron laat zich wat het bezit van contant geld betreft echter heel moeilijk interpreteren. De Vries en Van der Woude geven dat overigens deels zelf al aan. Boedelinventarissen werden immers vaak opgemaakt om een boedel te liquideren en zo'n liquidatie was op het moment van inventarisatie doorgaans al half in gang gezet. Vooral met het innen en aflossen van de in- en uitgaande boekschulden was vaak al een begin gemaakt. Soms zien we de bewijzen hiervan in de

inventaris terug en worden er posten betreffende betalingen en ontvangsten geboekt. Maar hoe vaak blijven we hierover in het ongewisse? Verder worden contanten net als waardepapieren en boeschulden niet consistent in boedelinventarissen vermeld.¹⁷ Het ontbreken van contanten in de beschrijving *kan* betekenen dat er geen of nauwelijks contanten in de boedel aanwezig waren. Dat kwam zeker voor want heel af en toe vinden we in inventarissen namelijk een post 'gereed geld' waarachter 'nihil' of 'pro memorie' vermeld wordt. En dat hoeft beslist niet te betekenen dat het huishouden in kwestie onvermogen was. Maar hoe inventarissen waarin geen contant geld vermeld wordt, in het algemeen geïnterpreteerd moeten worden is bij de huidige stand van het onderzoek gewoon niet te zeggen. Wel is duidelijk dat in beschrijvingen waarin de post 'gereed geld' wel is beschreven, de genoemde bedragen sterk uiteenlopen. Dat kan variëren van vijftig tot duizenden guldens. En gemiddelde bedragen aan contant geld, zoals die door De Vries en Van der Woude vermeld worden, hebben bij een dergelijke verdeling geen enkele zeggingskracht. Om aan hun spectaculaire bedragen aan contant geld per huishouden te komen, maken De Vries en Van der Woude bovendien gebruik van de (ongewogen!) gemiddelde samenstelling van vermogens en passen deze vervolgens toe op een gemiddeld vermogen. De scheve verdeling van contanten over de huishoudens wordt zo als het ware 'vermenigvuldigd' met de scheve verdeling van vermogens over de huishoudens!¹⁸

De bedragen aan contant geld per huishouden, zoals die door De Vries en Van der Woude genoemd worden, geven beslist een verkeerd beeld van het bezit aan contant geld. En dat die gemiddelden lager ingeschat moeten worden, is daarbij eigenlijk niet eens het belangrijkste punt. Veel relevanter is de constatering dat het bezit aan contant geld erg ongelijk verdeeld was, ook binnen groepen met een min of meer gelijke vermogenspositie. De grotere hoeveelheden contant geld komen we bovendien vaak tegen bij heel specifieke beroepspersonen zoals ontvangers en bij renteniers. Verder is opvallend dat in veel inventarissen waarin contant geld vermeld wordt, alleen of vooral relatief grote coupures opgegeven worden. Men denke bijvoorbeeld aan gouden dukaten die aan het eind van de zeventiende eeuw afhankelijk van de koers en de kwaliteit van de munt zo'n vijf en een halve gulden deden, min of meer het weekloon van een ongeschoolde arbeider. Zulke coupures waren volstrekt ongeschikt voor het dagelijkse betalingsverkeer en kenden dan ook een zeer lage omloopsnelheid. Vergelijk het met de briefjes van 200 en 500 euro vandaag de dag, coupures die alleen in heel specifieke situaties worden gebruikt. De grote coupures die we in zeventiende- en achttiende-eeuwse huishoudens aantreffen, zullen eveneens voor specifieke doeleinden zijn gebruikt. We moeten hierbij denken aan transacties in onroerend goed, waarbij doorgaans betaling in klinkende munt werd geëist,¹⁹ aan het aflossen van schulden, aan het uitlenen van geld en het betalen van belastingen. Muntgeld, en zeker muntgeld in grote coupures diende dan ook vooral als *betaalmiddel*.

Vaak wordt er door economen en economisch-historici geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen geld als betaalmiddel en geld als ruilmiddel.²⁰ Toch is dit verschil essentieel voor een goed begrip voor de rol van geld en krediet in de vroegmoderne en de hedendaagse samenleving (cf. Polanyi 1971: 175-203; Muldrew 1998; Lietaer 2001). Een betaling is namelijk niet per se een ruil. Er zijn tal van situaties waarin een betaling plaats vindt zonder dat daar een aanwijsbare te-

genprestatie tegenover staat: het betalen van belastingen en boetes, het geven van geld aan goede doelen, het uitlenen van geld en het voldoen van schulden. Aan de andere kant zijn er ook tal van situaties waarin een ruil plaats vindt zonder dat deze met een betaling gepaard gaat. Daarbij kan het gaan om barter transacties waarbij goederen en/of diensten tegen elkaar geruild worden, maar ook, en dat is in ons geval veel belangrijker, om transacties op krediet.

3.2.2 Krediet en geldcreatie

‘Credit is a Value raised by Opinion, it buys Goods as Mony doe’s; and in all Trading Citys, there’s more Wares sold upon Credit, then for present Mony,’ zo schreef de Engelse medicus Nicholas Barbon in 1690 (ed. 1905). En mocht dat in de Republiek der Verenigde Nederlanden, waar hij zijn studietijd had doorgebracht, anders zijn geweest, dan had hij daar zeker melding van gemaakt. Overigens is ruilverkeer op basis van krediet nog steeds veel gebruikelijker dan ruilverkeer op basis van directe contante betaling. Hoewel het in de afgelopen eeuw gebruikelijk is geworden om onze dagelijkse boodschappen direct te betalen, is het in het zakelijk verkeer nog altijd gebruikelijk dat er een periode zit tussen levering en betaling. Verder zijn er nog vele andere vormen van lang en kort krediet die *als ruilmiddel dienen*. En het fungeren van krediet als ruilmiddel is geen juridische fictie, zoals Von Mises (1981: 1.1.3) meent. Voor veel ondernemers is het een reël gegeven dat zij goederen en/of diensten leveren in het *vertrouwen* dat betaling zal volgen. In de zeventiende eeuw gold dat nog sterker dan nu. Het aanhouden van een depositorekening bij de Amsterdamse Wisselbank was destijds slechts voorbehouden aan een select groepje internationaal opererende kooplieden en een snelle vereffening van handelsschulden per bankrekening was doorgaans dus niet mogelijk. De kredietperioden tussen transactie en betaling waren dan ook vaak erg lang. Tenzij er natuurlijk contant en per direct betaald werd, maar dat was over het algemeen zeker niet de norm, noch in de groothandel, noch in de detailhandel. Dat blijkt wel uit de grote bedragen aan boekschulden die we in boedelinventarissen aantreffen en de vele transacties op krediet die we in de Leeuwarder Hypotheekboeken terugvinden. Er zat bovendien een economische rationaliteit achter transacties op krediet. Nog afgezien van het feit dat transacties op krediet een belangrijke klantenbinder waren²¹ (en zijn), waren dergelijke transacties ook veel handiger voor de leverancier en voor de afnemer. Door de grote diversiteit aan munten die in omloop was, moest bij betalingen nog flink gerekend worden. Daar kwam nog bij dat betalingen in contanten het probleem van wisselgeld en het gevaar van diefstal en verlies met zich mee brachten.

Laten we ons een voorstelling proberen te maken van hoe leverancierskrediet in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden als ruilmiddel functioneerde. Stel: bakker Boele verkoopt voor vijf gulden brood aan kleermaker Keimpe, die op zijn beurt weer voor vijf gulden kleren aan Sjoerd de schoenmaker verkoopt. En deze Sjoerd heeft nog vijf gulden van Boele tegoed vanwege geleverd schoeisel. In deze situatie zou het absurd zijn als Boele, Keimpe en Sjoerd de beurzen zouden trekken. De schulden kunnen immers gewoon tegen elkaar weg gestreept worden. En in plaats van hun goede geld in een nutteloze circulatie te brengen, kunnen Boele, Keimpe en Sjoerd dat beter aanhouden voor noodzakelijkere betalingen. Door

de expansie van de particuliere obligatiemarkt in de zeventiende eeuw namen de mogelijkheden voor dergelijke multilaterale semi-barter transacties sterk toe. Het formaliseren van handelsschulden door ze om te zetten in een obligatie gaf de crediteur niet alleen extra zekerheid, middels endossementen als assignatie en cessie kon de crediteur de vordering ook makkelijker overdragen. Het stelsel van transacties op krediet werd zo minder afhankelijk van de coincidentie van wederzijdse schuld. Zulks wordt duidelijk als we de situatie van Boele, Keimpe en Sjoerd iets anders voorstellen. Het is immers niet onwaarschijnlijk dat Sjoerd helemaal geen kleren van Keimpe wil hebben. Keimpe zit vervolgens door het gebrek aan inkomsten nogal krap bij kas maar heeft als vaste klant nog wel wat krediet bij Boele. Omdat Boele wel wat betalingszekerheid wil hebben besluiten hij en Keimpe om de broodschulden van de laatste per obligatie vast te leggen. Deze obligatie wordt door Boele vervolgens weer gecedeerd aan Sjoerd om zijn schuld bij hem af te lossen. Sjoerd draagt deze obligatie op zijn beurt weer over aan de advocaat Atsma aan wie hij nog het een en ander aan proceskosten schuldig is. Atsma heeft geld genoeg en houdt deze obligatie als een stukje renderend vermogen in zijn bezit. Na verloop van tijd heeft Keimpe zijn zaken weer op orde en lost zijn schuld en de inmiddels verstreken interessen bij Atsma af. Eind goed, al goed. Maar belangrijker nog is dat er in dit voorbeeld drie transacties hebben plaatsgevonden tegenover één betaling. Bovendien heeft er belichaamd in de obligatie enige tijd een hoeveelheid 'giraal geld' bestaan.

Hoewel ik met de Friese namen de lezer natuurlijk de indruk heb willen geven dat deze scenario's zich ook echt in Leeuwarden af zouden hebben kunnen spelen, blijven ze fictief. In de praktijk is het namelijk heel moeilijk om het overdragen van obligaties en andere kredietinstrumenten over meerdere schakels te volgen. Wel vinden we individuele assignaties en cessies terug²² evenals, maar dat is al vermeld, vele transacties op krediet. Echt speculatief zijn deze scenario's dus ook niet, temeer daar het hier geen revolutionair theoretisch inzicht betreft. *Mutatis mutandis* vinden we dezelfde theoretische scenario's namelijk al terug in de *Principles of Economics* van John Stuart Mill (1909, 3.11), waarvan de eerste editie verscheen in 1848. Hoewel het voor Mill nog volkomen duidelijk was dat leverancierskrediet als ruilmiddel functioneert, is dit principe sindsdien grotendeels aan het aandacht van de economische theorievorming ontsnapt. Pas recent bloeit de interesse voor dit fenomeen weer op. Door de opkomst van snelle elektronische informatiesystemen is het aantal (semi-)barter transacties namelijk weer groeiende. En vanuit de theoretische hoek heeft bijvoorbeeld Lietaer (2001) met zijn kritische geldtheorie de aandacht weer op dergelijke transacties gevestigd.

Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen voor het feit dat de aandacht van economen voor leverancierskrediet als geldvorm in de loop van de twintigste eeuw is verslapt. Door institutionele wijzigingen in het betalingsverkeer zijn het aanhouden van depositorekeningen en het vereffenen van schulden via bankrekening bijvoorbeeld steeds gebruikelijker geworden. Zulks heeft uiteraard zijn reflectie in de economische theorievorming gevonden, onder andere in de invloedrijke kwantiteitstheorie. Deze theorie wordt kort samengevat in de bekende verkeersvergelijking van Fisher die stelt dat de geldhoeveelheid (M) maal de omloopsnelheid (V) gelijk is aan het gemiddelde prijsniveau (P) maal het aantal transacties (T). Met inbegrip van giraal geld en leverancierskrediet luidt deze:

$$MV + M'V' + E'' - E''' = PT$$

Waarbij MV en $M'V'$ respectievelijk betrekking hebben op de reële en de girale geldsfeer, E'' de hoeveelheid leverancierskrediet is en E''' voor de aflossingen van leverancierskrediet staat.²³ Binnen de strikte kwantiteitstheorie gaat men er vanuit dat E'' en E''' afgezien van insolventie van kredietnemers doorgaans nagenoeg gelijk zullen zijn en dat de component $E'' - E'''$ derhalve overbodig in de verkeersvergelijking is. Zij die minder strikt in de leer zijn, wijzen er echter op dat ook door conjuncturele invloeden een aanmerkelijk verschil tussen E'' en E''' kan bestaan (Fisher 1922: app. 3; Verrijn Stuart 1942: 81). Niettemin gaat de kwantiteitstheorie er dus vanuit dat leverancierskrediet op termijn alsnog resulteert in een hetzij contante hetzij girale betaling. In het voorgaande is er echter al op gewezen dat E'' ook met gesloten beurzen vereffend kan worden en dat leverancierskrediet in een formeel kredietinstrument omgezet kan worden dat vervolgens middels endossementen als ruilmiddel dienst kan doen. In beide gevallen functioneert leverancierskrediet *de facto* als giraal geld. De nogal formalistische kwantiteitstheorie kent in zulke situaties dan ook de nodige beperkingen. John Stuart Mill (1909: 3.11.3) waarschuwde hier al voor in een tijd dat de kwantiteitstheorie nog in een embryonaal stadium verkeerde: 'In a state of commerce in which much credit is habitually given, general prices at any moment depend much more upon the state of credit than upon the quantity of money. For credit, though it is not productive power, is purchasing power; and a person who, having credit, avails himself of it in the purchase of goods, creates just as much demand for the goods, and tends quite as much to raise their price, as if he made an equal amount of purchases with ready money.'

Hoewel economen snel geneigd zijn om aan leverancierskrediet een prijsopdrijvend effect toe te kennen, is dit beslist geen wet van Meden en Perzen. Een uitbreiding van het leverancierskrediet kan ook een verminderde omloopsnelheid van het reële geld of een toename van het aantal transacties tot gevolg hebben. We kunnen ons immers heel goed een economisch systeem voorstellen waarbinnen leverancierskrediet het enige ruilmiddel is en waarbinnen een niet aan een reële munteenheid gebonden rekeneenheid wordt gehanteerd om deze kredieten met elkaar te vereffenen. Over de hele wereld bestaan namelijk tal van dergelijke, meestal kleinschalige, parallelle economische systemen (Lietaer 2001). Binnen zulke uitwisselingsnetwerken geldt dus:

$$E'' = PT$$

Het succes van zulke systemen vloeit doorgaans voort uit het feit op deze manier transacties mogelijk worden gemaakt die binnen de reguliere geldeconomie niet mogelijk zijn. Binnen zo'n gesloten systeem is prijs, vaak uitgedrukt in arbeidsuren, bovendien een betrekkelijk stabiel gegeven. Dus:

$$\Delta E'' \sim \Delta T$$

Uiteraard is dat niet meer per se het geval als zo'n systeem binnen de reguliere geldeconomie geïntegreerd zou zijn, maar ook dan geldt nog dat leverancierskrediet transacties mogelijk maakt die tegen directe betaling niet of nauwelijks

mogelijk zijn. Als we naar het zeventiende-eeuwse Leeuwarden kijken, dan is het niet moeilijk om in te zien dat de economische centrumfunctie die de stad vervulde nauw samenhangt met de mogelijkheden voor leverancierskrediet. In de Friese hoofdstad vonden er voortdurend transacties plaats tussen Leeuwarders onderling en tussen Leeuwarders en de inwoners van het omringende platteland. Er bestond bovendien een intensief handelsverkeer tussen Leeuwarden en de Hollandse steden, in het bijzonder Amsterdam (Nijboer 1995 & 1999). Als al die transacties hadden plaats gevonden tegen contante en directe betaling zou er een absurde, en met de verkeers- en communicatiemiddelen van die tijd ook onmogelijke, geldstroom op gang hebben moeten komen (cf. Muldrew 1998: 102).

Nu was leverancierskrediet niet iets nieuws in de zeventiende eeuw. Voor zover de bronnen terugreiken werd er in Leeuwarden al op rekening gekocht en geleverd.²⁴ Wel nieuw in de zeventiende eeuw was dat door de expansie van de particuliere obligatiemarkt de mogelijkheden voor kredietverstrekking en schuldvereffening aanzienlijk werden verruimd. In het bijzonder de overdraagbaarheid van schulden werd sterk verbeterd. Dat is iets waarover buiten de sfeer van de internationale handel en de *haute finance* (b.v. Munro 1991; Gelderblom & Jonker 2004) nog maar weinig bekend is, maar waarvan het economisch belang moeilijk te overschatten is.

Om meer inzicht te krijgen in de welvaartseffecten van het fatsoeneringsproces en de daarmee verbonden expansie van de particuliere obligatiemarkt is vergelijkend onderzoek in andere plaatsen nodig. Wel kunnen we uit het voorgaande concluderen dat onderling krediet en in het bijzonder particuliere obligaties in de zeventiende eeuw een veel belangrijker rol in de Nederlandse economie speelden dan tot nu toe uit de literatuur blijkt. Hetgeen hier is medegedeeld over het functioneren van onderling krediet in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden is overigens slechts een bescheiden bijdrage als men het vergelijkt met de uitgebreide studie die Muldrew (1998) heeft gewijd aan hetzelfde fenomeen in vroegmodern Engeland. Niettemin kunnen we in navolging van hem stellen dat de expansie van de vermogensmarkt evenzeer een sociaal-cultureel fenomeen was als een economisch. In het bijzonder de daarmee samengaande formalisering of beter 'contractualisering' van krediet hield immers een depersonalisatie van sociale relaties in. Krediet stamt bovendien van het Latijnse 'credo', wat geloven of vertrouwen betekent. En Marx (1970: 2.3.b) parafraserend kunnen we stellen dat gaandeweg het proces de 'gelovige' tot een crediteur werd verlatiniseerd voor wie in plaats van de moraal de jurisprudentie de basis werd voor zijn relatie tot de schuldenaar.

3.3 De cultuur van kredietpapieren en fatsoen

In het voorgaande is duidelijk geworden dat er een duidelijke economische rationaliteit achter het fatsoeneringsproces in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden zat. Om het eenvoudig te stellen: sparen levert meer revenuen op dan schatvorming. Niettemin bleek dat de winst die een eenvoudig huishouden in dit opzicht kon maken bescheiden was. De vraag is dan ook in hoeverre die economische rationaliteit als verklaring afdoende is, temeer daar in het voorgaande eigenlijk alleen naar de ruilwaarde en niet naar de gebruikswaarde van goederen en deposito's is gekeken. Die problematiek valt niet zomaar terzijde te schuiven. Want was

de gebruikswaarde van een porseleinen vaas wel even groot als die van een tinnen equivalent? Dezelfde vraag kunnen we trouwens ook stellen met betrekking tot een spaartegoed in de vorm van een obligatie en een deposito van waarde-vaste materialen. En deze vergelijkingen vallen niet alleen met rangschikkingen van individuele voorkeuren te vatten. Naast praktisch nut, waardevastheid en rendement speelden hierbij namelijk ook morele, esthetische en sociale issues een rol. Veranderingen in waardeoordelen op maatschappelijk niveau veronderstellen, hoezeer ze ook in termen van rationele keuzes te begrijpen zijn, altijd een bepaalde culturele dynamiek.

In het navolgende zal ik nagaan hoe culturele factoren een rol hebben gespeeld bij het fatsoeneringsproces in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden. Cultuur kunnen we daarbij op twee manieren operationaliseren. Enerzijds kunnen we cultuur benaderen als de gedeelde ideeënwereld van waaruit de mensen handelen. We kunnen cultuur echter ook beschouwen als een bestel van gewoontes, die zowel aan verandering als verstarring onderhevig kunnen zijn. Ook zo'n bestel kan als een context dienen van waaruit actoren 'gewoontegetrouw' handelen. Het is misschien goed om te benadrukken dat deze twee cultuurbegrippen geen ontologische definitie inhouden van wat cultuur nu eigenlijk *is*. Ze geven alleen aan hoe processen en stelsels die we onder de categorie cultuur kunnen scharen, zouden kunnen *werken*. Verder is het ook niet zo dat de ene of de andere operationalisering principieel juist zou zijn. De dagelijkse praktijk leert immers dat mensen zowel vanuit ideeën als vanuit gewoontes kunnen handelen. We kunnen er dan ook niet op voorhand vanuit gaan dat de culturele dynamiek van het fatsoeneringsproces primair vanuit ideeën of primair vanuit gedrag verklaard kan worden. In mijn verkenning van die culturele dynamiek zullen beide benaderingen daarom een rol spelen. Ik begin daarbij vanuit de ideeënwereldbenadering. De reden daarvoor is eerder empirisch dan theoretisch van aard. Voor ons relevante ideeën hebben nu eenmaal meer sporen in de bronnen achtergelaten dan de rituelen en gewoontes van alledag. En wat de verklarende kracht van deze benadering ook moge zijn, ze stelt ons in elk geval in staat om de problematiek nader te concretiseren.

3.3.1 *Onbehagen over de waarde van kredietpapieren en fatsoen*

'As paper in Holland passes for money, pamphlets with us pass for religion and policy. A bit of paper in Holland, from a man of credit, takes up goods here, pays debts there; so a pamphlet will take up fools here, make fools there.' Zo schreef de Engelse toneelschrijver John Crowne in 1683 (geciteerd door Peters 1996: 365). Verspreid in de vroegmoderne literatuur vinden we meer verwijzingen naar een zeker onbehagen dat geleefd moet hebben met betrekking tot de waardering van zowel kredietinstrumenten als fatsoen. Bij Shakespeare is bijvoorbeeld een belangrijke element in de opstand van Jack Cade in het tweede deel van *Henry VI* het ressentiment tegen de almacht van het geschreven woord, niet in de laatste plaats ook met betrekking tot financiële instrumenten. Het opstellen van schriftelijke rekeningen en schuldbekentenissen wordt door Cade en de zijnen voorgesteld als een oneerlijke (en oneervolle) manier van zaken doen. Er zit een duidelijk nostalgisch aspect aan dit ressentiment. De boekdrukkunst en boeken met rode letters hebben het mondelinge woord, het woord van eer, verdrongen. In de goede ou-

de tijd, zo redeneert Cade, had men nog geen (reken)boeken en werden schulden op een eerlijke manier bijgehouden met kerfstokken (Chartier 1993:104/5). Shakespeare verplaatst op deze manier gevoelens die in zijn eigen tijd leven naar een historische gebeurtenis van zo'n anderhalve eeuw eerder. Zo'n historische distantiering schept een veilige afstand voor een zedenschets: de lezer of toeschouwer herkent de situatie maar hoeft zich niet direct aangesproken te voelen. Brederode past dezelfde literaire truc toe in zijn *Spaanschen Brabander* uit 1617, waarin de flamboyante Antwerpenaar Jerolimo een spoor van schulden trekt door het Amsterdam van vlak voor de Alteratie (1578) om vervolgens met de noorderzon te vertrekken. (Misschien naar Leeuwarden want daar duikt hij als de kwakzalver Dr. Ierolymo Banqueroza di Cale-Borzia weer op in Petrus Baardt zijn *Deugdenspoor* uit 1645.) Brederode drijft in de *Spaanschen Brabander* niet alleen de spot met het vertoon van Jerolimo en het krediet dat hij daarvoor krijgt. De schijnheiligheid van de autochtone Amsterdammers moet het evenzeer ontgelden. Zo passeren Gierighe Geeraart en zijn vrouw Geert elkaar obligaties vanwege onderlinge diensten. Het is een beeld dat schrill afsteekt tegen dat van de oprechte inheemse Hollander voor wie een woord een woord is. Een beeld dat in hetzelfde jaar dat de *Spaanschen Brabander* werd geschreven, door de niet van chauvinisme gespeende Amsterdamse burgemeester Cornelis Pietersz Hooft in een toespraak voor de vroedschap werd geschetst. In deze toespraak wees Hooft er ter illustratie van de aangeboren oprechtheid van de Hollanders op, dat zij die in de Oostzeehandel actief waren, vaak zonder enige schriftelijke waarborg goederen van derwaarts gezonden kregen (Van Stipriaan 1997).

Het kredietinstrument stond moreel gezien in een kwade reuk. Nog afgezien van het feit dat rentegevende obligaties altijd de associatie met woeker opriepen, werden schriftelijke overeenkomsten in het algemeen en schuldbekentenissen in het bijzonder als kunstmatige constructies beschouwd, waarbij altijd het gevaar bestond dat een van beide partijen het slachtoffer werd van advocatenstreken. Moreel gezien konden kredietinstrumenten dan ook niet tippen aan ongeschreven afspraken waarbij een woord een woord was. En uiteindelijk gold, zoals een oud Nederlands spreekwoord wil: het beste geloof is gereed geld. *Mutatis mutandis* vinden we dezelfde tegenstellingen terug bij de waardering van fatsoen in de consumptieve sfeer.

Een bekende fabel van Aesopeus gaat over een aardewerken pot en een koperen ketel die een rivier afdrijven. Op een bepaald moment vraagt de aardewerken pot aan de koperen ketel of die een eindje verderop wil gaan zwemmen omdat een eventuele botsing hem beslist fataal zou worden. 'Zo onzeker is het leven van een arme die een machtig man als buurman heeft', voegde de fabeldichter daaraan toe. Deze fabel was een populair thema in de zestiende- en zeventiende-eeuwse emblemataliteratuur, ook bij Nederlandse schrijvers als Cats en Roemer Visscher. En hoewel de moraal wel eens iets anders uitgelegd werd, was de associatie van een koperen ketel met rijkdom en een aardewerken pot met armoede altijd vanzelfsprekend (Luijten 1995). Het thema keert ook terug in de afwijzing van porseleinen pronkgoed door moralistische auteurs. Zo zorgden volgens de schrijver van *De gedebaucheerde en betoverde Koffy en Thee wereld* uit 1701 de 'Zotternyen, afkomstig van de Turken en verwijfde Indiaanen' ervoor dat de Hollanders niet meer uit de stoere zilveren bier bekers dronken, maar breekbare porseleinen

kopjes gebruikten. Volgens hem zou het beter zijn als Hollandse vrouwen geen kapitalen aan porselein zouden besteden. Wanneer het porselein breekt, zo redeneerde hij, lijdt men kapitaalverlies, terwijl het zilver altijd zijn waarde houdt (Reinders e.a. 1994: 111).

Fatsoen wordt in teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw vaak omschreven als een schertswaarde. Shakespeare, zelf een 'self-fashioned man' (Greenblatt 1980), speelt in zijn werk voortdurend met het idee van 'fashioning' als een manier om sociale identiteiten te verbergen en anders voor te stellen dan ze zijn. In *Much Ado About Nothing* valt zelfs een *running gag* rond dit thema te ontdekken, waarbij 'fashion' in de wisselende betekenis van bedrog, snit, mode, vorm en schijn gebruikt wordt en soms in alle betekenissen tegelijk. 'But seest thou not what a deformed thief this fashion is?' vraagt Borachio dan ook op een gegeven moment aan zijn kompaan Conrade. De laatste is, mede door de woordspelerigheid, weliswaar niet meteen overtuigd maar komt uiteindelijk toch tot de conclusie dat 'fashion wears out more apparel than the man'. Er wordt zo een duidelijke dichotomie neergezet tussen fatsoen en werkelijke waarde: 'the man'. Het idee komt ook in de Nederlandse literatuur naar voren. Zo schrijft Constantijn Huygens in een lofdicht voorin het *Banket-werk van goede gedachten* (1657) van zijn vriend Johan de Brune:

Keurt dit Goud, leser, niet nae 't oogh, maer nae 't gewicht,
Wat u schort aen 't fatsoen, sultgh' aende waerde winnen:

Wederom wordt er een dichotomie neergezet tussen fatsoen en werkelijke waarde, sterker nog absolute waarde. Vondel legt in zijn *Bespiegelingen Van Godt* uit 1662 nadrukkelijk het verband tussen God en goud dat door hem de 'afdruck van Godts waerde' wordt genoemd (Werken IX: 409). Fatsoen als schertswaarde, materiaalwaarde als echte waarde, met als overtreffende trap de materiaalwaarde van goud, de 'afdruck van Godts waerde'. Het was een logica waar binnen de zeventiende-eeuwse context moeilijk tegenop te boxen viel. Zelfs voor degenen die wel een waarde aan het fatsoen toekenden, dienden de edele metalen nog altijd als referentiekader. Karel van Mander merkt in zijn *Schilder-boeck* (1604: 92r) enthousiast op 'dat Goudt en Silver, om het aerdigh fatsoen, de helpt boven zijn gheschattede weerde geern betaelt wordt, en een Coperen besneden plaet teghen Silver opgheweghen can worden.' John Locke (1695: 174) verwoordde het bijna een eeuw later iets bondiger: 'Fashion'd Plate sells for more than its weight.'

3.3.2 *De morele kosmologie*

Het onbehagen dat in de vroegmoderne tijd gevoeld werd met betrekking tot de waarde van fatsoen en kredietinstrumenten eechoot ook in onze tijd nog door. We zien immers een vergelijkbare gedachtegang bij het onderscheid dat Marcuse (1964) maakt tussen echte en valse behoeften. En naast Marcuse zijn er nog tal van andere sociaal-theoretici, meestal binnen een traditie die terugvoert op Marx en Hegel, die een dergelijk onderscheid maken (cf. Slater 1997: 100ff). Deze logica wordt tot in het uiterste doorgevoerd in de cultuurfilosofie van Baudrillard (o.a. 1998) waarin de hele samenleving door de voortschrijdende vervreemding tot een hyperreëel fenomeen is geworden.²⁵ Varianten op deze visie komen we bovendien

tegen in tal van populaire cultuuruitingen.²⁶ Het leidt vaak tot vermakelijke karikaturen van de hedendaagse samenleving, een wereld waarin niets meer echt zou zijn, een wereld waarin met siliconen gevulde vrouwen synthetisch voedsel kopen met plastic geld. Alleen die term 'plastic geld' doet al vermoeden dat er met dit geld iets niet in de haak is. En dat blijkt ook uit onderzoek: veel mensen blijken creditcards en ander plastic geld als moreel verdacht te beschouwen (Lury 1996: 237). We moeten er dan ook voor waken om in dit onbehagen een typisch linkse kritiek op het kapitalistische systeem te zien. Ook aan een andere kant van het ideologische spectrum horen we namelijk dergelijke geluiden. Zo schreef het conservatieve Amerikaanse congreslid Bill Dannemeyer in de jaren 1980 aan zijn achterban:

'It is not an accident that the American experiment with a paper dollar standard, a variable standard, has been going on at the same time that our culture has been questioning whether American civilization is based on the Judeo-Christian ethic, or Secular Humanism. The former involves formal rules from God through the vehicle of the Bible. The latter involves variable rules adopted by man and adjusted as deemed appropriate.' (Geciteerd door Greider 1987: 230.)

Ook in onze tijd wordt dus nog aan de 'afdruck van Godts waerde' gerefereerd. Maar belangrijker nog is dat Dannemeyer vrij duidelijk aangeeft waar de pijn precies zit: het gebruik van flexibele waarden en de corrumperende invloed die daarvan uit zou gaan op de vaste natuurlijke c.q. Goddelijke orde, de morele kosmologie waarin elk ding zijn plaats heeft en elk ding zijn intrinsieke waarde heeft (cf. Slater 1997: 68).

Het begrip intrinsieke waarde roept in dit verband wellicht wat verwarring op. Het is immers gebruikelijk om ook de schrootwaarde van gouden en zilveren munten als 'intrinsieke waarde' aan te duiden. Toch is het gebruik van het begrip 'intrinsieke waarde' in die zin vanuit sociaal-wetenschappelijk oogpunt eigenlijk onjuist. De schrootwaarde van goud en zilver wordt immers evenzeer door externe factoren als vraag, aanbod en regulering bepaald als de nominale waarde van de munt. En uiteindelijk geldt dat voor alle goederen. Zuiver economisch gezien hebben goederen alleen waarde door externe factoren als het ruilverkeer (ruilwaarde) en het gebruik (gebruikswaarde). Intrinsieke waarde, een waarde van zichzelf, hebben zaken alleen binnen een ethische denkraam (cf. Zimmerman 2004; Bow 1999). Zo is het gemeengoed dat het menselijk individu een intrinsieke waarde heeft terwijl ook aan zaken als de natuur, de cultuur en historische kennis over het algemeen een intrinsieke waarde wordt toegekend. Intrinsieke waarden zijn voor degene die ze als dusdanig ervaart, absoluut. Men kan niet zeggen: 'dit heeft alleen voor mij intrinsieke waarde'. Dan erkent men immers impliciet dat er voor de waardering van datgene een waardeerder nodig is. Het concept van intrinsieke waarden is dus onlosmakelijk verbonden met een morele kosmologie waarin waarden buiten de mens om bepaald worden. En zo'n morele kosmologie lag in de een of andere vorm ten grondslag aan bijna elke zeventiende-eeuwse tekst. Pas aan het eind van de zeventiende eeuw werd door Nicholas Barbon (1905 [1690]) voor het eerst expliciet betoogd dat goederen, zelfs goud en zilver, geen intrinsieke waarde hebben, maar dat hun waarde afhankelijk is van vraag en aanbod

en vooral de naar plaats en tijd wisselende gewoonten en gebruiken. Overigens schijnt hij zelf nogal van deze radicale conclusie geschrokken te zijn. In een later werk nuanceert hij deze conclusie namelijk door te stellen dat een goed weliswaar geen prijs van zichzelf kan hebben maar wel degelijk een intrinsieke deugd kan bezitten (Berry 1994: 122).

Door alsnog te erkennen dat goederen deugden bezitten, keerde Barbon terug in een traditie waarbinnen de relatie van de mens tot de materiële wereld primair in essentialistische termen werd beschreven. Dat prijzen bepaald werden door de omstandigheden was namelijk geen revolutionaire gedachtegang. Het aanvankelijk geopperde idee dat goederen ook geen intrinsieke *deugden* bezaten, was dat wel. Enige verwarring is hierbij uiteraard ontstaan doordat het begrip waarde zowel prijs, gebruikswaarde als deugd in kan houden. En vooral gebruikswaarde en deugd hoeven zich natuurlijk geenszins tot elkaar te verhouden. Niet alleen vinden vele 'ondeugden' gretig aftrek en zullen zij derhalve gebruikswaarde voor de afnemer hebben, ook zonder ondeugden erin te betrekken kunnen er opvallende discrepanties optreden. We moeten er dan ook voor waken om vroegmoderne en vroegere schrijvers en denkers als voorlopers van de grensnutschool te zien. Toen Shakespeare in *Richard the Third* de hoofdpersoon de legendarische woorden 'A horse! A horse! My Kingdom for a horse!' liet uitspreken, gaf hij namelijk niet aan dat de waarde van een paard afhankelijk is van de omstandigheden.²⁷ Voor de toeschouwer is immers volstrekt duidelijk dat a) Richard III om zich het vege lijf te redden meer heeft aan een paard dan aan zijn afbrokkelende koningschap en b) dat een koninkrijk desondanks meer waard is dan een paard. Deze paradox bepaalt juist het dramatische effect. En het gaat hierbij duidelijk om een ongelijke ruilvoet in kwalitatieve zin. Door iets van zoveel meer kwaliteit op te willen offeren voor iets duidelijk inferieus geeft Richard III aan dat zijn wereld in verval is.

Verval of beter degeneratie was een belangrijk thema in de literatuur van de zeventiende eeuw. Gebaseerd op de bijbelse zondeval en geïnspireerd door Ovidius huldigde men een geschiedbeeld waarin de mensheid zich door zonde en ondeugd steeds verder van een paradijselijke toestand verwijderde. Een negatieve morele ruilvoet was een duidelijk teken van zulk verval en de veroordeling van fatsoen in de hierboven aangehaalde passages dient in grote lijnen vanuit dit paradigma begrepen te worden. In zijn *Iconologia* (1644) associeert Cesare Ripa de ledigheid (vanitas) expliciet met het vergankelijke, terwijl de deugd (virtus) met duurzaamheid, het eeuwige, verbonden wordt. Het concept zien we ook terug in een gedichtje dat Vondel (*Werken IX*: 288) schreef op het door Rembrandt geschilderde portret van Jan Six:

Zoo maelt men Six, in 't bloeienst van zyn jeught,
Verlieft op Kunst en Wetenschap, en Deught,
Die schooner blinckt dan iemants pen kan schryven.
De verf vergaet: de Deught zal eeuwich blyven.

De vergankelijkheid van schilderkunst en pennenvrucht wordt hier door Vondel tegenover de in de eeuwige ziel verankerde deugd geplaatst.²⁸ Hierbij stond Vondel ook in een zekere traditie. Schilderijen, zelfs die van Rembrandt, zo redeneerde

men destijds, hadden niet het eeuwig leven. Het woord kon weliswaar tot in de eeuwigheid gereproduceerd worden, maar – zo wist men ook – dat was doorgaans slechts ijdele hoop (Schenkeveld-van der Dussen 1983: 299-302). Het fatsoen, het vergankelijke, stond zo lijnrecht tegenover de deugd, het eeuwige. Juist zaken die het van hun fatsoen moeten hebben, zoals schilderijen en boeken, blijken in deze denktrant weinig deugd te bezitten. En wat dit betreft vinden we een opmerkelijke parallel in de levende wereld. Over overledenen zonder eer of deugd werd namelijk wel schamper opgemerkt: ‘t fatsoen is maer verloren’.²⁹

Het komt vreemd op ons over dat het geschreven woord lager op de morele ladder stond dan het gesproken. En ook in de zeventiende eeuw kende men spreekwoorden als ‘wie schrijft, die blijft’ en varianten daarop. Toch werden deze doorgaans in een uitgesproken legalistische context gebruikt (Stoett 1923/24: II, 253; Hibbitts 1992). Voor juridische doeleinden en voor het bijhouden van een boekhouding was het handig om zaken op papier te hebben, maar daarmee had het geschreven woord nog niet aan deugdzaamheid gewonnen. Het gesproken woord was immers een rechtstreekse expressie van de eeuwige deugd, terwijl de geschreven letter slechts het fatsoen van vergankelijk papier was. En deze tegenstelling werd nog sterker gevoeld met betrekking tot zaken van vertrouwen en geloof. Schreef Paulus niet aan de Romeinen: ‘Zo is dan het geloof uit het gehoor, en het gehoor door het Woord Gods’ (Rom. 10:17). Daar kon zelfs de bijbelvaste calvinist niet omheen. Weliswaar werd calvinisten van katholieke zijde wel tegengeworpen dat zij slechts dode letters vereerden, maar de nadruk die calvinisten op zelfstandige bijbelstudie legden, hield zeker geen devaluatie van het gesproken woord in. Juist in de gereformeerde eredienst stond het gesproken (en gezongen) woord centraal. En bij die andere grote protestantse denominatie, het doperdom, was dat niet minder geval (Van Deursen 1992: 289-350; Frijhoff 1995: 410). Op het frontispice van de *Gheestelycke Gout-schale*, een doopsgezinde liedbundel die in 1647 te Leeuwarden werd uitgegeven, werd dan ook gesproken over ‘t gout uyt Godes Woord, door ‘t oor in ‘t hert geboort’. Geloof was (en is) binnen alle Christelijke denominaties primair een auditieve zintuiglijke ervaring. God schrijft immers niet, God spreekt! En die vanzelfsprekende associatie met het Woord Gods droeg uiteraard bij aan de morele superioriteit van het gesproken woord. ‘Want de letter doodt, maar de Geest maakt levend’ (II Cor. 3:6).

De achterdocht met betrekking tot het geschreven woord dient geplaatst te worden binnen een breder levende achterdocht met betrekking tot de visuele waarneming. Door Walter Ong (1988 [1982]) en navolgers (o.a. Hibbitts 1992) is namelijk betoogd dat de dominantie die tegenwoordig binnen de zintuiglijke hiërarchie aan de visuele waarneming wordt toegekend, het product is van een ontwikkeling die zich in de afgelopen eeuwen geleidelijk in de westerse samenleving heeft voltrokken. Het is een ontwikkeling die samenhangt met de verspreiding van het geschreven en vooral het gedrukte woord, maar niet alleen op het domein van de orale en schriftelijke expressie betrekking heeft. Zo gold in het premoderne Europa het oog van alle zintuigen als het meest gevoelig voor misleiding. Schijn bedriegt, immers. En het onderscheid tussen zien en kennen (doorzien) was een belangrijk thema binnen de renaissanceliteratuur. ‘Al siet men de luy men kentse daarom niet’, luidde het motto van Brederodes *Spaanschen Brabander*. En een vergelijkbaar motto gaf de Leeuwarder arts Petrus Baardt mee aan

zijn *Deughdenspoor* uit 1645: 'Wat kennaer kan de werelt niet, die door der menschen herten siet.' Onder dit ambigue motto trok Baardt ten strijde tegen de ondeugden van verschillende maatschappelijke groeperingen. Verscheidene vertegenwoordigers van beroepsgroepen zet hij zo neer als pluimstrijkers, pronkers en ogendienaars. Vanuit zijn medische achtergrond had hij het in het bijzonder niet op kwakzalvers begrepen. Maar meer nog dan hun gebrek aan medische kennis, trof zijn afkeer het spektakel waarmee reizende heelmesters hun diensten aanprezen (cf. Huisman 1992: 389). Zo vonden zij een makkelijk slachtoffer in mensen die slechts hun ogen de kost gaven. Dat deden zijzelf volgens Baardt trouwens ook. Over de piskijker, die uit de urine de gezondheid van zijn patiënten aflas, merkte hij spottend op: 'Hij siet, al vraeght hij niet.'

Net als voor de zintuiglijke waarneming gold er ook voor beroepsgroepen een morele ladder. Elke beroepsgroep stond bovendien bekend om zijn eigen specifieke ondeugden. En dat was niet slechts een literair gegeven. Er waren tal van spreekwoorden en gezegden in omloop waarmee de spot werd gedreven met de ondeugden van de vertegenwoordigers van verscheidene beroepsgroepen (Dekker 1992). Bijzonder zwaar hadden het de beoefenaars van expliciet infame beroepen: doodgravers, slaggers en scherprechters. Zij die van de dood hun beroep hadden gemaakt moesten in het dagelijks leven rekening houden met minachting en zelfs sociale uitsluiting. Dat gold zeker voor de in Leeuwarden opererende scherprechters. Ze waren weliswaar niet onvermogen, maar voor een huwelijkspartner waren ze bijna altijd aangewezen op een dochter van een hunner collegae.³⁰ De slachters hadden weliswaar niet zo'n oneervolle reputatie, maar een zeventiende-eeuwse Leeuwarder vleeshouwer zag zich desalniettemin genoodzaakt om zich te excuseren met een gedicht op zijn luifel, waarvan de eerste regel luidde: 'Al ben ik een moordenaar, ik doe geen menschen quaat' (Sweerts 1698: IV-11). Het was een ludieke riposte op de in de toenmalige literatuur vigerende karikatuur van de slager als een ruwe en wrede geweldenaar. En zo hadden andere beroepsgroepen weer op een andere manier een kwalijke reputatie. De kleermakers hadden in de toenmalige folklore de naam dat zij hun klanten met het maakloon (het fatsoen!) bestalen. In een andere variatie op dit thema brachten de kleermakers de aan hen toevertrouwde stoffen in een dusdanig fatsoen, dat zij van de stof voor zichzelf overhielden. Geen wonder dus, dat hun klanten wraak namen door eindelijk te wachten met het betalen van de rekeningen (Frijhoff 1995: 271; Dekker 1992: 128). En was de reputatie van kleermakers al niet best, die van de advocaten was zo mogelijk nog minder. Zo kon Kalma (1963: 137-139) alleen al uit de zeventiende-eeuwse Friese literatuur een aardige staalkaart geven van de negatieve kwalificaties die advocaten ten deel vielen. De advocaat werd daarbij steeds neergezet als een sjacheraar die met een verwijzing naar voor de leek onbekende wetten en glossen eerlijke lieden van have en goed beroofde.

Het eerloze van fatsoen en kredietpapieren straalde dus ook af op degenen die daar hun brood mee verdienden. Voor het zeventiende-eeuwse Leeuwarden vinden we daarbij een opmerkelijke parallel in enkele migratiestatistieken. Van enkele beroepsgroepen is namelijk vrij precies bekend waar hun vertegenwoordigers geboren waren of waar ze vandaan kwamen voor ze zich in Leeuwarden vestigden. Deze herkomstgegevens zijn samengevat in Tabel 3.4. Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat goud- en zilversmeden en chirurgijns zowel absoluut

Tabel 3.4: Herkomst van beoefenaars van enige beroepen in Leeuwarden in de zeventiende eeuw, volgens datum van toetreding tot het beroep of gilde

Goud- en zilversmeden, 1601-1700	N	%	Bakkers, 1600-1699	N	%
Leeuwarden c.a.	53	64%	Leeuwarden c.a.	148	37%
Friesland	15	18%	Friesland	201	51%
Elders	7	8%	Elders	48	12%
Onbekend	8	10%	Onbekend	1	0%
	83			398	
Steenhouwers en metselaars, 1601-1700	N	%	Schippers, 1600-1699	N	%
Leeuwarden c.a.	39	45%	Leeuwarden c.a.	147	27%
Friesland	36	41%	Friesland	211	38%
Elders	6	7%	Elders	18	3%
Onbekend	6	7%	Onbekend	176	32%
	87			552	
Chirurgijns, 1601-1700	N	%			
Leeuwarden c.a.	70	69%			
Friesland	17	17%			
Elders	7	7%			
Onbekend	8	8%			
	102				

Noot: Leeuwarden c.a. is de stad, het omliggende rechtsgebied en het aanpalende dorpje Huizum. In de geraadpleegde bronnen wordt in de meeste gevallen de geboorteplaats vermeld, maar in enkele gevallen ook de laatste woonplaats voor vestiging te Leeuwarden.

Bronnen: Voet e.a. 1974; Faber 1994; HCL, OA: M226-228 & M506; HCL, GI: 6 & 13; HCL, Klappers ondertrouwboeken.

als relatief vaak uit de stad zelf afkomstig waren. Nu gold binnen zeventiende-eeuwse stedelijke gemeenschappen dat gevestigde families doorgaans als eervoller werden beschouwd dan nieuwkomers (Roodenburg 1996: 138-142). En daarin ligt mijns inziens voor een belangrijk deel de verklaring voor het in vergelijking met andere beroepsgroepen grote aantal autochtonen onder de goud- en zilversmeden en de chirurgijns. Autochtone chirurgijns stonden in termen van deugd en eer sterker tegenover infame concurrenten als rondreizende heelmeeesters en als chirurgijn of ledenzetter 'bijklussende' scherprechters (Huisman 1992). Voor goud- en zilversmeden gold dat zij met een gevestigde familiereputatie een voor-sprong hadden bij het winnen van het vertrouwen van hun klanten. Juist in deze branche was dat vertrouwen cruciaal. Klanten die hun goud of zilver aan de edel-smid toevertrouwden moesten er immers wel zeker van zijn dat zij niet met het fatsoen van de kostbare grondstof werden beroofd (cf. supra). Naast de gevestigde familiereputatie boden het formele burgerschap en de organisatie in gildeverband wat dat betreft nog extra waarborgen. Producenten en distributeurs van goederen die het vooral van het fatsoen moesten hebben, waren doorgaans niet georganiseerd in een gilde en waarschijnlijk bezaten zij vaak zelfs niet eens het formele burgerschap van de stad.

De tegenstellingen tussen allochtoon en autochtoon en tussen fatsoen en sub-stantie liepen zeker niet in alle opzichten parallel. Niettemin kenden de afkeer

van fatsoen en de voorliefde voor goederen van meer substantie een duidelijke affiniteit met het corporatisme dat zo kenmerkend was voor de middeleeuwse en voor een belangrijk deel ook nog de vroegmoderne stad. Als ideaal gold in de zeventiende eeuw namelijk nog steeds in brede kring de idee van een relatief gesloten stadshuishouding met een in termen van verwantschap gedefinieerde sociale cohesie. De gilden waren, naast de stedelijke schutterij, de instituties bij uitstek die dat stedelijk corporatisme belichaamden. En hoewel het gildenwezen in Europa een grote variëteit aan manifestaties kende, zijn er wel degelijk een aantal algemene kenmerken aan te wijzen (Prak 1994). Zo was het over het algemeen kenmerkend voor de productiewijze binnen gilden dat het vakmanschap van alle gildenbroeders in principe gelijkwaardig werd geacht. Daarmee werd het vakmanschap – en dus het fatsoen der goederen – enigszins buiten de onderlinge concurrentie geplaatst. Maar het beteugelen van de onderlinge mededinging was slechts bijzaak, het echte gevaar kwam namelijk van buiten. Want daarin zagen de ambachtsgilden hun eigenlijke taak: het beschermen van de nijverheid in de stad tegen concurrentie van buiten en vooral tegen oneerlijke concurrentie. Daarbij speelde niet alleen het eigenbelang van de beroepsgroep een rol, maar ook het algemeen belang van de stad. Ambachtsgilden verdedigden hun bestaansrecht doorgaans met het argument dat alleen zij ervoor konden zorgen dat de inwoners van de stad niet met producten van inferieure kwaliteit werden opgezadeld (Prak 1994: 30). Daarbij was niet zozeer de kwaliteit van het vakmanschap als wel de kwaliteit van de grondstoffen van belang. Wanneer men zestiende en zeventiende-eeuwse gildenreglementen³¹ doorneemt dan valt op dat deze eigenlijk meer regelden omtrent de kwaliteit en de hoeveelheid van de grondstoffen dan omtrent de kwaliteit van het werkmanschap. Zo was de overheidsbescherming die Leeuwarder tingieters genoten in de zestiende en zeventiende eeuw bijna louter ingegeven door de zorg om het tingehalte van het tinwerk dat in Leeuwarden en omstreken in omloop was. En de Leeuwarder tingieters waren formeel zelfs niet eens in een gilde georganiseerd (Wassenbergh 1943a). Maar ook bij ambachten die in Leeuwarden wel formeel in gildenverband georganiseerd waren, zien we in de gildenreglementen meer de nadruk op de kwaliteit van de grondstoffen dan op de kwaliteit van het vakmanschap liggen. En een typisch Leeuwarder verschijnsel was dit niet. In het Franse Dijon kon een tingieter bijvoorbeeld een boete van veertig sous krijgen voor het gebruik van slecht tin in een slecht gemaakt stuk. Was er alleen sprake van slecht vakmanschap dan stond daar geen boete op. Wel werd in beide gevallen het stuk verbeurd verklaard (Farr 1988: 19).

Dat de door de gilden voorgestane kwaliteitscontrole bovenal de kwaliteit van de grondstoffen betrof, vloeide logischerwijs voort uit de primaire doelstelling van de gilden om concurrentie van buiten de stad tegen te gaan. Vakmanschap *kon* daarbij geen doorslaggevend argument zijn. Het vakmanschap waarmee uitheemse producten vervaardigd waren, viel namelijk meestal niet te loochenen. Wel kon de waarde van vakmanschap in het algemeen gerelativeerd worden. En in een tijd waarin grondstoffen over het algemeen duurder waren dan arbeid, was dat niet eens zo'n vreemde gedachtegang. Voor waardering of in elk geval overmatige waardering voor het fatsoen van producten was binnen de gildenideologie daarom weinig ruimte. Onder de schijn van kunstig vakmanschap kon immers best een van inferieure grondstoffen vervaardigd product schuil gaan. En zolang

deze zienswijze aanvaard bleef, bleef ook de legitimiteit van het gildenmonopolie onaangetast.

Hoewel de corporatistische ideologie in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden nog sterk leefde (Jensma 1999), stond de corporatistische structuur van de stedelijke samenleving juist sterk onder druk (Nijboer 1999). Door het voortschrijdende staatsvormingsproces en de sterk uitdijende interregionale handel hadden de stedelijke corpora veel aan relevantie en macht verloren. Ook het in dit boek besproken fatsoeneringsproces zal daarbij een rol hebben gespeeld. Zoals dat gaat bij dat soort ontwikkelingen, zagen velen hierin de duidelijke tekenen van maatschappelijk verval. Zo gaat in het werk van de al eerder aangehaalde Leeuwarder arts Petrus Baardt de venijnige kritiek op de ondeugden van zijn tijd gepaard met een hartstochtelijke verdediging van het corporatisme. Naast zijn *Deughden-spoor* (1645) geldt dat vooral voor zijn *Spiegel van ialousy* uit 1634. Van dat laatste – klaarblijkelijk zeer populaire – werkje verscheen zes jaar later een nieuwe bewerking onder de titel *Democratia corporis humani* (de democratie der menselijke lichamen). De titel is in dit verband veelzeggend, want democratie werd destijds vaak min of meer gelijk gesteld aan bestuur door de gilden (Boone en Prak 1995: 103). Baardt was dan ook zeker geen voorstander van een democratische samenleving van vrije individuen. Integendeel, hij huldigde juist een zeer organicistisch maatschappijbeeld, waarbinnen elke maatschappelijke groepering zich dienstbaar op diende te stellen ten opzichte van het geheel. Eenieder diende zijn plaats in de samenleving te kennen en dienovereenkomstig te handelen. In zijn *Spiegel van ialousy* laat hij zien wat de gevolgen zijn wanneer men niet naar die gouden regel leeft. Na eerst een impressie te hebben gegeven van een Gouden Eeuw, ‘doen de loose Menschen, leefden nae haer lust en wenschen’, laat hij hebzucht³² en ‘staet-sucht’ hun intrede doen. De maatschappelijke gevolgen zijn in morele termen rampzalig:

Jeder pooghden hem te wesen,
 Hoger dan hy was gheresen.
 Rijckdom, have, pracht en moet,
 Achtmen voor het hooghste goet.
 Niemant past op vrient en maghen
 Die wat onder voeten laghen
 Yeder een die wiert veracht
 Die niet over-stack in pracht.

Hebzucht en staatzucht ondermijnden zo de organische eenheid van de samenleving. Baardt trekt daarbij steeds de analogie met het menselijk lichaam. In de *Spiegel van ialousy* vertelt hij de parabel van de ‘Leden-Striidt’ waarin de aars uit onvrede over zijn lage status in staking gaat, wat uiteraard desastreuze gevolgen had voor het hele lichaam.³³ Ook voor de gezondheid van het ‘grote lichaam’, zoals Baardt de samenleving aanduidde, gold daarom dat het beter was dat eenieder naar zijn taak en staat leefde. Daarom waarschuwde hij sterk tegen de ondeugd van ‘æmulatio’, in zijn definitie (1645: 86/7) ‘een besmettelijcke sieckte des gemoets, waer over yemandt zich vergrimt over de eere ende goederen die sijn even-naesten van Godt ende de Fortuyne toe-gesonden zijn; dat hy niet die selvige, ja oock geen groter, mach besitten’.

De veroordeling van de consumptieve gewoonten van zijn tijdgenoten door Baardt staat in een lange literaire en filosofische traditie waarin luxe, overdaad en spilzucht als serieuze bedreigingen van de publieke moraal werden gezien (Berry 1994). En hoewel Baardt zich daarbij niet heel expliciet met het fatsoen van goederen bezig houdt, geeft hij wel degelijk een verklarend kader voor de afkeurende wijze waarop daar elders expliciet over gesproken werd. De angst voor maatschappelijk verval die uit zijn veroordeling van sociale emulatie spreekt, vloeit immers voort uit de overtuiging dat 'eere ende goederen' door 'Godt ende de Fortuyne' op een rechtvaardige manier over de rangen en standen verdeeld waren. En sociale emulatie was een duidelijke inbreuk op die gesanctioneerde orde. Hierin lag ook het motief achter veel van de weeldewetten die in laatmiddeleeuwen en vroegmodern Europa werden uitgevaardigd en waarmee machthebbers 'excessen' op het gebied van consumptie en schatvorming probeerden te bestrijden. Zo werd in een verordening uit 1578, een van de weinige weeldewetten die ooit in Leeuwarden zijn uitgevaardigd³⁴, de zorg uitgesproken dat door de populariteit van 'boorden ende kostelijcken klederen van zieden laecken ... nauwelijck die meesterske tegens de dienerssen noch de jonffrouwe ende de heere tegens den burger ende coopvrouwe te ondekennen is' (HCL, OA, L810: 106). Gelijkestrekkende motieven vinden we terug bij weeldewetten uit Engeland en Italië (Hooper 1915; Kovesi Killerby 2002). En hoewel geregeld ook motieven op het gebied van handelsbescherming en openbare ordehandhaving een rol meespeelden, is juist dit element van sociale ordehandhaving een kenmerk waarin weeldewetten zich onderscheiden van consumptiebeperkende maatregelen die in de hedendaagse samenleving vigeren (cf. Hunt 1996). Een ander opvallend kenmerk is dat in weeldewetten doorgaans niet over concrete producten werd gesproken maar over de ruwe materialen. Bepaald werd welke standen bijvoorbeeld gouddraad, zijde of fluweel in hun kleding mochten dragen en hoeveel. Het fatsoen van de kleding speelde daarbij niet of nauwelijks een rol. En op dit punt viel ook geen handhaafbare regelgeving te maken. Wanneer de machthebbers zilveren knopen zouden verbieden dan konden hun onderdanen dat verbod bijvoorbeeld makkelijk omzeilen door zilveren haken te dragen (Kovesi Killerby 2002: 112 & 122). Fatsoen bood op deze manier dus een mogelijkheid om te ontsnappen aan de beheersing van de sociale ordening en uiteindelijk – althans in perceptie – aan de sociale ordening zelf.

Critici als Baardt konden hun gelijk uiteraard bevestigd zien in de befaamde tulpenmanie die in de jaren 1636 en '37 het maatschappelijk leven in Haarlem en omstreken ernstig ontwrichtte.³⁵ Bij deze speculatieve hausse zien we een tweetal elementen terug die kenmerkend zijn voor het fatsoeneringsproces. In de eerste plaats ging het hierbij om een verwelkbaar product dat het alleen van het fatsoen moest hebben. Verder werd bij de handel in tulpen op grote schaal gebruikgemaakt van contracten om betalingen uit te stellen, af te handelen en over te dragen. In de vele pamfletten waarin deze windhandel belachelijk werd gemaakt, vinden we dan ook het hele canon aan argumenten terug waarmee elders sociale emulatie en de waardering van fatsoen werden bestreden (Schama 1998: 356-370; Posthumus 1926). Maar ondanks de vele waarschuwingen en vermaningen vond de tulpenmanie toch plaats. En eenzelfde constatering kunnen we doen voor het fatsoeneringsproces.

3.3.3 *De ontbrekende intellectuele wortels van het fatsoeneringsproces*

De reconstructie van een algemeen ervaren wereldbeeld is altijd een hachelijke onderneming. Is het al moeilijk om na te gaan wat er in de hoofden van onze tijdgenoten rond gaat, voor mensen die al eeuwen van ons gescheiden zijn, is zulks nog veel moeilijker. Aselecte peilingen naar de belevingswereld van mensen zijn immers een betrekkelijk recent verschijnsel. We zijn daarom aangewezen op bronnen die aan een sterke selectiebias onderhevig zijn. Literaire bronnen hebben bijvoorbeeld vaak een sterk normatieve invalshoek. Bovendien spelen zelfs de grootste literatoren vaak met gegeven thema's. Het is dan ook beslist niet gezegd dat in het voorgaande *het* wereldbeeld van *de* zeventiende-eeuwer met betrekking tot kredietpapieren en fatsoen is geschetst. Maar daarin is het doel van deze exercitie ook niet gelegen. Belangrijker is immers om te weten of het geconstateerde fatsoeneringsproces vanuit een veranderend wereldbeeld verklaard kan worden. En die vraag dient ontkennend beantwoord te worden. Het fatsoeneringsproces dat wij in Leeuwarden hebben kunnen waarnemen, loopt immers niet parallel met een omslag in de morele waardering van krediet en fatsoen in de literatuur uit die tijd. Als we al kunnen spreken van een ideologie omtrent krediet en fatsoen dan bleef die zelfs nog lang in overeenstemming met de aanvangssituatie. In elk geval bleef het nog lang wachten op verhandelingen waarin fatsoen en kredietpapieren *niet* in termen van eer en deugd beoordeeld, of beter veroordeeld werden. Hoewel er zeker wel eerder schrijvers te vinden zijn die een genuanceerder standpunt op dit gebied innamen, vinden we pas bij *The Fable of the Bees* van Mandeville (1714) een radicale breuk met deze traditie. In deze fabel voert hij een bijenvolkje ten tonele dat alles behalve deugdzaam leeft maar niettemin een grote welvaart kent. Wanneer deze bijen van de ene op de andere dag het pad der deugd gaan bewandelen stort hun hele welvarende samenleving in. De juridische sector komt in een klap zonder werk te zitten aangezien er geen oneerlijke lieden meer zijn, ambachtslieden maken geen winst meer, enzovoort. *The Fable of the Bees* laat zich duidelijk lezen als een parodie op Petrus Baardt zijn *Spiegel van ialousy* en soortgelijke geschriften.³⁶

De bijenfabel van Mandeville werd destijds als uitermate provocerend ervaren. En misschien is er wat dat betreft in de afgelopen drie eeuwen ook wel minder veranderd dan we op het eerste gezicht geneigd zijn te denken. Ook tegenwoordig bestaat er immers geen breed levende ideologie die fatsoeneringsprocessen ondersteunt. (Was dat wel het geval geweest, dan was het waarschijnlijk een stuk eenvoudiger geweest om dit boek te schrijven.) En hoewel het concept van een fatsoeneringsproces duidelijke raakvlakken heeft met de door Campbell gestelde transitie van een traditioneel naar een modern hedonisme, wijst niets erop dat dit primair een ideologische of een intellectuele ontwikkeling was (cf. supra 1.2.3). Laat staan dat we de door hem gepostuleerde Romantische Ethiek als een stuwende kracht achter de in dit boek besproken ontwikkelingen kunnen ontwaren. Daarvoor kwam die ethiek gewoon te laat tot ontwikkeling. Uiteraard dient daarbij aangetekend te worden dat binnen de door Campbell aangehangen Weberiaanse benadering sociale verschijnselen niet noodzakelijkerwijs het *beoogde* effect van een bepaalde ideologische stroming hoeven te zijn. Immers, net zomin als het kapitalisme bij Weber het beoogde effect is van het puriteinse calvinisme, wordt bij Campbell het moderne hedonisme voorgesteld als het beoogde effect van het

piëtisme. Niettemin rijst dan de vraag *welke* autonome omslag in ideologie of wereldbeeld het in dit boek beschreven fatsoeneringsproces in gang had kunnen zetten. Natuurlijk kunnen we daarbij denken aan ontwikkelingen op godsdienstig gebied. De Reformatie in Leeuwarden ging immers aan het fatsoeneringsproces vooraf. Maar nog afgezien van de vraag hoe zo'n verband betheoretiseerd zou moeten worden, blijkt uit het onderzoek van Bergsma (1998 & 1999) dat deze overgang een uiterst heterogene ontwikkeling is geweest, waarbinnen het ideologisch calvinisme getalsmatig altijd een minderheidsgeluid is geweest. Door het fatsoeneringsproces zo uitdrukkelijk met het protestantse gedachtegoed te verbinden zouden we bovendien tekort schieten in het verklaren van fatsoeneringsprocessen in katholieke steden als Antwerpen en Parijs. Vergelijkbare bezwaren doen zich voor als we in andere ontwikkelingen een intellectuele oorsprong van het fatsoeneringsproces willen zoeken.

3.3.4 *De devolutie van een eercultuur*

Het fatsoeneringsproces werd duidelijk *niet* door intellectuele ontwikkelingen op gang geholpen en/of gehouden. De culturele dynamiek van dit proces zullen we dus meer in het praktisch handelen moeten zoeken dan in de ideeënsfeer. De bespiegelingen over de weerstand tegen fatsoen en kredietpapieren geven wat dat betreft ook wel enige aanwijzingen. In het voorgaande zijn immers termen als eer en deugd veelvuldig gevallen. Behalve dat deze concepten als kernbegrippen in de klassieke ethiek figureerden, speelden ze in de postmiddeleeuwse samenleving ook een belangrijke rol in de dagelijkse omgangspraktijk. De weerstand die bestond tegen kredietpapieren en fatsoen, was namelijk in veel opzichten verbonden met wat cultureel-antropologen een eercultuur noemen.

Binnen een eercultuur wordt eer primair als een geboorterecht en derhalve als een intrinsieke, zo niet fysieke, eigenschap van de persoon ervaren. Eer als eigenwaarde, eer als reputatie en prestige en eer als trots hangen binnen deze context als een onlosmakelijke drie-eenheid samen. Actores hebben binnen deze context namelijk een sterke neiging om zich te vereenzelvigen met het prestige dat zij in de publieke sfeer hebben. Binnen eerculturen geldt daarom een voortdurende noodzaak om zijn eer te bewaken en te verdedigen. Zelf te verdedigen, wel te verstaan. Aantasting van iemands eer door belediging, diefstal en dergelijke dient direct gerিপosteerd te worden, aangezien men anders het gevaar loopt om de reputatie te krijgen van iemand die over zich heen laat lopen. In eerculturen vloeit het concept van eer doorgaans dan ook in hoge mate samen met noties omtrent mannelijkheid. Niet dat vrouwen in eerculturen per definitie eerloos zijn. Integendeel, op vrouwen rust de zware taak om hetzij door kuisheid, hetzij door huwelijks trouw de eer van de familie hoog te houden. Een man is binnen een eercultuur namelijk geen knip voor de neus waard als hij de eerzaamheid van zijn vrouw, moeder en dochters niet tegen aanvallen vanuit de boze buitenwereld weet te beschermen. Daarmee zijn uiteraard in hele grove lijnen enkele algemene kenmerken van eerculturen geschetst. In de praktijk komen eerculturen in velerlei gedaanten voor waarbij aan het voorgaande tal van nuances toe te voegen zijn. De bestaande literatuur over dit onderwerp kent namelijk een duidelijke zwakte. Tot nu toe heeft men eercultuur vooral vanuit de concrete verschijningsvormen

gedefinieerd en niet zozeer vanuit een abstract handelingsmodel. (Ik zal hier in de loop van mijn betoog nog op terugkomen.) Niettemin heeft het concept van een eercultuur zijn dienstbaarheid bewezen binnen verschillende historische, culturele en geografische contexten (o.a. Perestiany ed. 1966; Blok 1980; Farr 1988; Van der Pol 1992; Nisbett & Cohen 1996; Roodenburg 1996).

Ook het vroegmoderne Friesland kende nog veel kenmerken van een eercultuur. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien hier pas in 1498 een centraal gewestelijk gezag werd gevestigd en voordien eerwraak en vetevoering de aangewezen middelen waren om geschillen te beslechten. In het bijzonder eerconflicten tussen telgen uit de adellijke hoofddelingengeslachten liepen al snel uit op wat we in hedendaagse termen privé-oorlogjes zouden noemen (Noomen 1998). En een sterk ontwikkeld eergevoel en de daarbij horende lichtgeraaktheid waren ook in de zeventiende eeuw nog kenmerkend voor de habitus van de Friese adel (Kuiper 1998). Nu was adellijke cultuur bijna per definitie een eercultuur, maar eercultuur was in het vroegmoderne Friesland zeker niet iets wat zich beperkte tot het adellijke deel van de bevolking. Lager op de sociale ladder speelden zich eveneens vele typische eerconflicten af, zoals al eerder door Jensma (1994: 27) is opgemerkt. Zo vond nog in 1677 de Leeuwarder schilder, herbergier en kunsthandelaar Casparus Hoomis de dood in een vechtpartij die ontstond nadat Hermannus Boelema in het openbaar zijn eer in twijfel had getrokken. Het incident, waarvan ik al in een eerdere bijdrage (Nijboer 1998) eens verslag van heb gedaan, leert ons veel over hoe een eerconflict in de praktijk kon uitpakken.

Op 9 september 1677 had de stomdronken Boelema in de herberg van Hoomis ruzie gemaakt en het personeel beledigd en bedreigd. Hij was daarom door de waard de deur uitgezet. De zaak leek hiermee afgehandeld, maar 's avonds keerde de inmiddels nog beschonkenere Boelema terug en bonsde op de inmiddels gesloten deur. Na enig aarzelen besloot Hoomis toch maar eens te kijken wat er aan de hand was. Boelema stond intussen al aan de overkant van de straat te schreeuwen: 'Ick ben het geweest Casparus! Du kochel [souteneur], du hoerenweert, coomt hier!' Een verstandige buurvrouw probeerde Hoomis er nog van te overtuigen dat hij de provocaties van deze dronkenlap maar beter kon negeren. Boelema deed er ondertussen echter nog een schepje bovenop: 'Du schelm, du hoerekochel, du holdste het hoerhuis op, du holste geen eerlijcke vrouwluiden in dijn huis!' Deze beledigingen (in het openbaar!) kon Casparus niet over zijn kant laten gaan. Hij stormde achter Boelema aan, roepende: 'Du schelm, ick sal dij wel krijgen!' Toen het tweetal in een nauw zijstraatje was aangekomen ontstond een handgemeen. Even nadat de omstanders het tweetal hadden zien verdwijnen klonk het: 'Moord! Moord! Moord!'. Kort daarop kwam Casparus met beide handen onder zijn buik het straatje uitstropelen, krijsend: 'Du schelm, daer steeckste du mij als een schelm, du heefte mij gequetst als een schelm, ick moet daer de doot aen sterven.' Het waren zijn laatste woorden. Bij de lijkschouwing stelde de chirurgijn Abraham Horreus vast dat Casparus was overleden tengevolge van een messteek in de rechterlies. Boelema heeft kennelijk geprobeerd Casparus in zijn mannelijkheid te verminken. Eer speelt bij het hele voorval duidelijk een belangrijke rol. In de scheldpartijen van Boelema wordt steeds de eer van Casparus Hoomis en zijn huishouding in twijfel getrokken. Zelfs de fatale messteek lijkt niet zozeer toegebracht om Hoomis te vermoorden, maar om hem te onteren. Wellicht was er dus

meer in het spel dan alleen een kwade dronk. Maar daarover kunnen we alleen maar gissen. Boelema is voor zover bekend nooit voor zijn misdaad gepakt en hij is er dus ook niet over verhoord. Over wat hem tot deze moord bewoog, zwijgen de bronnen dus.³⁷

Het eerconflict dat leidde tot de dood van Hoomis was beslist niet het enige eerconflict dat zich in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden heeft voorgedaan. En Leeuwarden nam wat dat betreft ook geen unieke positie binnen de Nederlandse Republiek in. Lotte van der Pol (1992) heeft laten zien dat ook in het zeventiende-eeuwse Amsterdam verwijzingen naar prostitutie en souteneurschap tot het standaardrepertoire van beledigingen behoorden waarmee men de tegenpartij in zijn eer kon aantasten. Belediging heeft binnen een eercultuur een sterk ritueel karakter en eergereleerde beledigingen werden in het zeventiende-eeuwse Nederlands ook wel ‘eerdieverij’ genoemd. Eer werd namelijk gezien als bezit en smaad was dan ook een vorm van diefstal. Iets wat door Farr (1988: 179) ook voor het zestiende- en zeventiende-eeuwse Dijon is opgemerkt. Die associatie tussen eer en bezit speelde ook een duidelijke rol bij de naast de beschuldiging van souteneurschap belangrijkste rituele belediging die in zeventiende-eeuwse eerconflicten veelvuldig werd gebezigd, namelijk het uitmaken van de tegenpartij voor een ‘bankroetier’. Het bankroet was in de zeventiende eeuw namelijk nog in belangrijke mate een erezaak. Wie in het vooruitzicht verkeerde dat hij zijn schulden niet meer kon voldoen, zag vaak geen andere uitweg dan om ‘met de noorderzon’ en onder achterlating van have en goed uit zijn woonplaats te vertrekken.³⁸ De vrijplaatsen Culemborg en Vianen waren dan de spreekwoordelijke bestemmingen, maar men kon ook elders zijn heil zoeken. Het verklaart mede de argwaan die er destijds in de steden tegenover migranten werd gevoeld. Men wist immers nooit zeker of zo’n nieuwkomer niet vanwege een bankroet was verhuisd. Uiteraard kon een bankroetier ook verkiezen om in eigen woonplaats te blijven en de vernedering te ondergaan. Opvallend daarbij is dat de afhandeling van een bankroet vaak de vorm van een rituele vete tussen schuldeiser(s) en schuldenaar aannam, waarbij ‘verzoening’ tussen beide partijen het uiteindelijke doel van de procedure was (Schama 1998: 348-350).

Eer en kredietwaardigheid liepen in de laatmiddeleeuwse samenleving in hoge mate parallel. Kredietverlening binnen deze context had sterk het karakter van een verbond, een overeenkomst die louter gebaseerd is op de eer van de verbonden partijen en waarop geen extern toetsingskader van toepassing is. En binnen zulke *convenantuele kredietrelaties*³⁹ leidde woordbreuk al snel tot een eerconflict. Zo vermeldt Farr (1988: 166) dat in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Dijon, waar een sterke cultuur van eer en rituele belediging bestond, het niet terug betalen van – zelfs kleine – schulden vaak op een handgemeen uitliep. Het is een panorama dat we ons ook voor Leeuwarden goed voor kunnen stellen, zeker wat het begin van de zestiende eeuw betreft. Uit de door Vries en Oosterhout (1982) uitgegeven *Stedstiole* (1502-1504), een register van strafzaken, blijkt dat Leeuwarden destijds een vrij ruwe samenleving was, waar jaarlijks naar schatting één (geregistreerd) geweldsdelict op elke vijftig à vijfenzeventig inwoners plaatsvond. Opvallend daarbij is, dat het juist vertegenwoordigers van de middenstand zijn die geregeld met elkaar op de vuist gingen – zo er al geen messen getrokken werden. Over de achterliggende oorzaken van die conflicten geeft de bron weliswaar

weinig prijs maar wel wordt enige malen impliciet duidelijk dat onenigheid over schulden aanleiding is geweest. Veel explicieter is de bron overigens over hoe eergevoel bij die vele gewelddadige conflicten een rol speelde.

Het convenantuele karakter van kredietrelaties binnen eerculturen maakt duidelijk dat fatsoeneringsprocessen *noodzakelijkerwijs* een devolutie van een eercultuur inhouden. Zowel het gebruik van contracten om onderlinge kredieten te regelen als de daarmee samenhangende waardering van het fatsoen van goederen zijn namelijk om vrij fundamentele redenen strijdig met het eerconcept zoals dat binnen eerculturen vigeert. Het duidelijkst is dat het geval bij contractuele verbintenissen. Men stelt immers een contract op om in het geval van een eventueel geschil of bij het tekort schieten van één van de partijen een beroep op de rechterlijke macht te kunnen doen. Door een contract te sluiten ziet men dus af van het recht op zelfverdediging, of beter het recht op eerverdediging (cf. Pitt-Rivers 1966: 30). Het was niet alleen het opgeven van het recht op zelfverdediging waardoor men binnen een eercultuur minder affiniteit met contractueel krediet had. Binnen convenantuele kredietrelaties, zo kunnen we beredeneren, zal men namelijk ook minder snel geneigd zijn om rente te heffen. Door het betalen van interest wordt kredietverstrekking immers een vorm van commerciële dienstverlening en verliest het haar sociaal bindende kracht: in plaats van eer te betonen betaalt men rente. Binnen een eercultuur wordt het betalen van rente zo al snel ervaren als een vorm van eerafkoop waarbij de crediteur in zijn eer wordt aangetast. Andersom geldt voor de debiteur dat het betalen van rente eveneens een inbreuk op zijn eergevoel kan betekenen. Renteheffing verleent een krediet immers al snel de kwade reuk van een slechte schuld. En solvabiliteit en eer hangen binnen een eercultuur sterk samen (cf. Pitt-Rivers 1966: 59-61; Baroja 1966: 120-122). Uiteraard bestonden er ook religieuze bezwaren tegen het heffen van rente en in het bijzonder tegen woeker, hoewel de grens tussen gelegitimeerde interest en illegitieme woeker een onderwerp van veel getheologiseer was. Maar eercultuur en religie hoefden elkaar op dit punt beslist niet in de weg te staan. De woekeraar wordt door Ripa (1644: 630) niet voor niets omschreven als ‘eerloos en vervloecht van de Wet Godes en der Menschen’.

Het eerloze van fatsoen lijkt minder evident dan het eerloze van contractueel krediet. Toch is de aversie tegen fatsoen binnen eerculturen nauwelijks minder fundamenteel. Eer heeft binnen een eercultuur immers alles te maken met mannelijkheid en fysieke presentaties. En een zekere een hang naar het stoere en robuuste is binnen zo’n context niet meer dan logisch. Het toch wat agressieve karakter van zo’n samenleving in ogenschouw nemend spreekt het immers voor zich dat een tinnen bierkan veel geschikter is om een klap mee uit te delen dan zijn aarden evenknie. En getuige de eerder aangehaalde *Stedstiole* en de uit dezelfde tijd stammende *Sneker Recesboeken* (Oosterhout ed. 1964) werden tinnen bierkannen ook geregeld voor dat doel gebruikt. Maar belangrijker nog is dat het binnen eerculturen vigerende eerconcept eer en bezit perceptueel op veel punten gelijk stelt. ‘Goed en eer’ waren binnen de zestiende- en zeventiende-eeuwse literatuur net zo’n vanzelfsprekend begrippenpaar als ‘lijf en eer’. De noodzaak van eerverdediging vereiste daarom dat bezit de uitstraling van onaantastbaarheid had, terwijl – paradoxaal genoeg – de noodzaak van solvabiliteit vereiste dat bezit gemakkelijk te verpanden of in beslag te nemen was. Eigenrechterlijke gijzelneming en

inbeslagname waren niet voor niets steeds terugkerende elementen in laatmiddeleeuwse eerconflicten. Binnen deze context waar zozeer de nadruk op fysieke presentaties werd gelegd, lag het eigenlijk wel voor de hand dat fatsoen beschouwd werd als een schertswaarde, als ijdel vertoon dat los stond van lijf, eer en goed.

3.3.5 *De devolutie van eercultuur en de civilisatiethese van Elias*

Ik heb in het voorgaande bronnen uit de vroege zestiende eeuw gebruikt om te illustreren hoezeer het antropologische eerconcept een rol in het dagelijks leven van het laatmiddeleeuwse Leeuwarden speelde. Behalve dat deze bronnen redelijk makkelijk toegankelijk zijn, heb ik dat vooral gedaan om een vrij scherp beeld van die eercultuur neer te kunnen zetten opdat de interne logica van dit bestel beter te bevatten valt. Zouden we de situatie van een eeuw later genomen hebben, dan zouden we waarschijnlijk al een heel wat diffuser beeld hebben moeten schetsen. Er zijn namelijk sterke aanwijzingen dat de eercultuur in Leeuwarden al in de zestiende eeuw sterk devolueerde. Een van die aanwijzingen is afkomstig van Jan-François le Petit (1615: 229-231) die opmerkt dat Leeuwarders eertijds de naam van ruw volk hadden, maar dat hun gedrag op dat moment al aanmerkelijk was verbeterd. Volgens Ubbo Emmius (1616: 48) had het inmiddels redelijk geciviliseerde karakter van de Leeuwarders alles te maken met de handel die zij dreven in alle mogelijke windrichtingen. Opmerkelijk is dat Emmius daarmee impliciet een verband suggereert tussen de toegenomen commercie en de devolutie van eercultuur. En hij was niet de enige vroegmoderne schrijver die in die richting dacht. Ook Adam Smith (1982 [1762/3]: 332/3) verklaarde de sinds de zestiende eeuw sterk terug gelopen moordcijfers in zijn land vanuit de sindsdien sterk toegenomen binnen- en buitenlandse handel. Maar die economische dimensie van de devolutie van eercultuur is sindsdien in beschouwingen over de verschijnselen die daarmee samenhangen, enigszins naar de achtergrond verdwenen. Tegenwoordig denken we bij de sinds de middeleeuwen sterk toegenomen driftbeheersing in de Europese samenleving immers al snel aan het werk van Norbert Elias (1982 [1939]), die in zijn civilisatiethese de devolutie van eercultuur aan het staatsvormingsproces koppelde. Volgens Elias zien we de toegenomen driftbeheersing het eerst optreden bij de ambtsadel en de door de opkomst van de nationale staten sterk groeiende groep van bureaucraten en juristen. En vanuit die groepen zou dat gedragspatroon zich over de andere geledingen van de samenleving verspreid hebben.

Hoewel het werk van Elias als een mijlpaal in de sociologie en de sociale geschiedenis overeind zal blijven staan, is zijn these op verschillende punten aan herziening toe. Zo zijn er op zijn minst vraagtekens te plaatsen bij het onversneden psychoanalytische gedragstheoretisch fundament van zijn these. Tevens moet opgemerkt worden dat op het moment dat Elias zijn *magnum opus* schreef, het hele concept van eercultuur nog niet of nauwelijks tot ontwikkeling was gekomen. Maar belangrijker voor deze studie is dat Elias geen bevredigende verklaring weet te geven waarom die in aanvang specifieke habitus van ambtsadel, bureaucraten en juristen werd overgenomen door anderen in de samenleving. Dat heeft alles te maken met het feit dat bij Elias staatsvorming primair een proces is dat van bovenaf, dus vanuit een machtscentrum plaatsvindt. Die gedachtegang is overi-

gens niet principieel onjuist. In het geval van Friesland is het zelfs zonneklaar dat staatsvorming hier door vreemde heersers werd doorgevoerd. En de omvorming van het rechtssysteem die deze ontwikkeling met zich meebracht zal via het strafrecht zeker een 'disciplinerend' effect op de Friese bevolking hebben gehad. Maar er waren ook krachten binnen de Friese samenleving die de vorming van een staat in de hand werkten en de diffusie van de contractuele kredietvorm was zeker een van die krachten. Het gebruik van obligaties en andere kredietpapieren deed een groeiend beroep op de civiele rechtspraak ontstaan. Zo was de in Friesland bestaande mogelijkheid om obligaties bij de lokale gerechten te registreren ingegeven door de groeiende vraag vanuit de samenleving naar dergelijke diensten (HCL, ORA: GG1). Wat dat betreft kunnen we er dus van uitgaan dat de ontwikkelingen in Friesland in hoge mate parallel liepen aan die in Engeland, waarover Muldrew (1998: 331) opmerkt '... it might be said that in the period from 1540 to the early eighteenth century, the authority of the state grew because of the demand on the part of private civil disputants who required a reservoir of authority to mediate and resolve their many disputes.' Deze conclusie opent een heel nieuw perspectief op het door Elias beschreven civilisatieproces. Immers, in plaats van een staatsvormingsproces dat gedragsverandering aanstuurt, zien we hier een omgekeerde ontwikkeling optreden.

Het geconstateerde verband tussen de opkomst van contractueel krediet en de devolutie van eercultuur of, zo men wil, de evolutie van een contractualistische cultuur, sluit in veel opzichten duidelijk *niet* aan bij de door Elias geopperde hypothesen omtrent het civilisatieproces. Naast de rol van het staatsvormingsproces, geldt dat ook voor de hypothese dat door een groeiende complexiteit van interdependente sociale relaties de sociale druk op het individu om zijn driften te beheersen toe zou nemen, en dat deze 'Fremdzwang' zich via een proces van verinnerlijking uiteindelijk als 'Selbstzwang' openbaarde. Behalve dat een dergelijk acculturalisatiemechanisme nauwelijks aanluit bij hedendaagse inzichten binnen de ontwikkelingspsychologie, blijkt dit mechanisme ook niet zonder meer van toepassing op kredietnetwerken, zoals onlangs door Newton (2003) is aangetoond. Anders dan Elias in zijn civilisatiethese veronderstelt, werd de evolutie van een contractualistische cultuur dus niet gekenmerkt door dwang, maar was zij eerder het gevolg van een aanpassings- en selectiemechanisme. Het is immers niet zo dat contractueel krediet een zekere habitus *vereist*, wel kunnen we stellen dat binnen de institutionele context van contractueel krediet een bepaalde habitus *meer voordelen biedt* dan andere. Zo geldt voor de crediteur dat hij beter de instelling kan hebben om eventuele geschillen met juridische middelen te beslechten. En voor de debiteur geldt dat hij niet zozeer prompte solvabiliteit maar beter (toekomstige) kredietwaardigheid kan betonen. Binnen het geld- en kredietwezen van de vroegmoderne tijd gold bovendien dat zelfs de allerrijksten van tijd tot tijd krediet moesten nemen en van de allerarmsten soms werd verwacht dat ze op krediet leverden. Eigenlijk had iedereen dus de dubbelrol van crediteur én debiteur. En wilde men de voordelen van contractueel krediet genieten, dan loonde het dus om in beide rollen een waardige contractuele partner te zijn. Dat gold van hoog tot laag. Zo maakte de Friese stadhouders Willem Frederik in zijn dagboeken (ed. Visser 1995) meermalen gewag van zijn zorgen omtrent het krediet dat hij en zijn familie niet alleen in politiek maar ook in financieel opzicht hadden.

Muldrew (1998), Smith (2002) en Seligman (2000) hebben getracht de in de vroegmoderne tijd sterk aan terrein winnende contractuele habitus te duiden met de aan het dagelijks taalgebruik ontleende trefwoorden 'waardigheid' en 'respectabiliteit'. Daarmee zijn zeker een aantal aspecten van die contractuele habitus verduidelijkt, maar tegelijkertijd blijft de operationele status van die habitus daarmee in het ongewisse. Zoals in het voorgaande al is betoogd, kwam die contractuele habitus immers niet voort uit een welomschreven idee of ideologie. Het terugvoeren van gedragsverandering op dergelijke concepten mist daarom elke empirische grondslag. Noties omtrent sociale respectabiliteit blijken in het maatschappelijk verkeer bovendien vaak zeer flexibel en weinig onderscheidend te zijn. Dat gold ook in de periode waar dit boek over handelt. In de zeventiende-eeuwse literatuur zijn termen als 'eer' en 'waardigheid' namelijk vaak in hoge mate synoniem. Uiteraard kunnen veranderingen in het idioom waarmee men over maatschappelijke respectabiliteit spreekt, wel als heuristische vingerwijzingen beschouwd worden voor de evolutie van de daarbij behorende habitus. En het is in dit verband opvallend dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw een 'nieuw' begrip in het Nederlands opkomt om respectabiliteit mee aan te duiden, namelijk 'fatsoen'. Hoewel het verleidelijk is om dit verschijnsel ook etymologisch aan het in dit boek beschreven fatsoeneringsproces te koppelen, zou dat onjuist zijn. 'Fatsoen' in deze (thans gangbare) betekenis is immers duidelijk terug te leiden naar de Franse uitdrukking 'les bonnes façons', 'de goede manieren'. Niettemin laat de opkomst van het begrip 'fatsoen' in deze betekenis wel zien dat in het maatschappelijk verkeer een groeiende behoefte bestond om noties omtrent respectabiliteit met andere begrippen te adresseren dan met het klassieke duo eer en deugd.

3.3.6 *Vertrouwen tussen eer en contract*

Een nog onaangeroerd probleem met begrippen als respectabiliteit en dergelijke is dat ze ons primair laten denken in termen van sociale tegenstellingen, terwijl sociale interacties daarbij geheel of gedeeltelijk buiten beschouwing blijven. Sociale interacties vergen immers niet zozeer een 'sociale afstandelijkheid' tussen partijen maar juist een zekere mate van wederzijds vertrouwen. En vertrouwen is cruciaal in dit verband. De overgang van conventueel krediet naar contractueel krediet raakte namelijk op een subtiele maar ingrijpende wijze de modaliteit van vertrouwensrelaties. In het geval van een contract is er immers niet langer sprake van twee partijen die elkaar vertrouwen, maar van twee partijen die een contract vertrouwen. Contractueel krediet is daarom in principe amoreel. Zelfs twee partijen die elkaar intens verachten en wantrouwen kunnen een contractuele kredietrelatie aangaan. Er is immers altijd de zekerheid van het contract. Zo hield Shylock uit Shakespeares *The Merchant of Venice* tot in de rechtbank vol dat zijn obligatie op aartsrivaal Antonio geen morele implicaties had: 'There is no power in the tongue of man to alter me. I stay here on my bond!' Niettemin moeten we er voor waken om van contractueel krediet een karikatuur te maken door te suggereren dat contracten altijd door een fundamenteel wantrouwen gekenmerkt worden. Ook binnen een contractuele context betekent krediet nog altijd vertrouwen. Contractueel krediet veronderstelt namelijk niet zozeer de afwezigheid van vertrouwen

tussen de verbindende partijen als wel een andere modaliteit van dat vertrouwen.

Voor Nederlandstaligen is het vreemd om bij vertrouwen in modaliteiten te denken. In het Nederlands kennen we immers maar één woord voor vertrouwen en dat is 'vertrouwen'. Anders is dat in het Engels waar men zowel over 'trust' als over 'confidence' kan spreken. Hoewel beide woorden in het hedendaagse Engels vaak door elkaar gebruikt worden, zal iemand die zijn woorden zorgvuldig kiest, wel degelijk een onderscheid aanbrengen. 'Trust' duidt dan op wat we een 'onverzekerd vertrouwen' kunnen noemen en 'confidence' op een 'verzekerd vertrouwen' (Seligman 2000; Luhmann 2000). Iemand die zijn fiets achterlaat zonder hem op slot te doen, zal er normaliter op vertrouwen dat zijn rijwiel niet gestolen wordt (trust), maar iemand die er een flink slot omdoet, kan daar doorgaans ook op vertrouwen (confidence). Een vergelijkbaar onderscheid bestaat er duidelijk ook tussen conventueel krediet en contractueel krediet. Het verschil in de mate van verzekering is hierbij overigens eerder gradueel dan absoluut. Ook bij conventueel krediet hebben de verbindende partijen immers bepaalde zekerheden. Het beschamen van de overeenkomst zal immers resulteren in eerverlies voor de in gebreke blijvende partij, terwijl ook fysieke en materiele vergelding niet zijn uitgesloten. Eerverlies heeft binnen eerculturen bovendien een belangrijke emotionele lading, namelijk schaamte. Falen binnen een contractuele overeenkomst zal daarentegen op zijn best resulteren in schuldgevoel. Het onderscheid tussen eerculturen en contractualistische culturen loopt dan ook in hoge mate parallel met het door Ruth Benedict (1946) in een studie naar de Japanse cultuur geconceptualiseerde onderscheid tussen schaamte- en schuldculturen. Volgens haar zijn er bepaalde culturen, zoals de Japanse, waarin men zich vooral door schaamte laat leiden, terwijl in andere, in het bijzonder de Westerse, schuldgevoel de emotionele leidraad in het maatschappelijk leven is. Volgens dit onderscheid roept in schaamteculturen het niet nakomen van verplichtingen vooral negatieve emoties op vanwege de gevolgen voor de reputatie van het individu en/of de groep waartoe men behoort, terwijl deze negatieve emoties binnen schuldculturen vooral voort zouden komen uit het individuele geweten.

Het onderscheid tussen schaamte- en schuldculturen is zeker niet onomstreden. De studie van Benedict ontstond in een tijd dat de relatie van Japan tot Westerse wereld in het teken van oorlog stond en de moralistische lading die het onderscheid tussen schaamte- en schuldculturen daardoor onvermijdelijk meekreeg, is dit concept nooit helemaal verloren. De actoren binnen een schaamtecultuur zijn immers nogal makkelijk als opportunistisch of zelfs gewetenloos te stigmatiseren. Daarnaast is in recente psychologische studies op conceptueel niveau impliciet en expliciet een aantal vraagtekens en kanttekeningen bij dit onderscheid geplaatst (zie o.a. Keltner 1996; Tangney 1996; Tangney e.a. 1996; Tangney & Dearing 2002; Elison 2005). Hoewel deze studies aantonen dat er inderdaad een sterk verschil bestaat tussen schuld- en schaamtegevoelens, blijken deze in een sociale context net iets anders te functioneren dan door Benedict en navolgers is verondersteld. Zo bestaat er tegenwoordig een zekere consensus dat zowel schuld- als schaamtegevoelens deel uitmaken van de individuele gewetensfunctie. Toch is daarmee de normatieve angel niet helemaal uit het onderscheid tussen schuld en schaamte gehaald. Tangney en Dearing (2002) stellen zelfs vrij bot dat schuldgevoelens goed zijn en dat schaamte slecht is. Hun onderzoek toont namelijk aan dat (in de Ver-

enigde Staten!) mensen die meer naar schuldgevoelens geneigd zijn, maatschappelijk beter presteren dan mensen die zich vooral snel schamen. Maar aan dat gegeven zijn natuurlijk ook andere conclusies te verbinden. We kunnen immers ook concluderen dat het binnen de hedendaagse westerse samenleving voordeliger is om naar schuldgevoelens te neigen dan naar schaamte. Zo'n conclusie is ook in overeenstemming met de bevindingen van Benedict en anderen dat in veel Aziatische culturen een zekere geneigdheid tot schaamte juist bevorderlijk is voor de maatschappelijke positie van de actor. In dat geval is een geneigdheid tot schuld of schaamte overigens eerder de uitkomst van de sociaal-culturele handelingspraktijk dan dat zij daar de basis van vormt.

Wanneer men spreekt over schuld- en schaamteculturen dan is men vaak snel geneigd om de verschillen die hiermee samenhangen terug te voeren op verschillen in normbesef. Nu zal zich binnen een schuldcultuur inderdaad een ander normbesef manifesteren dan binnen een schaamtecultuur. Dat staat buiten kijf. De vraag is alleen of verschillen in normbesef *aan de basis* liggen van de wijze waarop schuld- en schaamtegevoelens sociale interacties faciliteren. Een dergelijke uitgangspunt gaat immers voorbij aan het gegeven dat schuld- en schaamtegevoelens behalve een morele ook een praktische relevantie hebben. Zoals gezegd, functioneert het gegeven dat iemand zich bij woordbreuk zal (moeten) schamen als een verzekering bij het totstandkomen van een vertrouwensrelatie. Keerzijde van deze verzekering is evenwel dat het dan voor een in gebreke blijvende partij nadelig is om schuld te bekennen c.q. schuldgevoelens te tonen. Erkennen dat men in gebreke is gebleven, betekent binnen deze context immers dat men zich schamen moet. Om de schaamte beperkt te houden zullen actoren binnen een schaamtecultuur als zij in gebreke blijven eerst hun toevlucht zoeken tot vleierij of uitvluchten. Het is dus niet zo dat actoren binnen een eer- en schaamtecultuur per definitie geen schuldgevoelens zouden kennen. Wel is het zo dat schuldgevoelens geen direct voordeel opleveren bij het consolideren van de mogelijkheden die men heeft om verbintenissen aan te gaan, oftewel voor de kredietwaardigheid van de actor in de brede zin des woords.

In een context waarbinnen schaamte als sanctie functioneert, zullen schuldgevoelens dus altijd ondergeschikt zijn aan schaamtegevoelens. We moeten hierbij niet over het hoofd zien dat schaamte een bijzonder intense emotie is. Onafhankelijk van welke culturele context dan ook zullen mensen de pijnlijke ervaring van schaamte doorgaans proberen te vermijden. Schaamte, het gevoel dat je wel door de grond kunt zakken of – in extreme gevallen – dat je zelfs liever dood zou willen zijn, is een hele heftige, pijnlijke emotie. Deze gemoedstoestand roept bovendien vaak heftige reacties op, tot zelfmoord aan toe. Schaamte kan evenwel ook omslaan in ongecontroleerde woede-uitbarstingen (Tangney & Dearing 2002). Het is een van de redenen dat eer- en schaamteculturen vaak gekenmerkt worden door een relatief lage geweldsdrempel (cf. Nisbett & Cohen 1996). Toch is en blijft revancherend geweld – net als machismo overigens – een secundair kenmerk van eercultuur. Want welke vorm een eercultuur ook aan mag nemen, *in eerste aanleg is eer toch vooral het gegeven dat men zich niet hoeft te schamen*. Deze definitie van eer mag dan negatief zijn, ze is wel onafhankelijk van de meer specifieke vorm die het eerbegrip in een bepaalde culturele context aan mag nemen. Bovendien laat ze zich makkelijk operationaliseren naar enerzijds het individuele eergevoel

en anderzijds iemands prestige in het publieke domein. Eer kan immers inhouden dat men zich tegenover zichzelf niet *hoeft* te schamen maar ook dat men dat tegenover anderen niet *hoeft* te doen. De actor zal er evenwel veel aan gelegen zijn om discrepanties tussen eergevoel en prestige op te heffen. Zulke discrepanties zulle schaamte oproepen omdat de actor zich onder- of overgewaardeerd voelt. En zoiets zal de actor zich feitelijk schaamteloos opstellen. Ook dat is een situatie die men zal willen vermijden. Zich niet hoeven te schamen is immers iets anders dan geen schaamte kennen. Wie schaamteloos is, zal binnen een eercultuur per definitie als onbetrouwbaar gelden.

In de bestaande literatuur over eer en eercultuur wordt niet of nauwelijks aandacht besteed aan de wijze waarop eer als vertrouwensgrondslag functioneert en zeker niet op theoretisch niveau. In het voorgaande is evenwel duidelijk geworden dat dit perspectief uitermate nuttig is om eer en eercultuur nader te operationaliseren. Bovendien wordt zo duidelijk dat eer – en dan mag het een heel ander doel dienen – eenzelfde functie vervult als het contract. Waar convenantuele verbintenissen evenwel worden gekenmerkt door vertrouwen binnen het publieke domein op basis van prestige en verzekering in de particuliere sfeer op basis van eer en schaamte, zal bij contractuele verbintenissen vertouwen binnen bilaterale relaties worden gegenereerd terwijl verzekering door een publiek instrument, het contract, wordt geboden. Behalve dat vertrouwen (trust) en verzekering (confidence) tegenovergesteld ten opzichte van het publieke en het particuliere domein opereren, onderscheiden beide typen verbintenissen zich op nog een punt van elkaar. Anders dan eer vereist het contract geen beroep op primaire emoties om zekerheid te verschaffen. Sterker nog, al te heftige emoties kunnen een effectieve uitvoering van een contractuele verbintenis danig in de weg staan. We hoeven ons wat dat betreft alleen maar de geschiedenis van Shylock en Antonio te herinneren.

Het contract is dus een instrument dat er sterk naar tendeert om een scheiding tussen het zakelijke en het emotionele te bewerkstelligen. En het is dan ook niet moeilijk om in te zien dat het toenemend belang van contracten een van de kernontwikkelingen is geweest in de wordingsgeschiedenis van de moderne samenleving. Een besef dat overigens bij de vertegenwoordigers van de Historische School binnen de economie en sociologie reeds duidelijk aanwezig was. Zo schreef Max Weber in zijn *Wirtschaft und Gesellschaft* (1947 [1922]: II-414): ‘Die wesentliche Eigentümlichkeit des modernen Rechtslebens, speziell des Privatrechtslebens, gegenüber dem älteren ist vor allem die stark gestiegene Bedeutung des Rechtsgeschäfts, insbesondere des Kontrakts, als Quelle zwangrechtlich garantierter Ansprüche.’ Binnen de historische sociologie gold het kille, aan rationele afweging onderhevige contract eertijds als een vanzelfsprekende tegenpool van de warme, door onderlinge solidariteit gekenmerkte sociale relaties binnen traditionele gemeenschappen. Toch doet een dergelijke voorstelling van zaken geen recht aan de wijze waarop de meeste contractuele verbintenissen tot stand komen. Een contract biedt weliswaar garanties maar het is uiteindelijk niet instrumenteel in het scheppen van vertrouwen. Nu is het niet zo dat vertrouwen een noodzakelijke voorwaarde is om tot een contractuele overeenkomst te komen. Partijen kunnen met een schier eindeloze hoeveelheid clausules alle mogelijke risico’s afdekken. Maar dat betekent wel dat transactiekosten snel oplopen en het voordeel van het contract ten opzichte van convenantuele verbintenissen snel verdwijnt.

Figuur 3.2: Zes modaliteiten van vertrouwen gesitueerd tussen publiek en individu en tussen schuld en schaamte

<i>Schaamte</i>	Publiek			<i>Schuld</i>
	Reputatie (trust)	Certificering (hybride)	Contract (confidence)	
	Eergevoel (confidence)	Competentie (hybride)	Empathie (trust)	
Individueel				

Uiteindelijk zijn ook contractuele verbintenissen dus afhankelijk van de een of andere vorm van vertrouwen (trust) tussen de verbonden partijen. Uiteraard zou men daarbij terug kunnen vallen op de principes van eer en prestige. Maar dan zouden vroeger of later schaamtegevoelens een effectieve uitvoering van de overeenkomst in de weg staan. Het relatieve voordeel van het contract zou bovendien snel teruglopen. En de tendens die het contract als instrument inhoudt om sociale relaties in het publieke domein te verzakelijken, zal er evenmin toe bijdragen dat publiek prestige parallel aan het contract als vertrouwensgrondslag kan dienen. Buiten de wet en de jurisprudentie gaat het contract dus eigenlijk alleen de verbonden partijen aan. En het contract heeft, wat onderling vertrouwen (trust) betreft, dan ook een uitgesproken bilateraal karakter. Het vertrouwen wordt daardoor als het ware buiten de sociale ruimte geplaatst, met als gevolg dat vertrouwen een sterk persoonlijke aangelegenheid wordt. Vertrouwen binnen een contractuele context zal derhalve al snel gebaseerd zijn op wederzijds begrip en daardoor een empathisch karakter hebben (cf. Seligman 2000). Het bilaterale, empathische karakter van vertrouwen binnen contractuele relaties heeft als gevolg dat schuldgevoelens een duidelijkere rol gaan spelen wanneer dat vertrouwen geschonden wordt. Om je schuldig te kunnen voelen is immers een zeker inlevingsvermogen in de tegenpartij vereist. Uit de eerder aangehaalde psychologische literatuur blijkt bovendien dat juist wanneer er sprake is van een bilaterale vereenzelviging met de andere partij schuldgevoelens zich het duidelijkst manifesteren. Het institutionele kader van het contract is dus een belangrijke – zo niet de belangrijkste – voorwaarde voor de totstandkoming van een schuldcultuur.

In figuur 3.2 heb ik schematisch trachten weer te geven hoe eer en contract, schuld en schaamte, en publiek en privé zich op het punt van vertrouwen tot el-

kaar verhouden. (Voor een vergelijkbaar schema met andere valenties: Sako 1992.) In deze figuur hebben aangrenzende vakken een duidelijke affiniteit met elkaar dan gebieden zonder gemeenschappelijke grens. Op deze manier wordt ook visueel duidelijk hoe enerzijds eer, schaamte en het publieke domein en anderzijds contract, empathie en het privé-domein met betrekking tot vertrouwen logische clusters vormen. In de figuur heb ik ook twee vertrouwensgrondslagen weergegeven waaraan ik hier in de lopende tekst niet uitgebreid aandacht zal besteden. Het gaat hierbij om certificering (diploma's, keurmerken, etc.) en competentie. Het zijn min of meer technische vertrouwensgrondslagen die los staan van het gevoelsleven en zo als overgangszone tussen eer en contract kunnen fungeren. Wanneer we een cultuur in grove lijnen als een eercultuur typeren, wil dat immers niet zeggen dat eer in alle geledingen en op alle terreinen van de samenleving de dominerende vertrouwensgrondslag is. En andersom geldt hetzelfde voor het contractualistische culturen. Concepten als eercultuur en contractualistische cultuur zijn dan ook geen etiketten om een historische werkelijkheid mee te beschrijven, maar ideaaltypische abstracties die ons in staat stellen een aantal samenhangen te analyseren. Bovendien stellen deze concepten ons in staat om een historische ontwikkeling tussen twee grotendeels in operationele termen gedefinieerde tegenpolen te plaatsen.

Het is goed om te benadrukken dat het empathischer karakter dat onderling vertrouwen krijgt naarmate men meer van contracten gebruik maakt, niet noodzakelijkerwijs voortvloeit uit een moreel besef of een weloverwogen keuze. En het is zelfs geen noodzakelijk gevolg van het gebruik van contracten. Wat ik in de conceptuele analyse in het voorafgaande heb willen laten zien is immers dat *het gedrag* van actoren zowel binnen een ideaaltypische eercultuur als binnen een ideaaltypische contractualistische cultuur rationeel is. Wanneer men zich in zijn handelingspraktijk niet aanpast aan de gegeven omstandigheden zal men geen vertrouwen weten te genereren en derhalve transacties en het daaruit voortvloeiende voordeel mislopen. Het is meedoen of afvallen. Welke ideeën of beweegredenen men daarbij heeft, doet uiteindelijk niet terzake. Uit het onderzoek van Nisbett en Cohen (1996) naar eercultuur in de zuidelijke Verenigde Staten bleek bijvoorbeeld dat mensen daar helemaal niet zulke welomschreven ideeën omtrent eer hadden. Niettemin was men er psychologisch in hoge mate op toegerust om zich binnen de context van een eercultuur staande te houden. De evolutie van een contractualistische habitus was dan ook een langzaam proces dat zich in eerste instantie in de details van de dagelijkse handelingspraktijk afspeelde en pas veel later noopte tot intellectuele reflectie en zingeving. Het filosofisch contractualisme met exponenten als John Locke, David Hume en Adam Smith vond bijvoorbeeld pas ingang op een moment dat het contract en in het bijzonder het contractuele krediet reeds een stevige positie hadden verworven in de dagelijkse handelingspraktijk. Het mag niettemin illustratief heten dat juist denkers binnen deze stroming zich niet alleen als protagonisten van het (sociale) contract opwierpen maar evenzeer op de noodzaak van 'sympathy', 'moral sentiment' en andere empathische eigenschappen in het sociale verkeer wezen. Sentimentalisme en contractualisme manifesteerden zich zo binnen het Britse Verlichtingsdenken doorgaans als complementaire stromingen (cf. Mullan 1990 & Slater 1997: 80-81).

Het Sentimentalisme, een in hoofdzaak literaire stroming uit de achttiende

eeuw waarbinnen sterk de nadruk gelegd werd op het belang van het gevoelsleven in de sociale omgang, neemt een bijzondere plaats in binnen de historiografie van de vroegmoderne consumptiegeschiedenis. Colin Campbell (1987 & 1993) heeft immers betoogd dat het moderne romantische consumptie-ethos voor een belangrijk deel zijn oorsprong vindt in deze stroming. Volgens hem zorgde het door het Sentimentalisme gepropageerde persoonlijkheidsideaal voor een houding ten aanzien van consumptiegoederen die gekenmerkt werd door een sterke nadruk op smaak als teken van de empathische vermogens van de actor. Goede smaak, *gevoel* voor mode en goed fatsoen werden zo zaken die in belangrijke mate de betrouwbaarheid van de actor bepaalden. Het probleem met de analyse van Campbell is dat hij een verklaring probeert te geven voor veranderingen in het consumptiepatroon die al lang en breed ingang hadden gevonden voordat sentimentalistische schrijvers als Richardson en Sterne überhaupt geboren waren. Als we *het* Sentimentalisme door een algemener en meer aan de handelingspraktijk gebonden sentimentalisme vervangen, kunnen we niettemin voor een belangrijk deel in Campbell zijn redenering meegaan. Bovendien laat zich zo duidelijk illustreren hoe fatsoen en vooral de waardering van fatsoen als productiemiddel oftewel als cultureel kapitaal fungeren bij het genereren van vertrouwen binnen een contractualistische context.

3.3.7 Cultureel kapitaal en de productie van sociaal kapitaal

In 1636 bracht de Fransman Charles Ogier als secretaris van een diplomatiek gezantschap van kardinaal Richelieu een bezoek aan Leeuwarden. Als liefhebber van de schilderkunst bezocht hij in de steden die hij aandeed, steevast de daar werkzame kunstschilders om te kijken wat zij in de aanbieding hadden. In Leeuwarden kwam hij zo bij de portretschilder Wybrand de Geest over de vloer. Het werd een plezierig bezoek dat wel enkele uren duurde. De Geest bleek Frans te spreken en tot grote vreugde van Ogier katholiek te zijn. Maar er was meer dat hen bond. Samen bekeken en bespraken ze het werk van De Geest zelf, de schilderijen van andere schilders die De Geest bezat en de verzameling penningen en curiositeiten van de gastheer (Wassenbergh 1943b: 164). Deze voorwerpen speelden duidelijk een belangrijke rol in het op gang brengen van de conversatie tussen Ogier en De Geest, twee mensen die elkaar nog nooit eerder hadden ontmoet en toch genoeg gemeen hadden om elkaar enkele uren te onderhouden.

De ontmoeting tussen Ogier en De Geest laat mooi zien hoe goederen gebruikt werden om sociabiliteit te produceren. Het fatsoen van die voorwerpen speelde daarbij duidelijk een belangrijke rol. Daar ontleenden die producten hun bruikbaarheid in de conversatie en daarmee hun waarde aan. En dat was niet vanzelfsprekend. Tijdgenoten dreven wel eens de spot met rariteitenverzamelingen als die van De Geest door erop te wijzen dat de verzamelde objecten buiten hun curiositeit geen enkele waarde hadden (Van der Veen 1997: 149). De schilderkunst kon in de moralistische literatuur uit de zeventiende eeuw vaak evenmin op veel waardering rekenen (Sluijter 1988: 13ff). Jan Luyken (1711: 69), nota bene zelf kunstschilder, noemde het schilderij zelfs een 'schyn-goed'. Strikt genomen hadden deze criticasters natuurlijk gelijk. Een fraaie schelp uit een rariteitenverzameling is uiteindelijk slechts een stukje calciumcarbonaat en een schilderij is

behalve de schijn niet meer dan linnen en olievert. En het porselein dat in de zeventiende eeuw zijn plek in Leeuwarder interieurs veroverde, werd in een literaire bron uit het begin van de achttiende eeuw smalend omschreven als ‘stukken verglaasde Aarden, het geen verlooren is als het vald.’ De beschrijving van het porselein werd al even smalend als het ‘het gekrabbel der Haanepooten van de Japoneezen en Chineezzen’ bestempeld (geciteerd bij Dibbits 2001: 305-306). Het literaire personage dat deze kwalificaties bezigde was duidelijk geen liefhebber van porselein, laat staan een *connaisseur*. Kennis en goede smaak zijn cruciaal voor de juiste waardering van fatsoen en andersom is de juiste waardering van fatsoen weer bepalend voor de ontwikkeling van kennis en goede smaak.

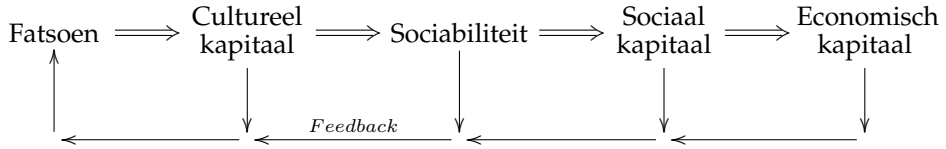
Fatsoen kan als ‘grondstof’ voor de productie van cultureel kapitaal dienen doordat het – en dat klinkt misschien vreemd – zijn waarde ontleent aan het feit dat het gewaardeerd kan, zelfs moet worden. Cultureel kapitaal, zoals geconceptualiseerd door Pierre Bourdieu (1986), is immers *sec* gezien niet meer dan de opgebouwde ervaring met betrekking tot waarderingen en de culturele vaardigheden en belangstellingen die daaruit voortvloeien.⁴⁰ En juist de omgang met goederen waarvan de waarde niet zozeer bepaald wordt door de stoffelijke component maar door de wijze van vervaardiging vergt immers van de consument een zekere waarderingsarbeid. Volgens Colin Campbell (1987) vindt de moderne consument zelfs vaak meer voldoening in die waarderingsarbeid dan in het fysieke goed zelf. Dat gebeurt niet alleen solitair, mensen tonen en delen immers veelvuldig hun ervaringen op dit gebied. Ze bespreken met elkaar boeken die ze gelezen, films die ze gezien en muziek die ze gehoord hebben. Men maakt elkaar complimentjes over de kleding die men draagt, of men maakt elkaar daarom juist belachelijk. Ook kunnen mensen enthousiast vertellen over nieuwe aanwinsten die ze hebben gedaan of over aankopen waar ze al jaren van dromen. Het uitwisselen van dergelijke ervaringen is uiteraard weinig zinvol als men elkaars interesses niet deelt. En op zijn minst zal men in elk geval toch belangstelling voor de interesses van de ander moeten hebben.

In een samenleving waarin vertrouwen steeds minder gebaseerd is op eer en reputatie, zullen gedeelde belangstellingen in dat opzicht belangrijker worden. Het delen van belangstellingen en culturele vaardigheden creëert immers al snel een intieme familiariteit binnen bilaterale relaties. Zo kenden De Geest en Ogier elkaar eigenlijk al voordat ze elkaar ooit ontmoet hadden. Ze deelden dezelfde interesses en konden zich zo met elkaar vereenzelvigen. Daarmee kreeg de vertrouwensrelatie tussen die twee ook primair een bilateraal karakter. En op deze manier ontstond precies dat type vertrouwen dat voordeel biedt binnen een contractualistische cultuur. Bilaterale vereenzelving, zo blijkt uit de eerder aangehaalde psychologische literatuur, zal bij falen eerder schuldgevoelens oproepen dan schaamte. Bij multilaterale vereenzelving, vereenzelving met de groep waar men toe behoort, zal men bij tekortschieten daarentegen eerder tot schaamte geneigd zijn. Maar belangrijker nog is dat culturele vaardigheden en belangstellingen wanneer ze instrumenteel zijn in het creëren van vertrouwen ook daadwerkelijk als cultureel kapitaal kunnen gaan fungeren.

Het begrip cultureel kapitaal dat hier in het betoog is geïntroduceerd, behoeft enige toelichting. In het inleidende hoofdstuk is reeds vermeld dat concepten als cultureel kapitaal, sociaal kapitaal en menselijk kapitaal (human capital) in de af-

gelopen jaren een grote populariteit binnen de sociale wetenschap hebben bereikt. De keerzijde hiervan is dat deze begrippen daardoor op zeer uiteenlopende manieren zijn ingevuld en vaak meer als heuristische metaforen zijn gaan functioneren dan als analytische concepten (cf. Portes 1998 & Lin 2001). Daarnaast heeft Jon Elster (1997) bezwaar gemaakt tegen het analogische karakter van deze begrippen. Hij bedoelt daarmee dat zaken die men doorgaans onder de noemers sociaal, cultureel en menselijk kapitaal placht te vangen in hun verschijningsvorm misschien wel veel overeenkomsten vertonen met economisch kapitaal, maar dat dit niet wil zeggen dat zij ook op dezelfde wijze functioneren. Economisch kapitaal heeft immers drie essentiële eigenschappen: het is productiemiddel, accumulatiemiddel en ruilwaarde. En op het laatste punt wijken 'niet-economische' kapitaalvormen in beginsel duidelijk af van de grondvorm. Het is immers eenvoudig in te zien dat bijvoorbeeld culturele vaardigheden als productiemiddel en zelfs als accumulatiemiddel aangewend kunnen worden. Ze zijn evenwel – althans op zichzelf – niet liquide. Culturele vaardigheden zijn bijvoorbeeld wel replicerbaar maar ze zijn niet daadwerkelijk overdraagbaar. Hetzelfde probleem doet zich voor bij het door Becker (1964) geïntroduceerde begrip 'human capital'. Dat menselijke vermogens als productiemiddel aangewend kunnen worden behoeft geen betoog. Maar wederom geldt hier dat menselijk kapitaal maar beperkt overdraagbaar is, tenzij we de slavernij weer invoeren of – en dat is een reëlere optie – er de juridische mogelijkheid bestaat om de beschikking over die menselijke vermogens voor bepaalde tijd vast te leggen. In het huidige profvoetbal kunnen spelers bijvoorbeeld 'verhandeld' worden doordat ze contractueel voor langere tijd zijn vastgelegd.

De productieve vermogens waarover men beschikt worden dus pas kapitaal, althans kapitaal *in optima forma*, zodra de eigendom, overdraagbaarheid en verpandbaarheid daarvan juridisch zijn vastgelegd. Dat geldt uiteindelijk ook voor fysiek kapitaal. Zo heeft Hernando de Soto (2000) laten zien dat veel bezittingen in ontwikkelingslanden niet gekapitaliseerd zijn doordat formele eigendomsrechten ontbreken. En hij komt dan ook tot de conclusie dat het succes van het westerse kapitalisme erin gelegen is dat 'westerlingen kapitaal uit bezit halen door het op papier te zetten'. In zijn analyses beperkt hij zich overigens tot de kapitalisering van fysiek kapitaal en daarmee laat hij een andere maar duidelijk parallelle peiler van het succes van het westers kapitalisme onbelicht, namelijk dat westerlingen eveneens kapitaal *uit vertrouwen* halen door het op papier te zetten. En daar is meteen mee aangegeven dat er ook voor sociaal kapitaal mogelijkheden zijn om zich *in optima forma* te manifesteren. Door sociaal kapitaal te herdefiniëren als gekapitaliseerd vertrouwen zijn de door Elster opgeworpen bezwaren dus makkelijk te pareren, terwijl er een redelijke aansluiting blijft bestaan bij de bestaande literatuur over sociaal kapitaal. Het gaat hier namelijk meer om een precisering dan om een radicale breuk met bestaande ideeën omtrent sociaal kapitaal. Deze rigide definitie heeft in ieder geval drie voordelen. In de eerste plaats behoedt ze ons voor het gevaar om alle sociale relaties in termen van sociaal kapitaal te evalueren. Verder wordt sociaal kapitaal op deze manier meetbaar. En tenslotte laat zich vanuit deze definitie goed illustreren hoe fatsoen, cultureel kapitaal en in obligaties belichaamd sociaal kapitaal middels een productieketen met elkaar verbonden zijn. Immers de consumptie van fatsoen is instrumenteel in het bestendigen en creëren

Figuur 3.3: De productieketen van cultureel, sociaal en economisch kapitaal

van culturele vaardigheden, welke op hun beurt weer instrumenteel zijn in het creëren van sociabiliteit waarbinnen vertrouwen gegenereerd wordt, dat middels het contract uiteindelijk economisch kapitaal tot stand brengt (Figuur 3.3).⁴¹

Aangezien culturele vaardigheden en belangstellingen altijd eerst als productiemiddel aangewend dienen te worden bij de productie van sociaal of menselijk kapitaal voordat ze daadwerkelijk gekapitaliseerd kunnen worden, zullen ze dus nooit als kapitaal *in optima forma* functioneren. Cultureel kapitaal is dus 'kapitaal' in de zin dat het als productiemiddel dient om sociaal en menselijk kapitaal tot stand te brengen en daarnaast is het 'kapitaal' – maar dan in metaforische zin – doordat men iemand al naar gelang zijn vaardigheden en belangstellingen een bepaalde 'culturele rijkdom' toe kan schrijven. In het eerste geval meten we cultureel kapitaal naar de output in sociaal en menselijk kapitaal. In het tweede geval pogen we cultureel kapitaal te meten in termen van potentieel. Wanneer we de aandacht naar dit cultureel 'protokapitaal' verleggen, zoals Bourdieu (1984 & 1985) en Lin (2001) doen, doen zich evenwel een aantal vrij fundamentele analytische problemen voor. Het potentieel van een heterogeen goed als cultureel protokapitaal is immers moeilijk te bepalen wanneer dat niet op enig moment gerealiseerd wordt. Niettemin is het evident dat cultureel kapitaal in engere zin voortvloeit uit het potentieel dat de actor daartoe bezit.

Aangezien cultureel (proto)kapitaal gedefinieerd wordt door een productieketen waarbinnen vertrouwen dat gegenereerd wordt vanuit op culturele vaardigheden gebaseerde sociabiliteit, laat het zich duidelijk onderscheiden van symbolisch kapitaal. Hiermee bedoelen we de voorrechten die voortvloeien uit een morele kosmologie en in de dagelijkse omgang gekoppeld zijn aan zaken als adellijke titels, professionele reputaties en – in zijn algemeenheid – eer. Symbolisch kapitaal is dus gerelateerd aan een *a priori* status, zowel in de hiërarchische als de nevenschikkende zin van dat woord; het is afhankelijk van wat iemand is, of althans binnen een bepaald wereldbeeld ervaren wordt te zijn, en niet direct afhankelijk van specifieke vaardigheden. Sociaal (en cultureel) kapitaal dat samenhangt met symbolisch kapitaal is daarom min of meer statisch. Er vindt immers geen productie van vertrouwen plaats doordat sociaal kapitaal en symbolisch kapitaal *gezamenlijk* voortvloeien uit de sociale ordening *zoals die is*, en derhalve eigenlijk samenvallen (cf. Bourdieu 1985). Symbolisch kapitaal, dat voortkomt uit het vertrouwen in een bepaald wereldbeeld (eigenlijk is 'geloof' in dit verband een beter woord), heeft daarom een volstrekt andere operationele status dan cultureel kapi-

taal, dat juist instrumenteel is in het scheppen van vertrouwen. Bovendien zal het sociaal 'kapitaal' dat samenhangt met symbolisch 'kapitaal' zich doorgaans niet verwerklijken als kapitaal *in optima forma*.

Symbolisch kapitaal vloeit dus voort uit een statische morele kosmologie of symbolische orde, terwijl de productieketen cultureel kapitaal \Rightarrow sociaal kapitaal \Rightarrow economisch kapitaal een evoluerende sociaal-culturele ordening vereist en tot stand brengt. Aangezien cultureel kapitaal zijn waarde verkrijgt binnen bilaterale betrekkingen, zijn partijen niet gebonden aan de heersende moraal om vertrouwen te bewerkstelligen. Bovendien wordt de sociale status van beide partijen ondergeschikt gemaakt aan het contract. Cultureel kapitaal staat in de manier waarop het geëffectueerd wordt, dus eigenlijk los van *de* cultuur. Net zoals partijen vrij zijn in het wel of niet aangaan van een overeenkomst, zijn partijen ook vrij in de keuze van de culturele waarden waarmee zij elkaars vertrouwen kunnen winnen. Het biedt binnen deze constellatie bovendien de nodige voordelen om belangstelling te hebben voor de waarden en interesses van mensen die niet tot de eigen groep behoren. Zulke vormen van 'heterofilie' openen immers mogelijkheden om buiten het eigen milieu kansen te verzilveren (cf. Lin 2001: 38-40 & 46-52). Een gezonde belangstelling voor het vreemde en het nieuwe benadrukt bovendien de empathische vermogens van de actor, iets dat hem zeker van pas kan komen bij het opbouwen van vertrouwen binnen bilaterale relaties.

Hoewel van cultureel *kapitaal* door de wijze waarop het geëffectueerd wordt, dus een sociaal nivellerend effect uitgaat, wordt dat effect geneutraliseerd door het gegeven dat de grondvorm, cultureel protokapitaal, in zijn genese juist sterk sociaal gekleurd is. Niet iedereen kan zich de juiste culturele vaardigheden en belangstellingen even makkelijk eigen maken. Het opbouwen van cultureel (proto)kapitaal vergt aanzienlijke investeringen in de vorm van consumptie en tijdsbesteding. Niet alleen is er geld nodig om de goederen aan te schaffen die men waardeert, de culturele toe-eigening van die goederen vergt eveneens de nodige tijdsbesteding. De mogelijkheden daartoe worden in sterke mate bepaald door financiële draagkracht, opleiding en opvoeding. Het vermogen om cultureel kapitaal te genereren heeft daardoor een duidelijke rol in het zichtbaar maken van sociale verschillen.

Door mentaliteitshistorici is al vaker opgemerkt dat culturele vaardigheden gaande de vroegmoderne tijd een veel belangrijker rol met betrekking tot sociale distinctie zijn gaan spelen, een ontwikkeling waarbij goede smaak geleidelijk de rol van symbolische status is gaan overnemen (o.a. Burke 1978; Spierenburg 1990; Flandrin 1993). Tot nu toe is deze ontwikkeling eigenlijk nooit gekoppeld aan de evolutie van een contractualistische samenleving. Toch ligt het nogal voor de hand dat de dagelijkse strijd om het behoud en het verkrijgen van kredietwaardigheid een belangrijke factor in dit proces geweest moet zijn. Deze in de vroegmoderne tijd steeds sterker wordende samenhang tussen cultureel kapitaal, sociabiliteit, krediet en sociale differentiatie komt duidelijk voor het voetlicht in het door Breuker (1982) en Jensen (2005) gedocumenteerde levensverhaal van de dichtende Leeuwarder stoeldraaier Klaas Pieters Hoeckstra (1608/'9-1687), de onbetwiste rode lantaarndrager in de canon van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Deze antiheld was ongetwijfeld in de vergetelheid geraakt als in 1679 zijn onbeholpen rijmpjes niet in een heuse bundel waren verschenen: *De Hoeck- of Noordt-star der*

Poësy: Ofte alle Rijm-konstige wercken van Mr. Klaas Pieters Hoeckstra. Het werkje verscheen direct in een tweede druk en werd voorafgegaan door allerlei 'lofdichten' waarin Hoeckstra nog enkele treden boven Vergilius en Vondel werd geplaatst. Achter deze uitgave zat een groepje Leeuwarder notabelen dat op deze manier hun stadgenoot een poets wilde bakken. En daartoe had niet alleen de abominabele kwaliteit van Hoeckstra's rijmwerk aanleiding gegeven. Behalve middels zijn dichterschap trachtte hij zich namelijk nog op tal van andere terreinen als cultureel vaardig voor te doen. In zijn gedichtjes komt bijvoorbeeld geregeld zijn liefde voor het tuinieren aan de orde. Andere rijmpjes zijn lofzangen op schilderijen of op de esthetische schikking van nederiger stukken huisraad. Dit opzichtige vertoon van culturele kennis had zeker te maken met de benarde financiële positie van Hoeckstra, wiens kredietwaardigheid voortdurend ter discussie stond. Door notabelen, tot aan de stadhoudelijke familie toe, met gedichtjes en bosjes bloemen te fêteren hoopte Hoeckstra duidelijk krediet op te bouwen en zich zo de schuldeisers van het lijf te kunnen houden. Die strategie mislukte jammerlijk. Hoeckstra beschikte weliswaar over enige culturele kennis, maar wist bij de toepassing daarvan bijna steevast de verkeerde toon te treffen. Bovendien werd naarmate Hoeckstra's penibele financiële situatie bekender werd, steeds duidelijker dat zijn culturele interessen allerminst belangeloos waren.

De casus van Hoeckstra is even curieus als illustratief. Zo laat zijn levensverhaal duidelijk zien dat het fatsoeneringsproces niet leidde tot een vervlakking van sociale verschillen, iets waar in de moralistische literatuur telkenmale voor werd gevreesd en gewaarschuwd. Verder wordt uit zijn verhaal duidelijk dat zij die lager op de sociale ladder stonden, gaandeweg het fatsoeneringsproces voor een lastige 'keuze' werden gesteld. Want de vraag die blijft hangen is natuurlijk wat voor belang de minvermogenden erbij hadden om hun schamele substantiële bezittingen op te offeren voor fatsoenlijke frivoliteiten. Het is immers allerm minst aannemelijk dat zij op deze manier genoeg vermogen vrij wisten te maken dat rendabel op de vermogensmarkt weggezet kon worden. Anderzijds was juist voor hen kredietwaardigheid van levensbelang. En het is maar de vraag of zij wel zoveel anders konden dan te streven naar in elk geval een klein beetje cultureel kapitaal om de kredietkraan maar open te houden. Het resulteerde in een soort 'fatsoenlijke armoede'. Om cultureel mee te kunnen draaien *diende* men wel geld te spenderen aan fatsoen, zelfs als dit ten koste ging van bestedingen aan voedsel en substantiële beleggingen (cf. Shammas 1990: 299). Tegelijk ontstond zo een nog grotere noodzaak om een geldinkomen te verwerven. Wellicht dat op dit punt het fatsoeneringsproces aansluit bij de Revolutie van de Vlijt van Jan de Vries (1993 & 1994). Wat dat betreft is er overigens nog een aanknopingspunt. De met het fatsoeneringsproces samenhangende devolutie van eercultuur maakte namelijk de weg vrij voor een nieuw arbeidsethos waarin afhankelijkheid van betaalde arbeid niet langer als eerloos werd beschouwd (cf. Kamen 2000: 123). Er zijn evenwel ook een aantal punten van frictie met het model van een Revolutie van de Vlijt. Dit model veronderstelt immers het opofferen van vrije tijd aan loonarbeid in ruil voor een hoger geldinkomen c.q. consumptie. Nu vergt consumptie eveneens tijd (cf. Steedman 2001). En dat geldt zeker voor de consumptie van fatsoen, die een tijdrovende culturele toe-eigening door de consument vereist. Dit gegeven wordt door De Vries duidelijk niet onderkend. Misschien dat dit er de oorzaak van is

dat zijn Revolutie van de Vlijt ook iets te gemakkelijk een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen veronderstelt. We kunnen ons immers ook voorstellen dat naarmate consumptie in termen van culturele toe-eigening steeds tijdrovender werd, de huishoudelijke bezigheden van vrouwen er allicht niet minder om werden.

3.3.8 *Fatsoenlijke vrouwen*

Volgens een landsbeschrijving uit het midden van de achttiende eeuw waren Friese vrouwen 'boven matig zindelyk in de Huishouding, even zoo wel, zo niet meer, als in Holland en Zeeland, pronkende haare Kamers op met allerley min of meer kostelyke Huisgeraden' (Knoop 1763: 492). Vrouwen speelden een belangrijke rol in de fatsoenering van het bestaan. Misschien zelfs wel de hoofdrol, want het hele concept van consumptie als een typische vrouwelijke activiteit lijkt als we de literatuur er op na slaan, iets te zijn dat pas in de zeventiende en achttiende eeuw ontstaan is. Zo was de koopzieke huisvrouw een steeds terugkerend cliché in de aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw populaire huwelijkskomedies (Sweerts 1678; Dibbits: 2001: 305; Reinders e.a. 1994: 111). Koopzucht werd in de medische literatuur ook steeds meer gezien als een vorm van hysterie, in die tijd nog letterlijk opgevat als een aandoening van de baarmoeder (Porter 1993b). Een dergelijke visie klinkt al door in de verklaring die de Leeuwarder arts Baardt (1645: 115) geeft voor het feit dat kwakzalver Dr. Ierolymo Banqueroza di Cale-Borzia zoveel klandizie trekt, namelijk dat 'het op-gepronckt bedroch in der Menschen ogen cierlijck schijnt, ende der Vrouwen slibberich gemoet, altoos meer ende meer tot nieuwe vreemdicheyt genegen is'. Het is voor Baardt volstrekt duidelijk dat deze 'vreemden Hane-Feer' zoekt 'in de Broosheydt der Vrouwen het gene hy in de wrede ende harde Mans-personen niet heeft connen vinden.'

De opkomst van de vrouw als consument werd duidelijk niet door iedereen verwelkomd. Uiteraard was de veelvoorkomende karikatuur van de hysterische consumente niet vrij van patriarchale sentimenten. Zo werden mannen wier vrouwen het huishoudgeld aan porselein verbrasten in de genoemde huwelijkskomedies neergezet als eerloze sukkels die hun echtgenotes niet in de hand konden houden. Dat beeld is natuurlijk enigszins gechargeerd, al was het maar omdat ook mannen zich bezighielden met het verzamelen van porselein en schilderijen (Berg 2004). Niettemin zijn deze parodieën ook te lezen als een reactie op het gegeven dat voor vrouwen in toenemende mate een belangrijke taak weggelegd was bij de reproductie van cultureel kapitaal. In een samenleving waarin culturele competenties steeds belangrijker werden voor sociaal en economisch succes, nam het belang van een goede opvoeding immers navenant toe. De biologische dimensie van het moederschap werd daardoor steeds meer ondergeschikt aan de culturele dimensie: de moeder werd zo de spil van het moderne huisgezin, gekenmerkt door onderlinge genegenheid en culturele vorming (cf. Stone 1977; Spierenburg 1990: 289). Daarnaast kreeg de vrouw steeds meer de taak om de culturele competenties van het huishouden te representeren. Vrouwen konden daardoor in cultureel opzicht dus een veel actievere rol spelen. Het is in dit verband illustratief dat er in en rond het zeventiende-eeuwse Leeuwarden ineens ruimte ontstond voor

vrouwen die zich op het artistieke terrein beproefden, zoals de schilderes Margaretha de Heer en de dichtersessen Sybille van Griethuysen en Titia Brongersma (Jensen & Nijboer 1998; Mans, Breuker & Karstkarel 2002).

Een carrière in de hoge kunsten was uiteraard niet voor elke vrouw weggelegd. Niettemin zijn er duidelijke aanwijzingen dat ook in de lagere echelons de culturele creativiteit van vrouwen een sterke impuls kreeg. In het vorige hoofdstuk hebben we namelijk gezien dat in bakkershuishoudens in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden het aantal lakens en kussenslopen per bed sterk toenam. Daarbij is ook opgemerkt dat lakens en kussenslopen op geaggregeerd niveau inwisselbaar zijn. Een laken staat dan gelijk aan vier slopen. Eenzelfde redenering kon voor tafellakens en servetten gemaakt worden. Ik ben daarbij niet echt ingegaan op het probleem waar onderzoekers die zich op een heel gedetailleerd niveau met boedelinventarissen bezighouden, telkens tegen aan lopen, namelijk hoe de beschrijving van een voorwerp in een inventaris zich tot het fysieke voorwerp verhoudt. Dat probleem doet zich zelfs voor bij het woord 'slaaplaken'. Gaat het hier echt om een laken dat bestemd was om onder te slapen? En zo ja, waarom had men er dan zoveel van? In het laatste kwart van de zeventiende eeuw bezaten de bestudeerde Leeuwarder bakkers gemiddeld maar liefst 11,0 lakens per bed ($n=22$; $\hat{\sigma}=3,9$).⁴² Het lijkt er daarom sterk op dat de in inventarissen in groten getale als slaaplakens, beddelakens of gewoon lakens aangeduide stukken textiel niet alleen ter opluistering van het bed dienden en dat deze begrippen dus gehanteerd werden als maataanduiding voor lappen stof van een bepaalde kwaliteit. En de toename van het aantal lakens en kussenslopen per bed is dan ook een sterke aanwijzing dat naai- en borduurwerk een prominentere plaats onder de handwerkactiviteiten van vrouwen in ging nemen. Iets dat weer ten koste ging van het spinnen als tak van huisvlijt. Dat laatste blijkt niet alleen uit het teruglopende aantal vermeldingen van spinnewielen in inventarissen. Ook in de zeventiende-eeuwse prent- en schilderkunst werd het spinnen steeds meer als een activiteit voor oude vrouwen voorgesteld, als iets dat eigenlijk uit de tijd was (De Vries 2005).

Niet alleen op het terrein van consumptie en schatvorming, maar ook op het gebied van de huishoudelijke productie valt dus een accentverschuiving waar te nemen van grondstof (spinnen) naar fatsoen (naaien en borduren). De door deze attitudewijziging veroorzaakte daling van het aanbod van garens kan wel eens een belangrijke – en tot nu toe onopgemerkte – factor kunnen zijn geweest in de neergang van de Hollandse textielnijverheid. De in Leeuwarder huishoudens gesponnen garens werden in de zeventiende eeuw namelijk deels ook opgekocht door tussenhandelaren om naar Holland, en met name naar Haarlem, uitgevoerd te worden. In de achttiende eeuw blijkt deze tak van handel echter nagenoeg compleet verdwenen (Nijboer 1999). Het verdwijnen van deze vorm van huisnijverheid laat dan ook zien dat het fatsoeneringsproces niet altijd leidde tot meer bestedingen en meer productie in de marktsector. Doordat de consumptie van fatsoen altijd gepaard gaat met culturele toe-eigeningsprocessen zal zij zich immers niet zelden manifesteren in de vorm van prosumptie of zelfs autoconsumptie. In het bijzonder bij liefhebberijen – hobby's zo men wil – zien we vaak een dermate grote inspanning van de zijde van de consument dat we hem eigenlijk beter als de producent van zijn eigen vermaak zouden kunnen betitelen. Dat was bijvoorbeeld

het geval bij het houden en fokken van kanaries en bij het tuinieren, hobby's die in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, een duidelijke opmars beleefden. En natuurlijke gold dat eveneens voor het handwerken en voor de daaraan gerelateerde naai- en theekransjes die aan het eind van de zeventiende eeuw opkwamen als typische vormen van vrouwelijke sociabiliteit. Maar hoeveel 'arbeid' er ook met deze activiteiten gemoeid was, ze stonden uiteindelijk niet buiten het commerciële ruilverkeer. De toegenomen vraag naar borduurgarens, linten, naalden, spelden en andere fournituren bood immers ruimte aan nieuwe vormen van bedrijvigheid.⁴³ Bovendien zou de populariteit van handwerken mettertijd een belangrijke factor zijn bij het ontstaan van een specifieke vrouwenpers (Jensen 2001). In zekere zin werd zo al in de zeventiende eeuw de basis gelegd voor het ontstaan van de *Libelle*, de *Viva*, de *Margriet* en de *Cosmopolitan*, niet alleen vaandelragers van vrouwelijke identiteiten maar ook van moderne consumptiecultuur.

3.3.9 *Fatsoen en contract tussen abstractie en praktijk*

De culturele inkadering van het fatsoeneringsproces zoals die in het voorgaande beproefd is, geeft een idee van hoe verstrekkend de gevolgen van deze ontwikkeling geweest zijn. Ik geef toe dat ik bij deze analyses de tegenstellingen soms wat sterker aangezet heb dan ze wellicht in werkelijkheid geweest zijn. We moeten immers niet over het hoofd zien dat eercultuur nog tot ver in de moderne tijd een cultureel kader van betekenis was. En evenmin was het zo dat aan het begin van de achttiende eeuw het schatvormingsmotief geen enkele rol meer speelde bij de accumulatie van huisraad. Maar hoewel dergelijke nuanceringen zeker gerechtvaardigd zijn, wil dat niet zeggen dat de situering van de besproken ontwikkelingen tussen ideaaltypische tegenpolen methodisch niet valide zou zijn. Zulke abstracties zijn immers geen beschrijvingen van een historische 'werkelijkheid'; ze zijn slechts instrumenteel in het verklaren van hoe de beschreven ontwikkelingen tot stand zijn gekomen. Juist door zo'n 'methodische overdrijving' toe te passen, kunnen we zo inzichtelijk maken hoe cruciaal fatsoeneringsprocessen waren voor de wording van de moderne, contractualistische consumptiemaatschappij. Een vooraf gegeven eindbestemming – en ook dat blijkt afdoende uit de voorgaande analyses – was deze maatschappijvorm echter allerminst.

Hoofdstuk 4

Terugblikken en vooruitzien

De consumptieve ontwikkelingen in het vroegmoderne Europa waren nog niet zo lang geleden een onderwerp waar historici niet of nauwelijks belangstelling voor hadden. Pas in de afgelopen twee decennia is daar verandering in gekomen. En binnen de recente historiografie is het zelfs een van de meest bediscussieerde thema's. De grote hoeveelheid studies die inmiddels op dit gebied verschenen zijn, kunnen echter niet verhullen dat we nog altijd maar maar over heel weinig betrouwbare cijfers met betrekking tot de consumptie in deze periode beschikken en dat verklaringen van deze ontwikkelingen derhalve altijd sterk hypothetisch zijn gebleven. Zowel in empirisch als in theoretisch opzicht voorzien de studies in dit boek daarom in een belangrijke behoefte. De methodische opzet van de analyse van het bezit aan consumptiegoederen, zoals die in Hoofdstuk 2 is beproefd, stelt ons in staat om met grote zekerheid trends te detecteren op basis van een relatief klein aantal waarnemingen. De belangrijkste conclusie die daaruit getrokken kon worden, is dat in het zeventiende-eeuwse Leeuwarden het bezit van goederen met een hoge restitutiewaarde terugliep ten gunste van goederen die daadwerkelijk geconsumeerd, dus opgeemaakt, werden. Goederen werden daarbij steeds meer op de wijze van vervaardiging oftewel hun fatsoen gewaardeerd.

Om dit fatsoeneringsproces, zoals ik het gedoopt heb, te verklaren is de hypothese gesteld dat de depositofunctie van huishoudelijke goederen in toenemende mate overgenomen werd door kredietinstrumenten en in het bijzonder onderhandse obligaties. Deze hypothese kon positief getoetst worden met behulp van de ontwikkeling van de rentevoet zoals die voor het zeventiende-eeuwse Leeuwarden gereconstrueerd kon worden. De rentevoet is hierbij gehanteerd als een graadmeter voor het aanbod op de vermogensmarkt. En het verloop van de rentevoet bleek de tijdgebonden trends in het consumptiegoederenbezit nagenoeg compleet te verklaren. Wat de culturele aspecten van het fatsoeneringsproces betreft, heb ik mij aan een tentatievere analyse gewaagd, waarbij het fatsoeneringsproces is verklaard vanuit de overgang van een eercultuur naar een contractualistische cultuur. Binnen de hedendaagse sociale wetenschappen een prominente rol spelende concepten als vertrouwen en sociaal- en cultureel kapitaal bleken daarbij belangrijke instrumenten om duidelijk te maken hoe het fatsoen van goederen tijdens deze ontwikkelingen aan gebruikswaarde won. Het gegeven dat het fatsoeneringsproces een pendant vond in een toenemend gebruik van obligaties en

andere contracten in het vermogensbeheer, speelde daarbij een sleutelrol. Ik heb betoogd dat contractuele overeenkomsten vergeleken met verbintenissen op het erewoord vertrouwen een heel ander soort persoonlijk vertrouwen vereisen. Buiten de harde garanties en voorwaarden die een contract biedt, vergt zo'n overeenkomst van beide partijen ook een zekere mate van wederzijds begrip. En het min of meer empathische karakter dat vertrouwen op deze wijze krijgt, vergt weer sociale omgangsvormen waarin het betonen van inlevingsvermogen centraal komt te staan. In de consumptieve sfeer vertaalt zich dat naar een voorkeur voor goederen waarvan de waarde juist niet *a prima vista* vast staat. Het delen van voorkeuren omtrent (het fatsoen van) schilderijen, kleding, porselein, en dergelijke ontwikkelde zich zo tot een belangrijke bron van vertrouwen in het sociale verkeer.

Ten opzichte van de reeds bestaande literatuur over consumptie in de vroegmoderne tijd neemt dit boek op een aantal punten een bijzonder sterke positie in. Anders dan in veel cultuurwetenschappelijke studies is het concept consumptie hier bijvoorbeeld niet gehanteerd als een vage analogie en evenmin is toegegeven aan de onhebbelijkheid van veel economen om consumptie louter in termen van bestedingen te definiëren. Consumptie is in dit boek steeds onderscheiden van schat- en voorraadvorming. En juist door vast te houden aan dit terminologisch zuivere onderscheid tussen consumptie en schatvorming kon een transitie-model ontwikkeld worden dat zowel economisch- als cultuurwetenschappelijk van belang is. Dit model kon bovendien statistisch getoetst worden aan de historisch-empirische gegevens die voor dit boek verzameld zijn. Ook op dit punt neemt dit boek een sterke positie in ten opzichte van de bestaande literatuur over consumptie in de vroegmoderne tijd. Tot nu toe is er geen enkel ander transitie-model betreffende consumptieve veranderingen in deze periode ontwikkeld dat op een zo sterke methodologische en empirische basis rust.

Niettegenstaande de sterke kanten van dit boek, ben ik mij er terdege van bewust dat veel van wat in dit boek besproken is nader onderzoek en nadere evaluatie behoeft. Over trends in het bezit van goud en zilver in de zestiende en zeventiende eeuw weten we bijvoorbeeld nog heel weinig. Aangezien juist deze materialen een belangrijke rol speelden in het vroegmoderne denken over fatsoen en substantie, is het ten zeerste gewenst dat er nieuwe technieken ontwikkeld worden om hierover betrouwbare gegevens te kunnen distilleren uit het vooral op dit punt uiterst weerbarstige bronnenmateriaal. Ook wat andere goederen betreft zouden diepgravendere analyses ons inzicht in deze materie nog kunnen verscherpen. Maar belangrijker nog is dat onderzoek in andere plaatsen nodig is om na te gaan of de in dit boek verdedigde theses uiteindelijk houdbaar zullen blijken te zijn. Zoals gezegd zijn er veel aanwijzingen dat de in Leeuwarden geconstateerde ontwikkelingen zich ook elders hebben voorgedaan. En de ultieme toets is uiteraard om na te gaan of fatsoeneringsprocessen elders middels betrouwbare trendreconstructies eveneens te koppelen zijn aan ontwikkelingen op de vermogensmarkt.

Hoe nadere toetsing ook mag uitvallen, het concept van een fatsoeneringsproces noopt hoe dan ook tot nadere bezinning in het denken over de rol van consumptie in de sociale, economische en culturele evolutie van samenlevingen. Het concept is immers niet alleen toepasbaar binnen de context van West-Europa in de vroegmoderne tijd. Mogelijk kan het ook van nut zijn bij het onderzoek naar de

grote verschuivingen tijdens de twintigste eeuw in het bezit aan duurzame consumptiegoederen. In het onderzoek naar wat al weer snel een *Consumer Durables Revolution* is genoemd, is de depositofunctie van duurzame 'consumptiegoederen' bijvoorbeeld nog nauwelijks betrokken (cf. Bowden 1988; Olney 1990). Niet alleen voor retrospectieve studies maar ook voor de analyse van actuele problemen kan het concept van een fatsoeneringsproces een belangrijke heuristische, zo niet operationele, betekenis hebben. In Hoofdstuk 3 heb ik gewezen op de welvaarseffecten die van het fatsoeneringsproces uitgingen. In dat verband heb ik ook verwezen naar het werk van Hernando de Soto (2000) die erop gewezen heeft dat de armoede in veel ontwikkelingslanden terug te voeren is op de gebrekkige maatschappelijke inbedding van de institutie kapitaal. Die inbedding kent natuurlijk veel dimensies, maar de mate waarin 'consumptiegoederen' in veel van die landen als deposito's worden aangehouden is daar zeker mee annex. En dat geldt ook voor de mate waarin mensen in deze landen een deel van hun vermogen in de vorm van kredietpapieren willen en kunnen aanhouden. Het vraagstuk waarom Leeuwarders in de zeventiende eeuw en masse hun waarde vaste goederen inruilden voor fatsoen en obligaties is in theoretisch opzicht dan ook verrassend actueel.

Bijlagen

I De waardeontwikkeling van enige goederen

Onderstaande gegevens zijn afkomstig uit een verkennend onderzoek naar de waardeontwikkeling van enkele goederen (cf. supra: 1.3.3). Over het algemeen bleek het aantal vermeldingen in relatie tot de heterogeniteit van de goederen te gering om zinvolle resultaten aan te ontlenen. Hoewel in dit onderzoek meer goederen zijn meegenomen, is het aantal enigszins presentabele uitkomsten dus beperkt.

Voor het onderzoek zijn alle getaxeerde inventarissen in de Leeuwarder Aestimatieboeken voor de betreffende periodes gebruikt. Sociologische variabelen als beroep en de welstand (of een indicatie daarvan) van de bezitter zijn in het onderzoek niet meegenomen. Bij een dergelijke sociale differentiatie zouden wellicht voor meer goederen presentabele resultaten kunnen worden verkregen. Het perspectief zou zich dan gezien het aantal inventarissen evenwel noodzakelijkerwijs naar de lange termijn en in plaats van actuele waarden naar de trends daarin dienen te verplaatsen.

Tabel A.1 : De (rest)waarde van enige goederen in de periodes 1582-1586, 1641-1643 en 1690-1695

	1582 t/m 1586	1641 t/m 1643	1690 t/m 1695
Bedden:			
n	71	74	57
Gemiddelde waarde (guldens 1580)	7,65 (\pm 1,14)	14,22 (\pm 1,56)	10,15 (\pm 1,57)
Mediane waarde (guldens 1580)	6,74	14,34	9,88
Beddenlakens:			
n	153	191	250
Gemiddelde waarde (guldens 1580)	1,27 (\pm 0,08)	1,79 (\pm 0,12)	1,62 (\pm 0,08)
Mediane waarde (guldens 1580)	1,17	1,70	1,59
Dekens (excl. japonse):			
n	92	86	92
Gemiddelde waarde (guldens 1580)	3,46 (\pm 0,85)	5,17 (\pm 0,55)	4,05 (\pm 0,53)
Mediane waarde (guldens 1580)	2,78	4,80	3,18
Hemden (excl. hembrokken):			
n	26	84	51
Gemiddelde waarde (guldens 1580)	1,51 (\pm 0,25)	2,67 (\pm 0,25)	2,38 (\pm 0,22)
Mediane waarde (guldens 1580)	1,52	2,65	2,13
Oorkussens:			
n	61	85	46
Gemiddelde waarde (guldens 1580)	0,96 (\pm 0,21)	3,35 (\pm 0,46)	2,37 (\pm 0,35)
Mediane waarde (guldens 1580)	0,74	2,65	2,48

n = aantal waardevermeldingen.

Voor de gegeven foutmarges geldt $\alpha = 0,05$.

II Tinprijzen

Onderstaande tabel is gebaseerd op alle inventarissen in de Leeuwarder Aestimatieboeken waarin de schrootwaarde van tin vermeld wordt. Op jaarbasis werden er niet of nauwelijks verschillen in de prijzen geconstateerd. Spreidingsmaatstaven zijn dan ook niet gegeven.

Tabel A.2 : Tinprijzen in guldens (nominaal) per pond, Leeuwarden 1561-1707

Jaar	Fijn tin	Keurtin	Jaar	Fijn tin	Keurtin	Jaar	Fijn tin	Keurtin
1561	0,20	0,15	1612	0,50	0,28	1646	0,50	..
			1613	0,50	0,28	1647	0,50	..
1576	0,20	..	1614	0,45	..	1648	0,50	..
			1615	0,50	0,24	1649	0,50	..
1582	0,23	..	1616	0,50	..	1650	0,48	..
1583	0,23	0,13	1617	0,50	0,25	1651	0,40	..
1584	0,25	0,15	1618	0,50	0,30	1652	0,45	..
1585	0,25	..	1619	0,50	0,35	1653	0,40	..
1586	0,25	..	1620	0,55	..	1654	0,45	..
1587	0,25	0,15	1621	0,50	..	1655	0,54	..
1588	0,25	0,15	1622	0,50	..	1656	0,55	..
1589	0,28	0,18	1623	0,48	0,35	1657	0,55	..
1590	0,30	..	1624	0,48	0,30	1658	0,55	0,45
1591	0,28	0,19	1625	0,50	..	1659	0,55	..
1592	0,30	0,20	1626	0,50	..	1660	0,55	..
1593	0,30	0,20	1627	0,50	..	1661	0,55	..
1594	0,35	0,20	1628	0,50	..	1662	0,55	..
1595	0,35	0,20	1629	0,50	..	1663	0,50	0,35
1596	0,35	0,20	1630	0,50	..	1664	0,50	..
1597	0,35	0,20	1631	0,50	..	1665	0,53	..
1598	0,30	0,18	1632	0,50	..			
			1633	0,50	..	1667	0,50	0,45
1600	0,30	0,20	1634	0,50	..	1668	0,55	..
1601	0,35	0,21	1635	0,50	..	1669	0,50	..
1602	0,40	0,18	1636	0,50	0,35			
1603	0,41	0,23	1637	0,50	0,30	1674	0,50	..
1604	0,40	0,21	1638	0,50	..	1675	0,45	0,35
1605	0,40	0,20	1639	0,50	..			
1606	0,40	0,20	1640	0,50	..	1683	0,45	..
1607	0,40	0,23	1641	0,50	..			
1608	0,45	0,20	1642	0,50	..	1699	0,50	..
1609	0,45	0,23	1643	0,50	..			
1610	0,45	..	1644	0,50	..	1707	0,46	..
1611	0,50	..	1645	0,50	..			

III Ontwikkeling van de rentevoet in Leeuwarden

Voor verantwoording van deze tijdreeks zie Paragraaf 3.2 en Figuur 3.1. In deze tijdreeks is gewogen voor het aantal vermeldingen van het rentepercentage per jaar. De betrouwbaarheidsintervallen in Figuur 3.1 hebben om technische redenen betrekking op de ongewogen vijfjarige voortschrijdende gemiddelden.

Tabel A.3 : Ontwikkeling van de rentevoet in Leeuwarden, 1590-1720, vijfjarig voortschrijdend gewogen gemiddelde

Jaar	Rente (%)	Jaar	Rente (%)	Jaar	Rente (%)	Jaar	Rente (%)
1590	7,03	1623	6,71	1656	5,71	1689	4,78
1591	7,06	1624	6,70	1657	5,61	1690	4,86
1592	7,04	1625	6,66	1658	5,40	1691	4,84
1593	7,00	1626	6,68	1659	5,22	1692	4,79
1594	7,07	1627	6,50	1660	5,10	1693	4,73
1595	7,05	1628	6,52	1661	5,05	1694	4,68
1596	7,09	1629	6,51	1662	5,00	1695	4,65
1597	7,07	1630	6,51	1663	4,91	1696	4,64
1598	7,06	1631	6,51	1664	4,88	1697	4,63
1599	7,05	1632	6,53	1665	4,89	1698	4,64
1600	7,03	1633	6,47	1666	4,89	1699	4,59
1601	7,01	1634	6,52	1667	4,88	1700	4,49
1602	7,01	1635	6,32	1668	4,98	1701	4,49
1603	7,01	1636	6,31	1669	5,00	1702	4,47
1604	7,01	1637	6,32	1670	5,02	1703	4,45
1605	7,03	1638	6,25	1671	5,05	1704	4,49
1606	7,03	1639	6,19	1672	5,08	1705	4,62
1607	7,03	1640	6,30	1673	5,12	1706	4,65
1608	7,04	1641	6,27	1674	4,98	1707	4,69
1609	7,00	1642	6,21	1675	4,98	1708	4,71
1610	7,00	1643	6,21	1676	4,93	1709	4,72
1611	6,97	1644	6,12	1677	4,95	1710	4,75
1612	7,00	1645	5,99	1678	4,90	1711	5,01
1613	7,00	1646	5,95	1679	4,92	1712	4,99
1614	7,00	1647	5,97	1680	4,90	1713	5,00
1615	6,94	1648	5,94	1681	4,92	1714	5,00
1616	6,87	1649	5,98	1682	4,93	1715	5,00
1617	6,73	1650	5,95	1683	4,94	1716	4,76
1618	6,70	1651	6,03	1684	4,94	1717	4,53
1619	6,69	1652	5,95	1685	4,87	1718	4,49
1620	6,72	1653	5,89	1686	4,84	1719	4,36
1621	6,66	1654	5,84	1687	4,82	1720	4,33
1622	6,72	1655	5,87	1688	4,81		

IV Daglonen in het bouwvak

Voor context en kanttekeningen bij onderstaande gegevens, zie Paragraaf 3.2.

Tabel A.4 : Daglonen in het bouwvak, Leeuwarden, 1538-1783, bedragen in stuivers (nominaal)

Jaar	Opdracht-gever	Metselaars			Straten- makers	Timmerlieden		Opmerking
		Mr.	K	O		Mr.	K	
1538/39	RBG	5		3,5				
1540	Stad	5 à 6	5	3*		5 à 6	5**	* Incidenteel 2,5 stuiver. ** Eén timmerknecht kreeg evenwel 6 stuivers aangezien deze 'wel mogende een meester van den ambochte verstrecken'.
1541	OBW	[4,5]	[4]			[4]	[3]	
1546	OBW							
1556	OBW					4,5		
1558	OBW	6						
1558	RBG	6 à 7		2 à 5				
1563	OBW	6 à 7	6	5		7	6*	* Eén knecht 5 strs. (Mogelijk leerjongen.)
1564	OBW	7	6*	5**				* Een leerjongen 3 stuivers. ** Soms iets meer of minder. Een enkele keer ook 4 stuivers.
1565	OBW	7						
1565	SAG	6 à 7	6	2 à 5*		7	6	* Het loon van 5 stuivers had waarschijnlijk betrekking op bijzondere werkzaamheden. Het 'normale' dagloon bedroeg waarschijnlijk 2 à 3 stuivers.
1569	OBW	6 à 7	[6]	5		6 à 7	6	
1578	RBG		7					
1583/84	RBG	12						
1584	OBW					[10]		
1585	OBW					10		
1587	OBW				[16]			
1588/89	RBG	11						

Tabel A.4: vervolg

Jaar	Opdracht- gever	Metselaars			Straten- makers	Timmerlieden		Opmerking
		Mr.	K	O		Mr.	K	
1589/90	RBG	11					[12,3]	
1590/91	RBG	11		9,5				
1592	OBW				12			
1592/93	RBG	12					12	
1594	OBW				13			
1623/24	RBG	15	14 à 15	12 à 13		15	14	
1639					15*			* Knecht 10 stuivers.
1715	Stad*	20				20		* Stadstimmerman en stads- metselaar. Vanaf 1715 moest in de maanden november t/m februari het werk verricht worden tegen de inhoudingen op het knechts- loon.
1760	Stad*	20				20		* Idem.
1777	Stad*	20				20		* Idem.
1782	SAG	20		14				
1783	SAG	20	14 à 18	14				

Toelichting:

Bedragen tussen [] zijn interpretaties.

De afkortingen Mr., K. en O. betekenen respectievelijk meester, knecht en opperman.

De afkortingen voor de opdrachtgevers duiden op het Zoete Naam Jezusgilde / Ritske Boelema Gasthuis (RBG), het Old Burgerweeshuis (OBW) en het Sint Anthonygasthuis (SAG).

Bronnen: HCL, RBG: 57 e.v.; HCL, OA, Singels, 189 (gepubliceerd in Schroor, Faber & Nijboer 2002); HCL, OBW: 178 e.v.; HCL, SAG, 907; HCL, OA, M221: 94; HCL, OA, M222: 27ff & f. 35ff; Oorkonden SAG, deel I: 391 e.v.

V Maailonen in Friesland

Voor context en kanttekeningen bij onderstaande gegevens, zie Paragraaf 3.2.

Tabel A.5 : Maailonen in Friesland, 1540-1809, bedragen in stuivers (nominaal)

Jaar	Plaats	Per pondemaat*	Per dag	Opmerking
1540	Friesland		4 à 5	Door de landdag vastgestelde maximumloon voor het maaien van een 'dach madtlands' waarbij door de boer voor eten en drinken gezorgd wordt. Het hoge tarief geldt voor 'nyelandt oft ander swaer madt'*.
1540	Friesland		6 à 7	Idem, maar dan op eigen kosten, dus zonder eten of drinken.
1569	Hitsum	8		Op 'hoer egen cost'.
1570	Hitsum	8		
1570	Leeuwarden		9	9 stuivers per 'mادت'*.
1571	Hitsum	7 à 8		Het loon van 7 str. werd 25 juni (5 juli) betaald, vroeg in het maaiseizoen en de op dat moment nog niet bijster grote vraag kan het loon wel eens gedrukt hebben.
1572	Hitsum	8		
1573	Hitsum	7 à 7,125		
1573	Leeuwarden	7		
1574	Leeuwarden	7		Plus nog een extraatje van circa 1/2 stuiver per pondemaat.
1584	Leeuwarden	13		Inclusief 1 stuiver per pondemaat omdat er geen melk en/of brij verzorgd is.
1585	Leeuwarden	14		Idem.
1587	Leeuwarden	14		Idem.
1588	Leeuwarden	14		Idem.
1589	Leeuwarden	12		Plus nog ongeveer 1/2 stuiver per pondemaat vanwege het ontbreken van melk e.d.
1590	Leeuwarden	[12]		Idem.
1591	Leeuwarden	[13]		
1592	Leeuwarden	14		
1593	Leeuwarden	14		
1594	Leeuwarden	14		
1595	Leeuwarden	15		Inclusief 1 stuiver per pondemaat omdat er geen melk en/of brij verzorgd is.

Tabel A.5: vervolg

Jaar	Plaats	Per pondemaat*	Per dag	Opmerking
1601	Leeuwarden	15		
1602	Leeuwarden	14		
1603	Leeuwarden	14		
1604	Leeuwarden	14		
1607	Leeuwarden	14		
18e eeuw	Friesland	10 à 16		
na 1780	Friesland	20 à 25		
1799	Franeker	20		
1800	Franeker	20-22		
1801	Franeker	24		
1802	Franeker	23		
1803	Franeker	24		
1804	Franeker	25		
1805	Franeker	24		
1806	Franeker	24		
1807	Franeker	27		
1808	Franeker	25-26		
1809	Franeker	27		

Getallen tussen [] zijn interpretaties.

* Noot betreffende landmaten. Het mat (Fries: 'mêd'), ook wel 'dagmat', 'deimt' of 'deimat', was de oppervlakte welke één man op één dag kon maaien. Oorspronkelijk 400 vierkante roede. Volgens Postma en Spahr van der Hoek (1952: I, 82 & II, 559) dient deze op ruwweg 1 1/2 pondemaat of circa 50 are genomen te worden. Het Oostfriesse 'diemath' werd daarentegen op 0,9822 ha gerekend (Slicher van Bath 1987: 223).

Bronnen: HCL, OBW, 178 e.v.; Spahr van der Hoek en Postma (1952: I, 126 & 350); Hemmema (1957); Charterboek, deel II: 818; Tresoar, HPB 1187.

Noten

Hoofdstuk 1 Kader

1. Dat geldt natuurlijk ook voor producten als suiker en tabak. Dit gegeven zal in dit boek overigens nauwelijks aan de orde komen. Zie hierover: Mintz 1985 en Goodman 1993.
2. Het woord consumentisme wordt in de literatuur in twee verschillende betekenissen gebruikt. Hier wordt het gebruikt in de zin van een door consumptiedrift gekenmerkte geestesgesteldheid. Daarnaast komt men het begrip ook wel tegen als aanduiding voor de bewegingen die zich inzetten voor de behartiging van consumentenbelangen.
3. Mandeville's *Fable of the Bees* (1714) handelt weliswaar niet expliciet over de welvaart van de Nederlandse Republiek, maar laat zich wel degelijk lezen als een parabel op de welvaart van zijn moederland.
4. Het literatuuroverzicht is niet uitputtend. Naast genoemde werken zijn er nog verscheidene studies verschenen die een meer verkennend karakter (b.v. Faber 1980a) of een heel specifieke invalshoek (b.v. De Kruif 1994) hebben.
5. De volgende onjuistheden zijn in de cijfers van De Vries te bespeuren:
 - Gemiddelde aantallen voorwerpen kleiner dan 1 voor alle inventarissen waarin dat voorwerp voorkwam.
 - Gemiddelden gebaseerd op één waarneming.
 - Aanwezigheidspercentages die niet corresponderen met een geheel getal.
6. Schuurman (1986 & 1989) en Kamermans (1999) maken weer wel gebruik van clusteranalyse. Deze statistische methode heeft vooral een verkennend karakter en wordt doorgaans in de beginfase van het onderzoek gebruikt. Nadeel van clusteranalyse, zeker in combinatie met steekproefgegevens, is dat er niet op significantie getest kan worden. Eventuele verbanden die met clusteranalyse ontdekt worden, moeten vervolgens dus eigenlijk met andere methoden getest worden. Maar dat is door beide onderzoekers nagelaten.
7. Een voorlopige samenvatting van de resultaten van het onderzoek voor dit boek is gepubliceerd in een eerdere bijdrage van mijn hand (Nijboer 2005). De analyses in deze bijdrage zijn in dit boek op een aantal punten nader uitgediept.
8. Ik gebruik de termen nut en gebruikswaarde hier als equivalent. Hoewel het begrip gebruikswaarde tegenwoordig veelal geassocieerd wordt met de marxistische traditie, verschilde Marx op dit punt niet fundamenteel van terminologie met de andere klassieke economen. Weliswaar geeft Marx in *Het Kapitaal* (1867: I) de voorkeur aan het begrip gebruikswaarde, in zijn *Armoede van de filosofie* (1974 [1847]: I) gebruikt hij de twee begrippen expliciet als equivalent. Hierbij dient overigens opgemerkt te worden dat beide werken in twee verschillende talen geconcipieerd zijn, resp. Duits en Frans. Say (1855 [1803]: I.1) gaf als Fransman in elk geval de voorkeur aan *utilité*, maar definieerde dat wel expliciet als de bruikbaarheid (d.w.z. de gebruikswaarde) van een product. Ook bij Adam Smith (1904 [1776]: I.4) vinden we nut en gebruikswaarde als equivalenten gebruikt en in navolging van hem eveneens bij Ricardo (1821[1817]: I) en Mill (1909 [1848]: III.1).
9. In de economische literatuur en journalistiek wordt niet altijd even zorgvuldig met dit onderscheid omgesprongen. Dat heeft ook te maken met het feit dat het onderscheid tussen voorraadvorming (stockpiling) en schatvorming (hoarding) in het dagelijks taalgebruik, en in het bijzonder in het Engels, niet altijd even duidelijk is.
10. Voor een verkenning van het concept toe-eigening voor het onderzoek naar consumptie in de vroegmoderne tijd zie: Blondé (2003).

11. Het argument van Mason (1981:144/5) dat opzichtige consumptie door dergelijke verklaringen gemaskeerd wordt, is een geloversargument. De astroloog houdt immers ook vol dat de natuurkundige wetten de ware betekenis van de dierenriem verhullen.
12. Hoewel het begrip 'habitus' in de recente literatuur vooral geassocieerd wordt met de sociologie van Bourdieu is het eerder gebruikt door o.a. Hegel, Husserl, Goffman (1983 [1959]: 37), Elias (1982 [1939]: I, 259), Weber, Durkheim en Mauss (Jenkins 1992: 74), die het begrip doorgaans wel op een andere vaak zelfs veel tentatievere wijze hanteren. Wanneer we de genealogie van de in de sociologie Bourdieu een centrale rol spelende begrippen doxa, hexis en habitus (Latijn voor 'hexis') helemaal terugleiden, komen we uit bij het werk van Aristoteles (zie o.a. Wacquant 2005; Throop & Murphy 2002: 202 n. 6.).
13. We kunnen in dit verband ook spreken over commercialisering. Dit concept speelde, zij het theoretisch minder expliciet uitgewerkt, ook al een belangrijke rol in het een jaar eerder verschenen werk van McKendrick, Brewer en Plumb (1982).
14. Dat valt overigens te betwijfelen. De opkomst van de steengoedindustrie in de streek rond Keulen ging in tijd bijvoorbeeld aan de boekdrukkunst vooraf en kende een niveau van massaproductie dat door de grafische industrie pas in de negentiende eeuw gehaald zou worden.
15. Zo hebben de protestantse ethiek van Weber en de romantische ethiek van Campbell dezelfde intellectuele stamvader: het calvinisme. Campbell (1987: 137) schetst de volgende stambomen: Calvinisme > Puritanisme > Scepticisme > Utilitarisme (protestantse ethiek)
Calvinisme > Arminianisme > Sentimentalisme > Romanticisme (romantische ethiek)
16. In het protocol (1554-1585) van notaris Nicolaas Cleuting (inventaris: Zwart 1970) zijn ook nog een klein aantal inventarissen opgenomen. Verder zijn her en der in familiearchieven eveneens enige Leeuwarder inventarissen aan te treffen. Hier is verder geen naspeuring naar verricht.
17. De term tussen vierkante haken is de in de bron gegeven Nederduitse vertaling van de voorafgaande Latijnse term.
18. Het gaat om HCL, ORA, Y4. In de nieuwe inventaris van het Oud Archief wordt deze vergissing rechtgezet. Dat er meerdere delen zijn geweest, blijkt uit verwijzingen naar deze serie in de Inventarisatie- en Aestimatieboeken. Zie: HCL, ORA, Y10: 279; idem, Y20: 298 en idem, Z16: 137.
19. Verklaringen van eenkindschap kwamen in Leeuwarden overigens al in de zestiende eeuw voor. Zie bijv. HCL, ORA, Y2: 253 (1559).
20. Over de regelgeving met betrekking tot het opmaken van inventarissen ten behoeve van het collateraal: *Tegenwoordige Staat IV*: 455ff.
21. HCL, ORA, Y2: 162: 'Twee hoege becleende buegelde stoelen /... / Drie buegelde becleende vrouwenstoelen' (1559).
22. Kamermans (1999: 40/41) wijst – mijns inziens terecht – op de mogelijkheid dat de aangever zelf een lijst met bezittingen maakte, die vervolgens door de notaris of de secretaris van het gerecht alleen maar in een rechtsgeldige vorm werd gegoten.
23. Uit bodemvondsten blijkt een aanzienlijk groter bezit aan glas- en aardewerk dan uit inventarissen. Inventarissen van winkelvoorraden glas- en aardewerk geven eveneens de indruk dat deze producten op grote schaal gebruik werden. Uit dergelijke inventarissen blijkt ook dat glas- en aardewerk betrekkelijk goedkoop was. Zie o.a. HCL, ORA, Y34: 134ff; idem, Y46: 217ff; en idem, Z31: 189ff.
24. Ook de uitrusting met tinnen of zilveren schroefdoppen of andere ornamenten kon aanleiding geven om een aardewerken of glazen voorwerp wel te beschrijven.
25. Ook in Groningen (Hempenius-van Dijk 1991: 152/3 en 279 n28).
26. Veelzeggend in dit verband is een opmerking in de inventaris van Jacobus Kuinders (1741) 'Voorts staat te noteren dat al het gene welk behoort tot het lichaam van Jacob Cuinders en desselve vier kinderen soo van linnen als wollen buiten dese inventaris sijn gelaten omdat deselve door het gebruik worden geconsumeert' (HCL, ORA, Y85: 320v).
27. Anders dan ik konden Wijsenbeek-Olthuis (1987), Schuurman (1989) en Kamermans (1999) hun datasets naar externe (o.a. fiscale) gegevens stratificeren, waardoor selectie op een zekere uniformiteit (bijvoorbeeld de aanwezigheid van alle gewenste rubrieken) mogelijk was. De Boedelbank van het Meertens Instituut heeft meer het karakter van een digitale kaartenbak. De gegevens hieruit zijn zonder nadere bewerking niet voor methodisch onderzoek te gebruiken.
28. Op het Meertens Instituut is men in 1985 *begonnen* met het digitaal verwerken van inventarissen.
29. XML is ontwikkeld onder auspiciën van het World Wide Web Consortium (W3C). De XML standaard (versie 1.0) werd in februari 1998 vastgesteld. XPath, de commandostructuur om elementen in XML-documenten te adresseren zag pas in november 1999 het licht. De specificaties voor XQuery, een querytaal om XML-documenten te ondervragen, werden eerst in januari 2007 vast-

gesteld. Hoewel XML in eerste instantie ontwikkeld is om grootschalige elektronische publicaties te vergemakkelijken, heeft XML zich gaandeweg steeds meer als databasetaal ontwikkeld. Juist de combinatie van tekststructurering en gegevensstructurering die XML biedt, maakt deze codeertaal zeer geschikt voor een algemeen bruikbaar datamodel voor de integrale verwerking van boedelinventarissen. Voor meer informatie zie de website van het W3C: <http://www.w3.org/XML/>

30. Als selectie criterium is het beroep gebruikt aangezien aan voor Leeuwarden beschikbare fiscale bronnen geen bruikbaar welstandscriterium ontleend kan worden. Beroepsgegevens voor de boedellaters zijn wel ruimschoots beschikbaar. Temeer daar bij het toegankelijk maken van de Inventarisatie- en de Aestimatieboeken in het kader van dit onderzoek niet alleen gekeken is naar beroepsvermeldingen, maar ook naar het voorkomen van bedrijfsgoederen e.d. in de inventaris. Op die manier kon van een groot aantal boedellaters (of hun echtgenoot) alsnog het beroep vastgesteld worden. Niet in de dataset verwerkt zijn inventarissen van weduwen die het bedrijf van hun man niet voortzetten, en inventarissen die op verzoek van schuldeisers zijn opgesteld of waarin om vergelijkbare redenen slechts een ongedefinieerd deel van het huisraad beschrijven.
31. Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, nam de totale waarde (in gulden van 1580) van het gemeten goederenpakket in de bestudeerde periode niet significant toe of af. Het is daardoor vrij eenvoudig om na te gaan in hoeverre dit gegeven beïnvloed werd door het uitoefenen van het ene of het andere beroep. Noch middels een t-toets noch middels regressieanalyse waarbij de beroepen dummy gecodeerd werden, kon een significant verschil tussen bakkers en brouwers en tussen kleermakers en schoenmakers ontdekt worden. Vooral als de spreiding naar waarde van het gemeten goederenpakket wordt omgezet naar een rangorde (1 = laagste waarde; n = hoogste waarde), zijn de respectievelijke verschillen zeer gering. Rangordening heeft als voordeel dat 'extremen' in de staart van de oorspronkelijke verdeling ingetoomd worden. Bovendien is de op deze rangordening gestoelde verdelingsvrije Mann-Whitney-toets (equivalent aan de Wilcoxon-toets) in deze situatie het meest geëigende instrument om op homogeniteit te toetsen. In het onderstaande overzicht zijn de onderzochte p-waarden volgens deze toets weergegeven.

		Gemiddeld rangnummer	Afwijking van het groot gemiddelde (%)	Mann-Whitney-toets
Bakkers / Brouwers	Bakkers (n=33)	28,1	- 4,7	p = 0,475
	Brouwers (n=25)	31,3	6,2	
	Totaal (n=58)	29,5		
Kleermakers / Schoenmakers	Kleermakers (n=20)	17,7	- 7,1	p = 0,411
	Schoenmakers (n=17)	20,6	8,4	
	Totaal (n=37)	19		
Gecombineerd	Bakkers en brouwers (n=58)	58,1	21,1	p < 0,001
	Kleer- en schoenmakers (n=37)	32,1	- 33,1	
	Totaal (n=95)	48		

32. Uiteraard deden zich hierbij wel kleine probleempjes voor, waarvoor in enkele gevallen de *educated guess* als noodgreep gebruikt moest worden.
33. In enkele inventarissen worden deze wel in een aparte rubriek 'rijswerk' beschreven, doch niet geregeld.
34. De correctiefactor voor de muntontwaarding is ontleend aan Posthumus 1943/64, dl. I, p. CX-CXIX.
35. In de chronologie van de uitvoering van het onderzoek is Dataset 2 de eerst gegenereerde dataset. In de verslaglegging en de analyse heeft deze dataset evenwel een secundaire functie gekregen.
36. De aantallen waar de tabellen en figuren in het volgende hoofdstuk op gebaseerd zijn kunnen lager zijn omdat bepaalde rubrieken in sommige inventarissen ontbreken. Inventarissen van weduwen van bakkers zijn alleen in de dataset verwerkt indien zij het bedrijf van hun man voortzetten. Niet verwerkt zijn inventarissen die op verzoek van schuldeisers zijn opgesteld of om vergelijkbare redenen slechts een ongedefinieerd deel van het huisraad beschrijven.

Hoofdstuk 2 Trends en patronen

1. Aangezien dit boek primair voor een wetenschappelijk geschoold publiek bedoeld is, ga ik er vanuit dat de lezer over een redelijke basiskennis statistiek beschikt. Elementaire statistische begrippen en methoden worden derhalve bekend verondersteld. Wie niet over deze kennis beschikt, wordt dringend aangeraden eens een handboek statistiek te bestuderen. Speciaal voor historici zijn er bijvoorbeeld de geijkte inleidingen van Lindblad (1984) en Boonstra, Doorn en Hendrickx (1990). Hoewel deze werkjes beslist niet onverdienstelijk zijn, hebben ze wel het nadeel dat ze sterk op de toepassingsmogelijkheden van statistiek gericht zijn. Meer vanuit de statistische theorie geschreven is het leesbare handboek van Harnett (1982) en daarnaast zijn er tal van andere titels op de markt. Door mij zijn naast genoemde werken tevens de handboeken van Sirkin (1995), Daniel & Terrel (1989) en McClave & Benson (1991) en de digitale documentatie van SPSS en MS Excel als naslagwerk gebruikt.
2. Als we het bezit aan aarde- en glaswerk van de eerdergenoemde brouwer en koopman bijvoorbeeld 'afronden' naar 60 gulden, dan verspringt de r^2 (lineair) bij de bakkers en brouwers van 0,13 naar 0,16 en bij de kooplieden en winkeliers zelfs van 0,07 naar 0,21.
3. Zie Shammas 1990: 106 en 1993: 197. De door mij aangehaalde 0,58 is het minimum van de daar gerapporteerde maxima.
4. Hetgeen ook is opgemerkt door Overton e.a. (2004: 139).
5. Dezelfde fout wordt overigen gemaakt door Fairchilds (1994).
6. Hoewel de identiteit $V = C + O$ ook geldt voor netto vermogens is het juister om met bruto vermogens te werken. Een lening verruimt immers het beschikbaar vermogen. De passiva kunnen uiteraard wel van invloed zijn op de waarde van de parameter β .
7. Zo'n correlatiematrix is niet gemaakt voor de aandelen van de productgroepen in het gemeten goederenpakket. Het aandeel van bijvoorbeeld tinwerk kan namelijk niet autonoom toenemen. Stijgt het aandeel van tin van 5 naar 10% dan zal bij de andere goederen er in totaal 5% af moeten. Bij absolute waarden doet dat probleem zich niet voor.
8. Punt-biseriële correlatieanalyse is rekenkundig gezien het zelfde als gewone Pearson correlatieanalyse. Het onderscheid wordt alleen gemaakt om aan te geven dat een van de variabelen dichotoom is. Bij handmatige berekening kan de punt-biseriële correlatiecoëfficiënt bovendien op een alternatieve manier berekend worden.
9. Er is wel met deze variabele geëxperimenteerd. Zo is er nog een aanvullende regressieanalyse uitgevoerd op een dataset waarin de waarde van de rubriek 'beddengoed' is gedeeld door het aantal bedden. Deze correctie bleek niet positief uit te pakken. De gevonden regressievergelijkingen op basis van deze gecorrigeerde dataset hadden zelfs vaak een lagere determinatiecoëfficiënt dan die op basis van de ongecorrigeerde dataset!
10. HCL, ORA, Y6: 197ff. en idem, GG23: 30ff. Cor Trompeter wees mij erop dat men zulke gevallen in Twentse archivalia geregeld tegenkomt.
11. Zie: Van der Woude 1980: 161/2. De daar gepresenteerde cijfers hebben weliswaar merendeels betrekking op Holland, maar de daaruit af te leiden trend zal zich ook in Friesland hebben voorgedaan (cf. Faber 1972: 23 & 71-73).
12. Indien men een derdegraads polynoom (niet significant!) door de data trekt blijkt deze afname zich vooral te concentreren in het vierde kwart van de zestiende en het vierde kwart van de zeventiende eeuw. De afname doet zich hier verder vooral voor bij het aantal inventarissen met zes of meer bedden. Van de 48 inventarissen voor 1650 zijn er 11 (23%) die zes of meer bedden vermelden. Van de 34 inventarissen van 1650 en later zijn er maar 3 (9%) die zes of meer bedden vermelden. In de eerste dataset kon dit patroon niet ontdekt worden.
13. De regressievergelijkingen voor het bewuste verhoudingsgetal (y) ten opzichte van de tijd (x) zijn: t/m $1620 y = -0,0002x + 0,28$ ($r^2 = 0,11$; $n = 89$; $p = 0,001$)
na $1620 y = 9E-06x - 0,0031$ ($r^2 = 0,0021$; $n = 139$; $p = 0,592$)
14. De Vries geeft voor Leeuwarderadeel en Wonseradeel in de periode 1631-1647 een gemiddelde van 12,8 melkkoeien per boerenbedrijf. Als we er vanuit gaan dat het aantal melkkoeien per bedrijf niet al te scheef en meso- of platykurtisch verdeeld was tussen 1 en 20, dan heeft een kleine verschuiving in het aantal koeien per bedrijf als gevolg van welstandsonafhankelijke veranderingen in de bedrijfsvoering een vrij grote invloed op de samenstelling van de 'vermogensgroepen'.
15. Niet uitgezet zijn de aantallen handdoeken en de aantallen neus-, zak- en halsdoeken. Van deze artikelen was vaak niet te bepalen wat er mee bedoeld werd. Zo blijkt handdoek regelmatig synoniem met kastdoek. Zie bijvoorbeeld: HCL, ORA, Y50: 325 'twee hand ofte castdoecken' (1672); en idem, Y55: 42v 'een handtdoeck over de kast' (1677). Zakdoeken waren daarentegen vaak synoniem met halsdoeken. Zie bijvoorbeeld: HCL, ORA, Y70: 191 'vier ende twintich neusdoecken

- omde hals' (1693). Belangrijker dan het betekenisprobleem is dat inventarissen inconsistent zijn in het al dan niet vermelden van deze artikelen. Zo komen we 'zakdoeken' soms in grote aantallen in inventarissen tegen, terwijl we in andere inventarissen van toch vrij rijke boedels er weer helemaal geen aantreffen. Waarschijnlijk is de geringe waarde van deze lapjes stof in veel gevallen reden geweest om ze maar niet te beschrijven. In getaxeerde inventarissen, waarin de waarde van het goed voorop staat, komen ze beduidend minder voor. Van de 29 getaxeerde bakkersinventarissen in de Aestimatieboeken wordt in 12 inventarissen (41%) geen melding gemaakt van zak-, neus- of halsdoeken. Van de 53 ongetaxeerde in de inventarisatieboeken zijn dat er 14 (26%). Bij de (grotere) handdoeken daarentegen liggen de verhoudingen anders, respectievelijk 7 van de 29 (24%) en 17 van de 53 (32%). Toch zien we ook wat dit artikel betreft vreemde omissies en schommelingen.
16. Inclusief 'wytlingen', een dikker laken, soms van wol. HCL, ORA, Y27: 290 'thien grofflinnen slaaplakens ofte wijtlingen' (1625); HCL, ORA, Y 22: 145 'drie wijtlingen, soo van voerlaken, cortlingh als anders' (1617).
 17. Inclusief peluwdoeken. Het aantal kussenslopen hangt natuurlijk ook sterk samen met het aantal oorkussens. Voor het aantal kussenslopen (y) en het aantal oorkussen (x) werd de volgende regressievergelijking gevonden: $y = 2,5059x + 8,2$ ($r^2 = 0,47$).
 18. Ik ben er vanuit gegaan dat lakens gemakkelijk tot vier kussenslopen omgenaaid konden worden. Voor tafellakens en servetten kan eenzelfde redenering gevolgd worden. Er vanuit gaande dat in boedelinventarissen met servetten doorgaans de grote servetten werden bedoeld, die ruitvormig over het tafellaken worden gelegd of de hele romp van een tafelgast tegen spetters konden beschermen (Cf. Luyken 1711: 150-151), zouden uit één tafellaken twee servetten kunnen worden gemaakt. Verondersteld dat het gecombineerde aantal lakens en kussenslopen per huishouden evenals het gecombineerde aantal tafellakens en servetten per huishouden voornamelijk door welstand wordt bepaald, kan deze hypothetische ratio getoetst worden door verschillende (logische) combinaties uit te zetten tegen het aantal bedden, dat hierbij als proxy voor welstand functioneert. De combinaties van het aantal lakens met een kwart van de kussenslopen en het aantal tafellakens met de helft van het aantal servetten geven dan inderdaad de beste fit. Hetzelfde patroon kon met de inventarissen uit de Boedelbank van het Meertens Instituut ook voor Weesp (1625-1699; $n = 61$) vastgesteld worden. Voor Maassluis (1665-1699; $n = 72$) en Oirschot (1646-1698; $n = 74$) gaven de genoemde combinaties evenwel niet altijd de beste fit. Voor Maassluis gaf een combinatie van het aantal lakens plus het aantal kussenslopen de beste fit, terwijl ook hier een combinatie van het aantal tafellakens en de helft van het aantal servetten de beste fit geeft. In Oirschot legden vooral de kussenslopen veel minder gewicht in de schaal: een combinatie zonder kussenslopen paste het best en daarna die met een kwart van de kussenslopen. En een combinatie met een kwart van het aantal servetten scoorde hier net iets, maar zeker niet significant, beter dan een combinatie met de helft. Ook elders in Nederland lijken de hier aangehouden combinaties van het aantal lakens en met een kwart van de kussenslopen en het aantal tafellakens met de helft van het aantal servetten dus redelijk hout te snijden. Alleen in Maassluis is er een opvallende afwijking met betrekking tot de lakens en de kussenslopen te constateren.
 19. Een schoorsteenkleed was een vrij groot kleed dat de gehele schoorsteenopening kon afdekken tijdens het zomerseizoen.
 20. Polynomiale regressie op de data suggereerde een toename van het aantal tafelkleden per huishouden tot het begin van de zeventiende eeuw en na het midden van die eeuw een vrij abrupte daling. De gemiddelde aantallen tafelkleden voor de eerste en de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn in elk geval significant verschillend. In de eerste helft van de zeventiende bedroeg het gemiddelde aantal tafelkleden per huishouden 1,26 (+/- 0,31) en in de tweede helft 0,55 (+/- 0,23). Voor het aantal tafelkleden per bed bedragen deze gemiddelden respectievelijk 0,33 (+/- 0,09) en 0,15 (+/- 0,07). (Voor de gegeven mogelijke afwijking geldt $\alpha = 0,05$.)
 21. Vreemd genoeg is er geen sprake van een toename van het aantal kussenslopen per kussen. Hiervoor werd de volgende regressievergelijking gevonden: $y = 0,0071x - 8,18$ ($r^2 = 0,03$).
 22. Als we een derdegraads polynoom door de data trekken, zien we in alle gevallen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw een stabilisatie optreden.
 23. Zie: HCL, ORA, Y49: 20 (1669). De naam Van Troijen komen we in Leeuwarder inventarissen geregeld tegen, terwijl het toeschrijven van schilderijen aan schilders beslist niet gebruikelijk was. De Leeuwarder rijmelaar Klaas Pieters Hoekstra (†1687) schreef zelfs twee gedichtjes over zijn schilderijen (Hoekstra 1679: 44).
 24. Zaken als lambrisering en (goudleren) behangsels werden als nagelvast beschouwd en vindt men derhalve doorgaans niet in inventarissen vermeld. Wandtapijten heb ik – ook buiten de bakkers – nooit in Leeuwarder inventarissen aangetroffen.

25. Dit is exclusief gebruikte en ongebruikte rekenboeken. Van gebruikte en in gebruik zijnde rekenboeken wordt bij de beschrijving van de financiële activa wel gewag gemaakt, maar er worden vaak geen aantallen genoemd. Een enkele keer worden ook (nog) ongebruikte rekenboeken in inventarissen vermeld. Deze konden nog verkocht worden en vertegenwoordigden dus een geldelijke waarde.
26. Aangezien we hier met dichotome data te maken hebben, is het onmogelijk om vast te stellen per wanneer het aantal inventarissen met boekvermelding afneemt. Een lineaire regressie op de data uit de periode 1656-1707, waarbij het jaartal als onafhankelijke variabele en boekvermelding als afhankelijke dummyvariabele (als 0 en 1 gecodeerd) werden gehanteerd, resulteerde in elk geval in een r^2 van 0,00. Dit suggereert dat er sprake is van een vrij abrupte daling.
27. Logistische regressie wordt niet in alle handboeken statistiek besproken. Voor een gedegen introductie kan men onder andere terecht bij Kleinbaum (1994).
28. De Nagelkerke R^2 geeft een met een normale determinatiecoëfficiënt vergelijkbare indicatie van de verklaarde variantie. Aanvullend is nog de Hosmer & Lemeshow goodness-of-fit toets uitgevoerd. Deze toets test de hypothese dat er *geen* verband is tussen de afhankelijke en de onafhankelijke variabele. Derhalve geldt hoe hoger de p-waarde, hoe beter. Voor het getoetste model werd een p-waarde verkregen van 0,82.
29. Van de 36 inventarissen met boekvermelding tot en met 1650, zijn er 15 waarin minder dan zes boeken vermeld worden en 21 waarin meer vermeld worden. De binomiale betrouwbaarheidsintervallen ($\alpha = 0,05$) voor de totale populatie zijn dan respectievelijk: 26-59% en 41-74%.
30. Menno Simons, *Dat fundament der christelycker leere*, verscheidene edities, oorspronkelijke uitgave 1539.
31. Werk waarin de geschiedenis van de martelaren des geloofs wordt verhaald. Aanvankelijk protestantse geschriften waarin de gruweldaden der katholieken werden beschreven. In weerwoord hierop verschenen ook katholieke martelaarsboeken waarin de wandaden der reformatoren breed uitgemeten werden.
32. Henricus Bunting, *Itenerarium Sacrae Scripturae. Dat is een reysboeck over die gantsche heylyghe schrift*, verscheidene edities. Heinrich Bünting (1545-1606) was een Duitse theoloog en kartograaf. Het *Itenerarium Sacrae Scripturae* werd voor het eerste gedrukt in Duitsland in 1581 en werd diverse malen herdrukt en bovendien vertaald in het Engels, Nederlands, Tsjechisch, Deens, en Zweeds.
33. Benedict (1985) constateerde in Metz (Lotharingen) in de periode 1645-1672 duidelijke verschillen in het boekenbezit tussen protestanten en katholieken.
34. Er is geen systematisch onderzoek verricht naar de kerkelijke gezindte van de personen wier boedel in de datasets is verwerkt. Een enkele keer geven de inventarissen een aanwijzing. Als de aangever van de boedel in plaats van een eed een belofte aflegde is er een gereede kans dat de boedellater doopsgezind was. De aanwezigheid van Rooms Katholieke parafernalia in inventarissen kan daarentegen zeer misleidend zijn. Zo was de bakker Albert Jans vanaf ca. 1581 lidmaat en diaken van de Gereformeerde kerk. Niettemin vinden we in zijn in 1594 opgemaakte inventaris 'een silveren kruijs' en 'een swart vijftich [een bidsnoer met vijftig kralen] met vier silveren knoepen'. En in de inventaris van de bakker Jan Claesz. (1624) vinden we zowel 'een wijwaterpottie' als 'het fundamentboek van Menno Simons'. (Respectievelijk: HCL, ORA, Y10: 479; en idem, Y26: 550 & 557).
35. Zie ook: Bergsma (1998 & 1999). Ter ondersteuning van het betoog van Bergsma mag dienen dat in de 24 bakkersinventarissen die zijn opgemaakt tussen 1590 en 1620, in maar liefst 9 inventarissen Rooms Katholieke parafernalia worden aangetroffen.
36. Het al dan niet ingebonden zijn speelt waarschijnlijk ook een rol bij de beschrijvingspraktijk van waardevollere boeken. Opvallend is dat in veel inventarissen boeken naar formaat en niet naar inhoud worden beschreven. Dat zou erop kunnen wijzen dat boeken naar de band en niet naar de inhoud werden gewaardeerd (cf. Chartier 1993: 118).
37. Andere inventarissen van kanariefokkers in Leeuwarden: HCL, ORA, Z32: 61ff.; idem, Y56: 207ff.; idem Y78: 10ff; en idem, Y83: 63ff.
38. Het hoogste bedrag waarvan ik aantekening heb gemaakt betrof een inventaris uit 1647: 'vier kanarivogels met de korff vercoft voor 40-0-0.' (HCL, ORA, Z23: 21v.) Dolk (1994) geeft meer bijzonderheden over de handel in vogels – waaronder kanaries – te Leeuwarden in de zeventiende eeuw.
39. In inventarissen worden uurwerken doorgaans 'horloge' genoemd, waarmee zowel hangende en staande uurwerken worden bedoeld als zakhorloges. Soms is uit de context wel op te maken welke van deze twee wordt bedoeld, vaak ook niet.

40. Illustratief in dit verband is dat in de inventaris uit 1679 van de goederen nagelaten door Horatius Knijf, raadshere in het Hof van Friesland, van geen van de 27 schilderijen de vervaardiger wordt genoemd terwijl van de drie uurwerken die hij bezat wel de maker wordt genoemd (HCL, ORA, Y57: 148ff, aldaar f. 175/6).
41. De kans op dom toeval, zo blijkt uit tabel 2.5, is kleiner dan 5%. De kans op een steekproeffout is uiteraard niet goed in te schatten.
42. Voor de binomiale betrouwbaarheidsintervallen geldt $\alpha = 0,05$.
43. In Friesland werd het (Nederlandse) Troois pond (492,2 g) gebruikt.
44. Tingieters maakten marge op de inkoop van gebruikt tin. De voorraden tin bij tingieters worden namelijk iets hoger getaxeerd. (Getaxeerde inventarissen van tingieters: HCL, ORA, Z2: 137ff; idem, Z5: 219ff; idem, Z5: 186ff; idem, Z15: 55ff; en idem, Z25: 203ff.)
45. Bij diagram D zien we dit patroon niet, wellicht doordat er voor de kleermakers en schoenmakers voor het eind van de zeventiende eeuw maar heel weinig getaxeerde inventarissen beschikbaar zijn.
46. In de periode 1650-1674 wordt in 10 van de 17 bakkersinventarissen expliciet porselein vermeld, in de periode 1675-1707 in 5 van de 17. De binomiale betrouwbaarheidsintervallen ($\alpha = 0,05$) zijn dan respectievelijk: 33-81% en 11-55%.
47. Enkele specifieke keramische voorwerpen zoals rolwagens (hoge cilindervormige vazen) en klapmutsen (diepe kommen met een brede rand) waren destijds altijd van oosters porselein. Vermelding van het materiaal was dan bij het opmaken van een inventaris niet nodig. Bij het verwerken van de gegevens is hier geen rekening mee gehouden.
48. Bijvoorbeeld in een getaxeerde inventaris uit 1630: 'twe stenen candelcerkes nihil' (HCL, ORA, Z18: 121v). Bitter, Ostkamp en Roedema (2002, p. 45) maken ook melding van de vondst van luxe kandelaars van onbeschilderde witte faience. Dergelijke exemplaren konden wel een aanzienlijke nieuwwaarde hebben. In de in 1684 beschreven winkelvoorraad van Antie Uijlckes, winkelierster in glas en keramiek, vinden we: '3 witte kandelaars 0-13-0' (HCL, ORA, Z31: 189ff.) Of deze kandelaars na in gebruik te zijn genomen nog een restwaarde vertegenwoordigden, blijft natuurlijk de vraag.
49. Zie de hierboven aangehaalde inventaris van Antie Uijlckes (HCL, ORA, Z31: 189ff.).
50. Voor een uitgebreide familiegeschiedenis van de familie Bourboom, zie Faber (1997).
51. NB Er is bij deze berekening geen rekening gehouden met het feit dat Leeuwarder edelsmeden ook debiet vonden in het Leeuwarder verzorgingsgebied en daaraan gekoppeld het feit dat de platte-landsbevolking veel minder sterk in omvang toenam. Een correctie van die aard is evenwel weinig zinvol, aangezien we noodgedwongen met grove schattingen werken. Bovendien zouden we dan ook een correctie de andere kant uit moeten doorvoeren, vanwege de relatieve oververtegenwoordiging van zeer rijken in de stad.

Hoofdstuk 3 Het fatsoeneringsproces

1. Hypothetische scenario's waarbij een gouden voorwerp bijvoorbeeld aan de krater van een vulkaan wordt geofferd of de ruimte in wordt geschoten en waarbij het goud dus wel degelijk wordt geconsumeerd, laat ik hier buiten beschouwing.
2. Het Nederlandse 'vormgeving' heeft, hoewel vaak als synoniem voor 'ontwerp' gebruikt, semantisch weliswaar een sterke overeenkomst met wat hier onder fatsoen verstaan wordt, maar laat zich moeilijk in andere talen vertalen.
3. Uiteraard gelden deze bezwaren niet *de mode* in de zin van de *mode-industrie* of een *modesysteem*, zoals in de klassieke studie van Barthes (1967). Evenmin wil ik beweren dat *modetrends* en *modecycli* niet self-sustaining kunnen zijn. In al deze gevallen is het overigens nodig om de mode naar concrete handelingen en entiteiten te operationaliseren, waarbij 'mode' nog hooguit dient als een heuristisch prefix.
4. Deze indruk bestaat ook voor Leeuwarder inventarissen. Cf. supra.
5. Een vergelijkbare studie voor Nederland is nog niet beschikbaar. Toch zijn er wel aanwijzingen dat deze ontwikkeling ook in Nederland plaatsvond. Wijsenbeek-Olthuis (1987: 148) concludeert dat in het achttiende-eeuwse Delft het bezit van grotere stukken zilverwerk (schalen en kannen) afnam, terwijl het bezit van kleinere zilverwerk (vingerhoeden, gespen, etc.) toenam. Dibbits (2001: 306) merkt op dat in de achttiende eeuw in het 'gefatsoeneerde' Maassluis de voorkeur uitging naar klein zilverwerk terwijl men in het 'ongefatsoeneerde' Doesburg liever grote stukken zilverwerk had. (Kwalificaties zijn van mij.)
6. De conclusie die Nenadic daaruit trekt dat Schotse stedelingen in de achttiende eeuw goederen in meerdere mate op hun restwaarde gingen waarderen, lijkt mij niet correct. Nenadic levert daar ook

- geen enkel bewijs voor.
7. Ik maak hier een heel globaal onderscheid tussen de verschillende kredietinstrumenten, terwijl er voor financiële transacties in de zeventiende eeuw een heel scala aan instrumenten beschikbaar was. Het is evenwel niet altijd duidelijk of er achter verschillende benamingen ook een werkelijk onderscheid schuil ging. De terminologie die in de bronnen gebruikt wordt, is vaak in hoge mate verwarrend. Een losrente kon in de praktijk bijvoorbeeld zowel het karakter van een obligatie aannemen als dat van een eeuwige rente (cf. De Vries & Van der Woude 1995: 145; Van der Burg 2002: 42).
 8. Er werden hier in de loop der tijd overigens wel de nodige uitzonderingen op geformuleerd, te weten 'Koopmanschappen van tilbare Goederen, als meede in betaalinge van Huuren, Interessen, Alimentatiepenningen, Arbeidsloonen, Salarien, Vacatien, Expensen, Kosten, Sloten van Rekeningen, de Breuken over Contraventien, en Aflossingen van Huisrenten' (Statuten Vriesland: 20).
 9. In principe is om de vijf delen van de Hypotheekboeken een steekproef getrokken, tenzij de materiële conditie van het betreffende deel dat niet toeliet. Van dit uitgangspunt is echter geregeld afgeweken om rondom alle jaren een adequate steekproefgrootte te krijgen.
 10. Zo had de metselaar Oetse Riemaers bij zijn overlijden in 1637 maar liefst acht woningen in zijn bezit (HCL, ORA, Y32: 355ff). Het kan erop duiden dat hij op bescheiden schaal als 'projectontwikkelaar' bezig is geweest.
 11. In de eerder gepubliceerde analyses van deze gegevens (Nijboer 2005) heb ik geen gebruik gemaakt van multiple regressieanalyse. De daar (p. 27, n. 26) onverklaard gebleven parabolische correlatie tussen de residuen van het tinwerk en het tijdsverloop is bij deze alsnog verklaard.
 12. Verspreid zijn wel enige gegevens te vinden, maar het levert een in sociaal, geografisch en administratief opzicht zeer heterogeen casuïstiek op. Abel (1986 [1972]: 15) vermeldt bijvoorbeeld voor een 'gemiddeld' Berlijns metselaarsgezin van rond 1800 dat circa 6% van het huishoudbudget werd besteed aan kleding en huisraad. Weatherill (1988: 112-136) geeft overzichten van de huishoudelijke uitgaven van Richard Latham (1724-1740), Rachael Pengelly (1694-1708), Sarah Fell (1675-1676) en Griselle Baillie (1693-1714). Uit het rekenboek van Latham, een kleine boer uit Lancashire, blijkt dat in de bestudeerde jaren gemiddeld 19,5% van het huishoudbudget aan kleding werd besteed en 6,6% aan huisraad en dergelijke. Per jaar lopen de percentages echter sterk uiteen. De percentages wijken overigens af van de percentages die Weatherill (p. 133) geeft, aangezien ik bedrijfsuitgaven niet tot het huishoudbudget heb gerekend. Dat classificatieprobleem doet zich ook bij de andere door haar gepresenteerde gegevens voor. En bij gegevens die we dichter bij huis vinden is dat niet anders. Het *Rekenboek off Memoriael* (1569-1573, ed. 1956) van de Friese boer Rienck Hemmema is in dit opzicht dan ook moeilijk te interpreteren. Iets duidelijker is het uitgebreide overzicht van huishoudrekeningen (1617-1637) van de Friese patriciër Hessel van Sminia (1588-1670) dat Spanninga (2001: 35-36) geeft. De uitgaven aan 'meubels, juwelen e.d.' maken bij hem 6% van de huishoudelijke uitgaven uit, maar dat is zonder de kleding. Een in het licht van deze studie veelzeggend detail is dat Van Sminia de uitgaven aan 'meubels, juwelen e.d.' niet onder de 'vertering' (consumptie) rekende. De Vries en Van der Woude (1995: 718) gaan er bij hun berekening van de koopkracht (1480-1819) vanuit dat bij de huishoudelijke bestedingen de verhouding tussen nijverheidsartikelen en levensmiddelen ongeveer 1:4 is. Gregory King schatte in 1690 voor Engeland het aandeel van de uitgaven aan kleding, huisraad en boeken in de totale huishoudelijke uitgaven echter op 24% (Weatherill 1988: 133). De opgaven en schattingen lopen dus sterk uiteen. Het valt deels terug te voeren op het feit dat bij het interpreteren van deze gegevens heel moeilijk een eenduidige definitie van huishoudelijke bestedingen gehanteerd kan worden. En dan hebben we het nog niet eens gehad over het wijdverbreide gebruik om op rekening te kopen. Zoals verderop in de lopende tekst zal blijken is het zinvol om een onderscheid tussen bestedingen en betalingen te maken. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk dat in rekenboeken hetgeen op rekening is gekocht niet of onder de post aflossingen vermeld wordt.
 13. De nominale waarde van het huisraad (excl. kleding en juwelen) in Dataset 1 bedraagt in de periode 1610-1660 gemiddeld 462,9 gulden. Aangenomen dat Dataset 1 een redelijke afspiegeling vormt van de brede Leeuwarder middenklasse in zijn geheel, moet dat gemiddelde op populatieniveau tussen 412 en 525 gulden hebben gelegen ($\alpha = 0,05$).
 14. In 1796 bedroeg het aandeel van de doopsgezinden in de Leeuwarder bevolking 2,8% en in de totale bevolking van Friesland 8,1% (Faber 1972: 428). Hoewel van voor die tijd geen exacte gegevens over het aantal doopsgezinden in de stad en het gewest bekend zijn, kunnen we er vanuit gaan dat zij in de zeventiende eeuw aanzienlijk sterker in aantal zijn geweest. Bergsma (1999: 146-148 & 415) schat hun aandeel in de Friese bevolking in 1666 op 12 à 14% en meent dat dit aan het begin van de zeventiende eeuw nog veel hoger moet zijn geweest. Een indicatie van het aantal doopsgezinden

in Leeuwarden in de zeventiende eeuw geeft het aantal huwelijken dat voor het gerecht werd gesloten. Dat bedroeg aan het begin van de zeventiende eeuw circa 10% van alle huwelijken en rond het midden van de zeventiende eeuw circa 15%. In de jaren negentig van de zeventiende eeuw was dit echter al gedaald naar 5% en na 1700 daalde het nog verder (Schroor 1993: 95-104). Met behulp van de Leeuwarder boedelinventarissen is eveneens een indicatie te krijgen aangezien doopsgezinden doorgaans weigerden een eed af te leggen. In de zeventiende eeuw werd namelijk 59% van de 3.323 inventarissen onder ede of onder belofte aangegeven. Hierbij werd in 15% van de gevallen een belofte in plaats van een eed afgelegd. En dat aandeel bleef gedurende de zeventiende eeuw vrij constant. Beide indicaties suggereren dus een doopsgezind aandeel van 15% in de Leeuwarder bevolking rond 1670. Het werkelijke aandeel zal waarschijnlijk wat lager hebben gelegen. Behalve een doopsgezinde levensovertuiging konden er ook andere redenen zijn om voor het gerecht te huwen of om een belofte in plaats van een eed af te leggen. Verder bestaat het vermoeden dat binnen de populaties huwend en inventarisanten de doopsgezinden iets oververtegenwoordigd waren.

15. Zie: HCL, OA, M10: 10-11 en M27: d.d. 8-4-1670. NB in de netresolutie heeft de klerk een transcriptiefout gemaakt.
16. Het bedrag is gebaseerd op de 'Corte staat van de vrijwillige aengevinge der goederen, personen ende armen van de Provintie van Vrieslandt' (1672), welke is gepubliceerd door Oldenhof (1972: 190-191). Oldenhof gaat er ten onrechte vanuit dat de daarin onder de post 'goederen' genoteerde bedragen daadwerkelijke vermogens zijn. Leeuwarden staat in deze staat bijvoorbeeld voor 4.063.710 gulden aan goederen vermeld. Uit een andere bron blijkt evenwel dat alleen al de Leeuwarder 272 huishoudens (Faber (1972: 361) vermeldt abusievelijk 271 huishoudens) met een vermogen van meer dan 10.000 gulden tezamen 9.053.000 gulden aan vermogens hadden. Het betreft hier een 'Corte staat van de personen tienduysent fl en daer boven begoedicht' (Faber (1972: 361 & 1980b: 226) geeft een onjuiste (of verouderde) verwijzing naar dit stuk op, de huidige vindplaats is onbekend, een nog door Faber gemaakte kopie van het kohier is door mij gedeponneerd bij Tresoar te Leeuwarden). Deze lijst heeft echter uitsluitend betrekking op de Friese steden. Als we beide bronnen met elkaar vergelijken en in gedachten houden dat vermogens onvermijdelijk zeer scheef verdeeld zijn, dan lijkt het alleszins aannemelijk dat de bedragen die in de hiervoor genoemde 'Corte staat van de vrijwillige aengevinge' onder 'goederen' vermeld zijn, de opbrengsten van een heffing van de 20e penning op vermogen zijn. Voor vermogens onder de 10.000 gulden komen we dan voor de elf Friese steden uit op een (ongewogen) gemiddelde van 1.941 gulden ($s = 727$) bij een gemiddelde grootte van het huishouden van 3,6 personen (cf. Van der Woude 1980: 162). Zo'n bedrag is goed te verenigen met een zeer scheve vermogensverdeling (Pareto principe). In de Friese steden is onder deze aannames zelfs 44% van het totale vermogen in handen van circa 6% van alle huishoudens. Uiteraard kennen dergelijke benaderingen altijd de nodige voorbehouden. Niettemin is aan de hand van deze berekeningen wel een redelijke schatting te maken van het vermogen per hoofd van de bevolking in Friesland. In Leeuwarden bedroeg dat 1506 gulden p.p.; in de Friese steden 685 p.p. en in heel Friesland 623 p.p. Van Zanden (1992: 23) schat het particuliere vermogen per hoofd van de bevolking in Holland in 1650 op circa 650 gulden. Dat betekent dat Friesland in deze tijd niet eens zo heel veel minder welvarend dan Holland was, of dat één of beide schattingen door nader onderzoek bijgesteld moeten worden.
17. In Holland was dat niet anders dan in Friesland. Van de 89 inventarissen uit Weesp en Weesperkarspel van voor 1700 in de Boedelbank van het Meertens Instituut wordt bijvoorbeeld in maar 46 inventarissen contant geld vermeld. In twee gevallen gaat het hierbij bovendien expliciet om spaargeld. Uit de staatjes van Prak (1985), Kooijmans (1985) en De Jong (1985) kan men bovendien afleiden dat ook bij de hogere vermogens contant geld niet altijd vermeld wordt.
18. Laat ik het met een eenvoudig rekenvoorbeeld verduidelijken. Stel we hebben zes gefortuneerde huishoudens. Vier van hen hebben een vermogen van twintigduizend gulden en de andere twee hebben een vermogen van respectievelijk vijftigduizend en tweehonderdduizend gulden. We nemen voor het gemak aan dat alle huishoudens precies tweeduizend gulden aan contanten in huis hebben. Het gemiddelde aandeel van de contanten in het vermogen bedraagt dan 2,5% en het geaggregeerde vermogen voor deze groep bedraagt 330.000 gulden. Via de methode van De Vries en Van der Woude heeft deze groep dan gemiddeld 8.250 gulden aan contanten in huis. Zo is het inderdaad niet moeilijk om aan 'adembenemende' bedragen aan contant geld te komen!
19. In Leeuwarden zijn bijna alle zeventiende- en achttiende-eeuwse transacties in onroerend goed terug te vinden in de *Consentboeken* (HCL, ORA, ee en ff series). In de daarin afgeschreven koopakten staat bijna altijd expliciet vermeld dat betaling in klinkende munt dient plaats te vinden.

20. Veel (neo)klassieke economen ontkennen het onderscheid zelfs. Een expliciete ontkenning vinden we bijvoorbeeld bij Von Mises (1981: 1.1.3.). Economen als Von Mises gaan echter vanuit de onjuiste veronderstelling uit dat het geldwezen en in het bijzonder het muntwezen vanuit het handelsverkeer is geëvolueerd in plaats vanuit het betalingsverkeer (cf. Polanyi 1971: 175-203 & Lietaer 2001).
21. Zo was het in Friesland gewoon dat bierstekers, groothandelaren in – met name Hollands – bier, tappers en herbergiers aan hen bonden door de eerste leverantie op een krediet te geven dat niet afgelost hoefde te worden zolang deze tappers en herbergiers bier van hen af bleven nemen. Zie met name HCL, ORA, GG1: 11 en voor gelijksoortige contracten GG20: 31v t/m 34v. en GG23: 30.
22. Enkele voorbeelden: In 1601 bekennen de bakker Jacob Jansz. en zijn vrouw Cornelis Jansdr. schuldig te zijn aan Dirck Rienx en Gerben Johannes de somma van 186 carolus guldens vanwege geleverde rogge en tarwe. Jacob Jansz. en echtgenote schuiven deze schuld echter weer door naar hun debiteuren (HCL, ORA, GG1: 88). In 1614 bekent Isaack Cnoop schuldig te zijn aan Cornelis van Lo[n]ckhorst (een groothandelaar in papier te Amsterdam, over hem: Voorn 1967) de somma van 170 carolus guldens vanwege geleverde ‘verscheidene soorten van papieren’. De schuld zal voldaan worden aan Jan Saskers (HCL, ORA, GG11: 41). In 1708 bekent Harmannus van Voorn, kleermaker van o.a. ‘haar hoocheit’, schuldig te zijn aan de advocaat Dr. Dominicus Rispens de somma van 105 carolus guldens. In de akte lezen we: ‘tot meerder securiteit soo est dat ick mijn crediteur tot becoominge van dito schult assignere op de heer advokaat Johan Reinhardt Kutsch als rentemr. van haar hoocheit mevrouw de prinsesse douariere van Nassauw etc. etc.’ (HCL, ORA, GG100: 81v).
23. De symbolen E en E' zijn in de kwantiteitstheorie gereserveerd voor directe betalingen in respectievelijk de reële en de girale sfeer. Men komt ze niet tegen in de verkeersvergelijking aangezien $V = E/M$ en $V' = E'/M'$.
24. Boekschulden komen we ook tegen in zestiende-eeuwse boedelinventarissen. Over het functioneren van leverancierskrediet vóór 1550 zijn aanzienlijk minder bronnen beschikbaar. Mol (1993) deelt het een en ander mede uit de rekenboeken (1500-1520) van het Hasker Convent, iets meer dan twintig kilometer ten zuiden van Leeuwarden. Ook hier vinden we een uitgebreide (maar niet volledige) registratie van boekschulden. Tevens merkt Mol (p. 48) op dat het niet ongebruikelijk was om schulden en vorderingen met gesloten beurzen te vereffenen. Buiten de provincie (maar nog wel enigszins binnen de regio) valt verder te wijzen op het koopmansboek van een Hoornse koopman uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, dat is medegeedeeld door Brünnner (1924). Uit dit koopmansboek blijkt dat de meeste afnemers een zekere kredietperiode werd geschonken. Opvallend is dat een aantal malen de St. Lebuinus jaarmarkt (te Deventer?) als betaaldag werd genoemd. Ook in Leeuwarden vinden we de St. Margriet jaarmarkt (te Leeuwarden!) halverwege de zestiende eeuw eens expliciet als betaaldag vermeld (HCL, ORA, Y2: 200). In de *Leeuwarder Stedstiole* (1502-1504) vinden we een aantal impliciete vermelding van dien aard (Vries & Oosterhout 1982). In hoeverre jaarmarkten in middeleeuws Nederland als geijkte ‘betaalgelegenheden’ fungeerden, is mij verder niet bekend. Wat de Friese landen betreft is er over middeleeuwse betalingsverkeer sowieso weinig bekend. Weliswaar is door Henstra (1999) uitgebreid aandacht besteed aan de ontwikkeling van het rekengeld in middeleeuws Frisia, maar over betalingen en vereffeningen met betrekking tot het ruilverkeer blijven we ook bij hem in het ongewisse.
25. Zie over de filosofie van Baudrillard de inleidingen van Horrocks & Jevtic (1996) en Rojek & Turner (1993). Interessant is de analogie die Roy Porter (1993b) trekt tussen Baudrillards visie op de consumptiemaatschappij en die van zeventiende- en achttiende-eeuwse Engelse en Nederlandse schrijvers, in het bijzonder Mandeville (zie ook: Porter 1993a). Een dergelijke continuïteit in de semiotiek van de (radicale) maatschappijkritiek vinden we ook verwoord bij Marcus (1989).
26. Met het thema hyperrealiteit wordt gespeeld in films als *Wag the Dog* (1997, regie: Barry Levinson), *The Truman Show* (1998, regie: Peter Weir) en *The Matrix* (1999, regie: Andy & Larry Wachowski). In de beeldende kunst is er wat dat betreft al een veel langere en veel bredere traditie, waarbij we alleen maar hoeven te verwijzen naar het werk van Marcel Duchamp, Andy Warhol en Jeff Koons.
27. Contra Fogarty (1996), die in deze bekende zinsnede een vroege verwoording van de zogeheten subjectieve waardetheorie ziet.
28. Over de bedoelingen van Vondel kan in dit opzicht weinig twijfel bestaan. Elke dichtregel verhoudt zich immers in een chiasme tot *elk* van de andere.
29. O.a. bij Vondel in zijn *Joseph in Dothan* uit 1640 (Werken IV: 108). De bezorger van deze tekst geeft meer verwijzingen.
30. Het valt af te leiden uit de inventarissen van scherprechters (HCL, ORA, Z9: 77ff, Z21: 114vff; idem, Z30: 98ff; idem, Y33: 467ff en 487ff; idem, Y34: 91ff). Meer bijzonderheden over de sociale positie van Leeuwarder beulsfamilies vindt men bij Zandberg (2001), in wiens verhandeling vooral het

- leven van de Friese scherprechter Dirk van Gorcum (1727-1807) centraal staat. De infamie van de scherprechter was overigens een algemeen Europees verschijnsel, zij het dat dit fenomeen veel regionale en lokale verschillen kende (Burke 1988: 134; Blok 1983). Huisman (1992: 379) merkt op dat de groep van reizende heelmeesters waarschijnlijk een vergelijkbare endogamie vertoonde.
31. De reglementen met betrekking tot de gilden werden in Leeuwarden verzameld in de zogeheten Politieboeken (HCL, OA, M208 & M209).
 32. Bij Baardt meer expliciet goud(zucht). Ik heb in de hoofdttekst de term ‘hebzucht’ gebruikt om verwarring over een detail te voorkomen. Goud mocht in de literatuur dan wel de deugd belichamen, goudzucht gold (uiteraard) als ondeugd.
 33. De ‘Leden-Striidt’ van Baardt is een vrije bewerking van de in 1630 verschenen *Leedenstrydt* van Adriaan Stikke (Gumbert 1957).
 34. Er is nog één ander voorbeeld bekend (HCL, OA, M93: 103 & Charterboek III: 208).
 35. De tulpenmanie speelde zich vooral in Haarlem en omstreken af. Niettemin werd er ook vanuit andere plaatsen in het land aan meegedaan. Van de Groninger botanicus Henricus Munting is bijvoorbeeld bekend dat hij op bescheiden schaal tulpenbollen op termijncontract leverde (Munting 1672: 636).
 36. We weten niet of Mandeville het werk van Baardt gekend heeft. Onmogelijk is het beslist niet. De familie Mandeville had namelijk haar wortels in de Friese hoofdstad. Dekker (1994) geeft dienaangaande uitgebreide genealogische informatie.
 37. Bronverwijzingen in mijn eerdere bijdrage ontbreken. De getuigenverslagen op basis waarvan het voorval is gereconstrueerd zijn te vinden in HCL, ORA, C2: 202-213. Om na te gaan of Boelema nog opgepakt is, zijn de criminele rollen van het Hof van Friesland geraadpleegd (Tresoar, HVE, 105-106).
 38. Enkele Leeuwarder boedelinventarissen getuigen van zulke wanhoopsdaden. Zo was in 1622 de Leeuwarder timmerman Tierck Sibrens ‘met de noorderzon’ vertrokken en niet alleen met achterlating van zijn goederen. Ook zijn drie kinderen bleven achter (HCL, ORA, Y25: 141).
 39. Aan het verschil tussen convenantuele en contractuele verbintenissen is ook aandacht besteed door Weber (1947 [1922]: II-416). Hij spreekt hierbij over respectievelijk statuscontracten (Status-Kontrakte) en doelcontracten (Zweck-Kontrakte). Ik heb deze terminologie niet gehandhaafd daar het door Weber geformuleerde onderscheid primair uitgaat van de intentie waarmee verbintenissen worden aangegaan. Het onderscheid wordt mijns inziens daarmee uiteindelijk onhoudbaar. Een convenantuele verbintenis kan immers best de uitkomst zijn van een doelrationele afweging.
 40. Bourdieu (1986) onderscheidt naast deze belichaamde staat van cultureel kapitaal ook nog een geobjectiveerde en een geïnstitutionaliseerde staat van cultureel kapitaal. Met de geobjectiveerde staat van cultureel kapitaal bedoelt hij wat men doorgaans cultuurgoederen placht te noemen: boeken, schilderijen etc., en met de geïnstitutionaliseerde staat de middels titels, rechten etc. verworven culturele voorrechten. Door deze zaken ook onder de noemer cultureel kapitaal te brengen verliest het concept echter veel van zijn kracht. Cultureel kapitaal in de geobjectiveerde staat is immers in operationele termen bekeken gewoon economisch kapitaal, het is de culturele toe-eigening van het goed (bijvoorbeeld het lezen van een boek) die het culturele kapitaal vormt. Cultureel kapitaal in de geïnstitutionaliseerde staat feitelijk sociaal (of beter symbolisch) kapitaal is, daar deze vorm van kapitaal primair afhankelijk is van sociale posities.
 41. Uiteraard geldt hierbij wel als voorwaarde dat de rechten die men middels het contract verkrijgt, overdraagbaar zijn. Als persoon A aan persoon B een som geldt leent en A kan dit contractueel vastgelegde tegoed vrijelijk verhandelen, dan verdubbelt de feitelijke kapitaalvoorraad en wordt er dus economisch kapitaal geschapen door de verkapitalisering van vertrouwen.
 42. In inventarissen uit Maassluis, Oirschot en Weesp vinden we in het laatste kwart van de zeventiende eeuw eveneens aanzienlijke aantallen lakens per bed. In Maassluis gemiddeld 8,7 ($n=39$; $\hat{\sigma}=4,6$), in Oirschot gemiddeld 5,5 ($n=26$; $\hat{\sigma}=3,5$) en in Weesp gemiddeld 9,5 ($n=25$; $\hat{\sigma}=7,7$) (Boedelbank Meertens Instituut).
 43. Zo nam in Leeuwarden en andere steden het aantal en de diversiteit van de detailhandelszaken in deze sector in de zeventiende eeuw sterk toe. Een beeld van de detailhandel in deze goederen is te krijgen via de inventarissen van passementwerkers en Franse kramers. Passementwerkers (lintenmakers) verkochten in hun winkels toenemende mate ook producten die door anderen werden vervaardigd. In de loop van deze zeventiende eeuw kwam de detailhandel in furnituren steeds meer los van het ambachtelijk bedrijf te staan. De winkeliers die in deze waren handelden werden ook wel Franse kramers genoemd (zie b.v. HCL, ORA, Y39: 273ff & Y51: 293ff). Naast de detailhandel valt ook te wijzen op de kantnijverheid die in de zeventiende en vroege achttiende eeuw een bloeiperiode in Leeuwarden beleefde (Henstra 1992).

Gebruikte bronnen, software en literatuur

Archieven

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL)

- Oudrechterlijk archief (ORA)
- Oud Archief (OA)
- Archief van het Old Burgerweeshuis (OBW)
- Archief van het Sint Anthonygasthuis (SAG)
- Archief van het Ritske Boelema Gasthuis en het Zoete Naam Jezusgilde (RBG)
- Gildenarchieven (GI)

Tresoar, Leeuwarden

- Archief Hof van Friesland (HVF)
- Verzameling handschriften afkomstig van de Provinciale Bibliotheek (HPB)

Databanken

Boedelbank Meertens Instituut, Amsterdam

<<http://www.meertens.knaw.nl/boedelstek/index.htm>>

Gebruikte software

Microsoft Excel 97 for Windows (met statistische module)

Instat+ for Windows v. 2.4., Statistical Services Centre, The University of Reading (U.K.)

SPSS 8.0 for Windows

Gnuplot v. 4.2

Literatuur en gedrukte bronnen

Abel 1986 [1972]

Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*, 3e druk Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1986.

Ter Avest 1996

Hugo P. ter Avest, *Harlinger zilver*, Harlingen: Gemeentemuseum Het Hannemahuis 1996.

Baardt 1634

Petrus Baardt, *Spiegel van ialousy; ofte Afgunsticheyt van Staet, Afghebeeldet door den vermaeckelijken Leden-Striidt*, Leeuwarden: Hans Willem Coopman 1634.

Baardt 1640

Petrus Baardt, *Democratia corporis humani; dat is leden-stemminghe des menscheijckens lichaems; gevoegt op een democratike regeringe sommiger republijcken*, Leeuwarden: Claude Fonteyne (d) en Hans Willems Coopman (u) 1640.

Baardt 1645

Petrus Baardt, *Deugden-spoor in de on-deughden des werelts aff-gebeeldt, of den regel: wat kennr kan de werelt niet, die door der menschen herte siet?* Leeuwarden: Hans Willems Coopman 1645.

Bakker 1996

Piet Bakker, *Het schilderijenbezit van burgers in Leeuwarden tussen 1590 en 1660: een kwantitatief onderzoek*, ongepubliceerde doctoraalscriptie Culturele Studies Universiteit van Amsterdam 1996.

Barbon 1905 [1690]

Barbon, Nicholas, *A Discourse of Trade*, ed. Jacob H. Hollander, Baltimore MD: Lord Baltimore Press 1905.

Baroja 1966

Julio Caro Baroja, 'Honour and Shame; A Historical Account of Several Conflicts,' in: J.G. Perestiany (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago: University of Chicago Press 1966, pp. 79-137.

Barthes 1967

Roland Barthes, *Système de la mode*, Paris: Éditions du Seuil 1967.

Baudet 1986

H. Baudet, *Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker 1986.

Baudrillard 1996

J.M. Baudrillard, *The System of Objects*, Londen & New York: Verso 1996. (Vertaling van: *Le système des objets*, Parijs 1968.)

Baudrillard 1998

Jean Baudrillard, 'Simulacra and Simulations,' in: Jean Baudrillard, *Selected Writings*, ed. Mark Poster, Stanford: Stanford University Press 1998, pp.166-184. <www.stanford.edu/dept/HPS/Baudrillard/Baudrillard.Simulacra.html>

Becker 1964

G.S. Becker, *Human capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*, New York: National Bureau of Economic Research / Columbia University Press 1964.

Becker 1996

G. S. Becker, *Accounting for Tastes*, Cambridge (Mass.) & Londen: Harvard University Press 1996.

Benedict 1946

Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword*, New York: Houghton-Miifflin 1946.

Benedict 1985

P. Benedict, 'Bibliothèques protestantes et catholiques à Metz au XVIIe siècle,' *Annales ESC* 40 (1985), pp. 343-370.

Benson 1994

John Benson, *The rise of consumer society in Britain, 1880-1980*, Londen & New York: Longman 1994.

Berg 2004

Maxine Berg, 'Consumption in eighteenth- and early nineteenth-century Britain,' in: Roderick Floud & Paul Johnson, *The Cambridge Economic History of Modern Britain: Volume 1, Industrialisation, 1700-1860*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, pp. 357-387.

Bergsma 1998

W. Bergsma, 'Kerk en staat in Friesland na 1580,' in J. Frieswijk e.a. (red), *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998*, Hilversum: Verloren & Leeuwarden: Fryske Akademy 1998, pp. 158-172.

Bergsma 1999

W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*, Hilversum: Verloren & Leeuwarden: Fryske Akademy 1999.

Bergvelt & Kistemaker 1992

E. Bergvelt & R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle: Waanders 1992.

Bernard 1996

Malcolm Bernard, *Fashion as Communication*, London & New York: Routledge 1996.

Berry 1994

Christopher J. Berry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

Bitter, Ostkamp & Roedema 2002

P. Bitter, S. Ostkamp en R. Roedema, *De beerput als bron. Archeologische vondsten van het dagelijks leven in het oude Alkmaar*, Alkmaar: Historische Vereniging Alkmaar 2002.

Blok 1980

A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon,' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980), pp. 211-230.

Blok 1983

Anton Blok, 'Over de infamie van de scherprechter,' *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), pp. 181-186.

Blondé 2002a

Bruno Blondé, 'Tableware and changing consumer patterns. Dynamics of material culture in Antwerp, 17th - 18th centuries,' in: J. Veeckman (ed.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th - early 17th century*, Antwerpen: [Stad Antwerpen] 2002, pp. 295-311.

Blondé 2002b

Bruno Blondé, 'Art and Economy in Seventeenth- and Eighteenth-Century Antwerp, a view from the Demand Side,' in: Simonetta Cavaciocchi (ed.), *Economica e arte secc. 13-18: atti della "Trentatreesima settimana di studi" 30 aprile - 4 maggio 2000*, [Firenze] : Le Monnier 2002.

Blondé 2003

Bruno Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur,' *Volkskunde* 104 (2003), pp. 159-173.

Bocock 1993

Robert Bocock, *Consumption*, Londen & New York: Routledge 1993.

Bok 1994

Marten Jan Bok, *Vraag en aanbod op de Nederlandse kunstmarkt, 1580-1700*, proefschrift Universiteit Utrecht 1994.

Boone & Prak 1995

Marc Boone en Maarten Prak, 'Rulers, patricians and burghers: the great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries,' in: Karel Davids en Jan Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, pp. 99-134.

Boonstra, Doorn & Hendrickx 1990

D.W.A. Boonstra, P.K. Doorn & F.M.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici*, Muiderberg: Coutinho 1990.

De Bonth 1998

R.J.G. de Bonth, *De Aristarch van 't Y, De 'grammatica' uit Balthazar Huydecopers Proeve van Taalen Dichtkunde (1730)*, Maastricht: Shaker Publishing B.V. 1998. <http://www.dbnl.org/tekst/bont010aris01_01/>

Borst 1992

H. Borst, 'Van Hilten, Broersz en Claessen: handel in boeken en actueel drukwerk tussen Amsterdam en Leeuwarden rond 1639,' *De Zeventiende Eeuw* 8 (1992), pp. 131-138.

Bourdieu 1977

Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Londen, New York & Melbourne: Cambridge University Press 1977.

Bourdieu 1984

Pierre Bourdieu, *Distinction. A social critique of the judgement of taste*, Londen: Routledge 1984.

Bourdieu 1985

Pierre Bourdieu, 'The Social Space and the Genesis of Groups,' *Theory and Society* 14 (1985), pp. 723-744. (Nederlandse vertaling in: Bourdieu 1992, pp. 142-170.)

Bourdieu 1986

Pierre Bourdieu, 'The Forms of Capital,' in: John G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press 1986, pp. 241-258. (Nederlandse vertaling in: Bourdieu 1992, pp. 120-141.)

Bourdieu 1992

Pierre Bourdieu, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, ed. Dick Pels, Amsterdam: Van Gennep 1992.

Bow 1999

Geoff S. Bow, 'Nature and Value: Some Contemporary and Historical Reflections,' in: Agni Vlavianos-Arvanitis and Laszlo Kapolyi (red.), *Biopolitics: The Bio-Environment, volume VII, The Budapest Sessions*, Athene: BIO Press 1999, pp. 212-222. <<http://www.biopolitics.gr/HTML/PUBS/budapest/Bowe.html>>

Bowden 1988

Sue M. Bowden. 'The Consumer Durables Revolution in England 1932-1938; A Regional Analysis,' *Explorations in Economic History* 25 (1988), pp. 42-59.

Breuker 1978/9

Ph. H. Breuker, 'Fryske almenakken foar 1850,' *De Vrije Fries* 58 (1978), pp. 35-55 & 59 (1979), pp. 93-107.

Breuker 1980

Ph. H. Breuker, 'Eekhoffs geschiedenis van de Leeuwarder drukkers en uitgevers tot 1870,' in: C.P. Hoekema, Peter Kartskarel, Ph. H. Breuker, *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880) stadsarchivaris van en boekhandelaar te Leeuwarden*, Leeuwarden: Friese Pers 1980, pp. 171-208.

Breuker 1982

Ph.H. Breuker, 'Master H. (Gysbert Japicx, brief XIX): wa't er wie en wat de Scheltema's der fan makken,' *Us Wurk* XXXI (1982), pp. 29-42.

Brewer & Porter 1993

J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993.

Brewer 1995

John Brewer, "'The moste polite age and the most vicious.' Attitudes towards culture as a commodity, 1660-1800,' in: Ann Bermingham & John Brewer (red.), *The Consumption of Culture 1600-1800: Image, Object, Text*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 341-361.

Brown & Walker 1989

Bryan W. Brown & Mary Beth Walker, 'The Random Utility Hypothesis and Inference in Demand Systems,' *Econometrica* 57 (1989), pp. 815-829.

De Brune 1657

Johan de Brune, *Banket-werk van goede gedachten*, Middelburg: Jacques Fierens 1657.

Brünner 1924

E.C.G. Brünner, 'Een Hoornscho koopmansboek uit de tweede helft der 15e eeuw,' *Economisch-Historisch Jaarboek* 10 (1924), pp. 3-79.

Van der Burg 2002

Martijn van der Burg, *Tot laste der Stadt Rotterdam. De verkoop van lijfrenten en de Rotterdamse renteniers (1653-1690)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis Universiteit van Amsterdam 2002.

Burke 1978

Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York etc.: Harper & Row 1978.

Burke 1988

Peter Burke, *Stadscultuur in Italië tussen Renaissance en Barok*, Amsterdam: Contact 1988.

Campbell 1987

Colin Campbell, *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*, Oxford & Cambridge: Blackwell 1987.

Campbell 1990

Colin Campbell, 'Character and consumption. An historical action theory approach to the understanding of consumer behaviour,' in: *Culture & History* 7 (1990), pp. 37-48.

Campbell 1993

Colin Campbell, 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth-century England: a character-action approach,' in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 40-57.

Campbell 1995a

Colin Campbell, 'The sociology of consumption,' in: D. Miller (red.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 96-126.

Campbell 1995b

Colin Campbell, 'Conspicuous confusion? A critique of Veblen's theory of conspicuous consumption,' *Sociological Theory* 13 (1995), pp. 37-47.

Carr & Walsh 1994

L.G. Carr & L.S. Walsh, 'Changing lifestyles and consumer behavior in the Colonial Chesapeake,' in: C. Carson, R. Hoffman en P.J. Albert (red.), *Of consuming interests*, Charlottesville & Londen: University Press of Virginia 1994, pp. 59-167.

Charterboek

G.F. Thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, *Groot placaat en charterboek van Vriesland*, 6 delen, Leeuwarden: (erven) Willem Coulon 1768-1795.

Chartier 1993

Roger Chartier, 'De praktijk van het geschreven woord,' in: Roger Chartier (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Figuren van de moderne tijd*, Amsterdam: Agon 1993, pp. 95-139.

Chomel 1743

Noël Chomel, *Huishoudelyk woordboek, vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden*, Leiden: S. Luchtmans & Amsterdam: H. Uytwerf 1743.

Clark & Van der Werf 1998

Gregory Clark & Ysbrand van der Werf, 'Work in Progress. The Industrious Revolution?' *Journal of Economic History* 58 (1998), pp. 830-843.

Clifford 1999

Helen Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England,' in: Maxine Berg & Helen Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe 1650-1850*, Manchester & New York: Manchester University Press 1999, pp. 147-168.

Cross 1993

G. Cross, *Time and money. The making of consumer culture*, Londen & New York: Routledge 1993.

Crudelli 2006

Luca Crudelli, 'Social capital and economic opportunities,' *The Journal of Socio-Economics* 35 (2006), pp. 913-927.

Dahles 1997

Heidi Dahles, 'Nederlanders op vakantie. Reizen voor het genoegen in historisch perspectief,' in: Huub de Jonge (red.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland*, Nijmegen: SUN 1997, pp. 159-184.

Daniel & Terrel 1989

Wayne W. Daniel & James C. Terrel, *Business Statistics for Management and Economics*, fifth edition, Boston: Houghton Mifflin 1989.

Dekker 1992

Rudolf Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest,' in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel: Boom & Amsterdam/Heerlen: Open Universiteit 1992, pp. 109-147.

Dekker 1994

‘Schijnheilig atheïst’. Bernard Mandeville als pamflettist tijdens het Costermanoproer in Rotterdam in 1690,’ *Holland, Regionaal-historisch Tijdschrift* 26 (1994), pp. 1-18.

Van Deursen 1992

A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam: Bert Bakker 1992.

Dibbits 1996

Hester Dibbits, ‘Between society and family values: The linnen cupboard in early-modern households,’ in: A. Schuurman en P. Spierenburg (red.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*, Hilversum: Verloren 1996, pp. 125-145.

Dibbits 2001

Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*, Nijmegen: SUN 2001.

Dibbits & Doelman 1993

Hester Dibbits en Eveline Doelman, ‘Slapen op het platteland. Boedelbeschrijvingen uit Maassluis (1665-1900) en Maasland (1730-1900),’ *Volkskundig Bulletin* 19 (1993), pp. 330-349.

Dibbits & Nijboer t.p.

Hester Dibbits & Harm Nijboer, ‘Detailisten en de marketing van koffie en thee in Nederland, 1650-1850’, nog te verschijnen.

Dibbits & Noordzij 2000

Hester Dibbits & Aart Noordzij, ‘Keramik in boedelinventarissen uit Doesburg en Lichtenvoorde, 1650-1850,’ in: *Töpfer-Kramer-Pottenbakkers, Keramik zwischen IJssel und Berkel / Keramik tussen IJssel en Berkel*, Borken: Kreis Borken 2000, pp. 97-115.

Van Dillen 1970

J.G. van Dillen, *Van Rijkdom en regenten. Handboek tot de Economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, Den Haag: Martinus Nijhoff 1970.

Dolk 1989

W. Dolk, ‘Sits in Leeuwarder boedels,’ *De Vrije Fries* 69 (1989), pp. 101-112.

Dolk 1994

W. Dolk, ‘Huisdieren rond 1600. Leeuwarder archiefsprokkels,’ *Fries Museumbulletin* december 1994, pp. 13-19.

Douglas & Isherwood 1979

Mary Douglas & Baron Isherwood, *The world of goods. Toward an anthropology of consumption*, Londen: Penguin 1979.

Dubbe 1978

B. Dubbe, *Tin en en tinnegieters in Nederland*, 2e editie, Lochem: De Tijdstroom 1978.

Dykstra 1892/96

Waling Dykstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later: volksverleveringen, volksgebruiken, volksvertellingen, volksbegrippen*, 2 delen, Leeuwarden: Suringar 1892-1896.

Elias 1982 [1939]

Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*, 2 delen, Utrecht & Antwerpen: Spectrum 1982.

Elison 2005

Jeff Elison, ‘Shame and guilt: A hundred years of apples and oranges,’ *New Ideas in Psychology* 23 (2005), pp. 5-32.

Elster 1997

Jon Elster, ‘More Than Enough,’ *The University of Chicago Law Review* 64 (1997), pp.749-764.

Elzinga 1978

G. Elzinga, ‘16de- en 17de-eeuwse putvondsten onder het Fries Museum,’ *De Vrije Fries* 58 (1978), pp. 65-83.

Emmius 1616

Ubbo Emmius, *De Frisia, et Frisiorum republica, deque civitatibus, foris, et vicis inter Flevum & Visurgim flumina*, Leiden: Elzevir 1616. (Uitgegeven in één band met Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia*, Leiden: Elzevir 1616.)

Faber 1972

J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, [A.A.G. Bijdragen 17] Wageningen 1972.

Faber 1980a

J.A. Faber, 'Inhabitants of Amsterdam and their possessions, 1701-1710,' in: A.M. van der Woude en A.J. Schuurman (red.) *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*, [A.A.G. Bijdragen 23] Wageningen 1980, pp. 149-155.

Faber 1980b

J.A. Faber, 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780. Structuren in beweging,' *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 5*, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck 1980, pp. 196-251.

Faber 1994

J.J. Faber, 'Lijst van de leden van het Leeuwarder grootschippersgilde (c. 1554-1823),' *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 25 (mei 1994), pp. 10ff.

Faber 1997

J.J. Faber, 'Uit eersugt en om geld en eer en hoge staat'. De familie Bourboom, het succesverhaal van een Leeuwarder regentengeslacht temidden van tijdgenoten (1652-1791),' *Leeuwarder Historische Reeks VI* (1997), pp. 99-209.

Fairchilds 1993a

Cissie Fairchilds, 'Consumption in early modern Europe. A review article,' *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993), pp. 850-858.

Fairchilds 1993b

Cissie Fairchilds, 'The production and marketing of populuxe goods in eighteenth century Paris,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 228-248.

Fairchilds 1994

Cissie Fairchilds, 'Determinants of consumption patterns in eighteenth-century France,' in: Anton J. Schuurman & Lorena S. Walsh (ed.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900 Culture matérielle: consommation, style de vie, niveau de vie, 1500-1900* [Proceedings Eleventh International Economic History Congress Milan, September 1994], pp. 55-67.

Farr 1988

James R. Farr, *Hands of Honor. Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650*, Ithaca & Londen: Cornell University Press 1988.

Fine 1995

Ben Fine, 'From political economy to consumption,' in: Daniel Miller (red.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York 1995, pp. 127-163.

Fisher 1922

Irving Fisher, *The Purchasing Power of Money: Its Determination and Relation to Credit, Interest, and Crises*, New York: The Macmillan Company 1922. <<http://www.econlib.org/library/YPDBooks/Fisher/fshPPM.html>>

Flandrin 1993

Jean-Louis Flandrin, 'Distinctie door smaak,' in: Roger Chartier (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Figuren van de moderne tijd*, Amsterdam: Agon 1993, pp. 95-139.

Fogarty 1996

Martin Fogarty, 'A History of Value Theory,' *Student Economic Review* (1996), online editie. <<http://www.tcd.ie/Economics/SER/archive/1996/MFOGARTY.HTM>>

Frijhoff 1995

Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647*, Nijmegen: SUN 1995.

Fritschy 2003

W. Fritschy, 'A 'Financial Revolution' revisited: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648,' *Economic History Review* 56 (2003), pp. 57-89.

Fruin 1901

R. Fruin, 'De Nederlanders der zeventiende eeuw door Engelschen geschetst,' in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz. (red.), *Robert Fruin's verspreide geschriften*, deel IV, Den Haag 1901, pp. 245-260.

Fukuyama 1995

Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: Free Press 1995.

Gabriel & Lang 1995

Y. Gabriel & T. Lang, *The unmanageable consumer. Contemporary consumption and its fragmentations*, Londen, Thousand Oaks & New Delhi: Sage 1995.

Gelderblom & Jonker 2004

Oscar Gelderblom & Joost Jonker, 'Completing a Financial Revolution: The Finance of the Dutch East India Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612,' *The Journal of Economic History* 64 (2004), pp. 641-672.

Glennie 1995

P. Glennie, 'Consumption within historical studies,' in: D. Miller, (red.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 164-203.

Goffman 1983 [1959]

Erving Goffman, *Dramaturgie van het dagelijks leven: schijn en werkelijkheid in sociale interacties*, Utrecht: Bijleveld 1983.

Goodman 1993

J. Goodman, *Tobacco in history. The cultures of dependence*, Londen & New York: Routledge 1993.

Gould 1994 [1981]

Stephen Jay Gould, 'Evolution as Fact and Theory,' in: Idem, *Hen's Teeth and Horse's Toes*, New York: W. W. Norton & Company 1994, pp. 253-262.

Greenblatt 1980

Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: from More to Shakespeare*, Chicago: Chicago University Press 1980.

Greider 1987

William Greider, *The Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country*, New York: Touchstone Books 1987.

Groen van Prinsterer 1895

G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, 6e druk Amsterdam: J.A. Wormser 1895.

Gumbert 1957

H.L. Gumbert, 'Doctor Pieter Baardt als plagiator,' *Folium librorum vitae deditum* V (1957), pp. 71-74.

Harnett 1982

Donald L. Harnett, *Statistical methods. Third edition*, Reading Massachusetts etc.: Addison-Wesley 1982.

't Hart 1989

Marjolein 't Hart, 'Public loans and moneylenders in the seventeenth century Netherlands,' *Economic and Social History in the Netherlands* 1 (1989), pp. 119-140.

Hemmema 1956

Rienck Hemmema, *Rekenboek off memoriael*, met inleidingen van B.H. Slicher van Bath, J.H. Brouwer en P. Gerbenzon, [Estrikken XIV] Groningen 1956.

Hempenius-van Dijk 1991

B.S. Hempenius-van Dijk, *De weeskamer van de stad Groningen, 1613-1811*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1991.

Henstra 1992

D.J. Henstra, 'Kantnijverheid te Leeuwarden in de 17de en 18de eeuw,' *De Vrije Fries* 72 (1992), pp. 75-87.

Henstra 1999

D.J. Henstra, *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c.600-c.1500)*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 1999.

Hibbitts 1992

Bernard J. Hibbitts, 'Coming to Our Senses.' Communication and Legal Expression in Performance Cultures,' *Emory Law Journal* 41 (1992), pp. 874-959.

Hoekstra 1679

Klaas Pieters Hoeckstra, *De Hoeck, en Noordt-star der Poësy. Ofte alle Rijm-konstige Wercken van Mr. Klaas Pieters Hoeckstra, Ervaaren Schutter, Konstich Beeld-snijder, Kruijd en Bloem-kundige, en booven al volmaackte Dichter, en Burger binnen Leeuwarden*, Amsterdam: [Euonymus Theophrasti] 1679.

Hooper 1915

Wilfrid Hooper, 'The Tudor Sumptuary Laws,' *The English Historical Review* 30 (1915), pp. 433-449.

Horrocks & Jevtic 1996

Chris Horrocks & Zoran Jevtic, *Baudrillard for beginners*, (ed. Richard Appignanesi), Cambridge: Icon 1996.

Huisman 1992

Frank Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen, 1500-1730*, Rotterdam: Erasmus Publishing 1992.

Huizinga 1941

Joh. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, Haarlem: Tjeenk Willink 1941.

Hunt 1996

Alan Hunt, 'The governance of consumption: sumptuary laws and shifting forms of regulation,' *Economy and Society* 25 (1996), pp. 410-427.

Hurdle e.a. 1991

Wolfgang Hurdle, Werner Hildenbrand, Michael Jerson, 'Empirical Evidence on the Law of Demand,' *Econometrica* 59 (1991), pp. 1525-1549.

Jacobs 1994 [1961]

Jane Jacobs. *The Death and Life of Great American Cities*, Londen etc.: Penguin Books 1994.

Jenkins 1992

Richard Jenkins, *Pierre Bourdieu*, Londen & New York: Routledge 1992.

Jensen 2001

Lotte Eilskov Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt.' *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum: Verloren 2001.

Jensen 2005

Lotte Eilskov Jensen, 'Prulpoet of volmaackt dichter? De Rijm-konstige wercken van Klaas Pieters Hoeckstra,' *Fryslân, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur* 11;1 (2005), pp. 6-8.

Jensen & Nijboer 1998

Lotte Eilskov Jensen en Harm Nijboer, 'Titia Brongersma. Een Friese dichteres in de 17e eeuw,' *Fryslân, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur* 4;2 (1998), pp. 3-5.

Jensma 1994

Goffe Jensma, 'Over de jeugd van Pieter Stuyvesant,' *De Vrije Fries* 74 (1994), pp. 21-41.

Jensma 1999

Goffe Jensma, 'Het theater Leeuwarden,' in: R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, Franeker: Van Wijnen 1999, pp. 202-227.

De Jong 1985

J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite van een Hollandse stad. Gouda 1700-1780*, [Amsterdam]: De Bataafsche Leeuw 1985.

De Jong 1993

Erik de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam: Thoth 1993.

Joor 1986

J. Joor, 'Boeren onder druk: 1650-1800,' in: L. Noordegraaf (red.), *Agrarische geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden*, Den Haag: Staatsuitgeverij 1986, pp. 59-81.

Kalma 1963

J.J. Kalma, *Om Gysbert Japiks hinne. Fryslân yn de XVII-de ieu*, Bolsward: A. J. Osinga NV 1963.

Kalma 1978

J.J. Kalma, "'Bras" met de "bras". Over het oud-friese "sydsulver",' *De Vrije Fries* 58 (1978), pp. 30-34.

Kamen 2000

Henry Arthur Francis Kamen, *Early modern European society*, London & New York: Routledge 2000.

Kamermans 1999

Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*, [A.A.G. Bijdragen 39] Wageningen 1999.

Keltner 1996

Dacher Keltner, 'Evidence for the Distinctness of Embarrassment, Shame, and Guilt: A Study of Recalled Antecedents and Facial Expressions of Emotion,' *Cognition & Emotion* 10 (1996), pp. 155-172.

Van Kempen 2005

Luuk van Kempen, *Status Consumption and Poverty in Developing Countries*, Tilburg: CentER Dissertation Series 2005.

Der Kinderen-Besier 1933

J.H. der Kinderen-Besier, *Mode-metamorphosen. De kledij onzer voorouders in de zestiende eeuw*, Amsterdam: Querido 1933.

Der Kinderen-Besier 1950

J.H. der Kinderen-Besier, *Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam: Querido 1950.

Klein 1995

Lawrence E. Klein, 'Politeness for plebs. Consumption and social identity in early eighteenth century England,' in: Ann Bermingham & John Brewer (red.), *The Consumption of Culture 1600-1800: Image, Object, Text*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 383-400.

Klein 1996

P.W. Klein, 'Kapitaal en stagnatie tijdens het Hollandse vroegkapitalisme,' in: C.A. Davids, W. Fritschy & L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden. Afscheidsbundel voor prof. dr. P.W. Klein*, Amsterdam: NEHA 1996, pp. 37-54.

Kleinbaum 1994

David G. Kleinbaum, *Logistic Regression. A Self-Learning Text*, New York etc.: Springer-Verlag 1994.

Kluisver 1996

J.H. Kluisver, 'De ontwikkeling van de vormgeving van het Nederlandse uurwerk als gevolg van Huygens' uitvinding van het slingeruurwerk in 1657,' *De Zeventiende Eeuw* 12 (1996), pp. 141-151.

Knoop 1763

Johann Hermann Knoop, *Tegenwoordige staat of historische beschryvinge van Friesland*, Leeuwarden: A. van Linge & Comp. 1763.

König 1965 [1958]

René König, *Sociologie van de mode*, Utrecht & Antwerpen: Spectrum 1965.

Kooijmans 1985

Luuc Kooijmans, *Onder regenten. De elite van een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780*, [Amsterdam]: De Bataafsche Leeuw 1985.

Van Koolbergen 1983

H. van Koolbergen, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw,' *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), pp. 3-53.

Van Koolbergen 1987

H. van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek,' *Volkskundig Bulletin* 13 (1987), pp. 250-259.

Korf 1978

D. Korf, 'Majolicategels en -schotels uit de bouwput 1974 van het Fries Museum,' *De Vrije Fries* 58 (1978), pp. 84-96.

Kovesi Killerby 2002

Catherine Kovesi Killerby, *Sumptuary Law in Italy 1200-1500*, Oxford: Clarendon Press 2002.

De Kruif 1994

J. de Kruif, 'En nog enige boeken van weinig waarde'. Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw,' *Holland, Regionaal-historisch Tijdschrift* 26 (1994), pp. 314-327.

Kuiper 1998

Yme Kuiper, 'Profijt, eer en reputatie. Friese adel en politieke cultuur in het tweede kwart van de zeventiende eeuw,' in J. Frieswijk e.a. (red), *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998*, Hilversum: Verloren & Leeuwarden: Fryske Akademy 1998, pp. 173-204.

Le Goff 1987 [1984]

Jacques le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam: Wereldbibliotheek 1987.

Le Petit 1615

J.F. le Petit, *Eijgentlijke beschrijvinge der vrije Nederlandsche provintien. Met de afbeeldinge der steden, vlecken, en voornaemste plaetsen, de welcke door Godes genade, cloecke resolutie, mannelijcke daeden, ende voorsichtich belyt haerder velt-oversten tot een vrije republijcke gebracht, ende geworden sijn*, z.p. z.j. [Arnhem 1615].

Lietaer 2001

Bernard Lietaer, *Het geld van de toekomst. Een nieuwe visie op welzijn, werk en een humanere wereld*, Amsterdam: Forum 2001.

Lin 2001

Nan Lin, *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*, Cambridge: Cambridge University Press 2001.

Lindblad 1984

J.Thomas Lindblad, *Statistiek voor historici*, Muiderberg: Coutinho 1984.

Lindgren & Heather 2002

James Lindgren and Justin Lee Heather, 'Counting Guns in Early America,' *William & Mary Law Review* 43 (2002), pp. 1777-1842.

Locke 1695

John Locke, 'Further Considerations Concerning Raising the Value of Money. Wherein Mr. Lowndes's Arguments for it in his late Report concerning An Essay for the Amendment of Silver Coins, are particularly Examined,' (oorspronkelijk 1695) in: *The Works of John Locke in Nine Volumes*, London 1824 (12th ed.), pp. 131-206.

Löfgren 1990

O. Löfgren, 'Consuming interests,' *Culture & History* 7 (1990), pp. 7-36.

Van der Loo & Van Reijen 1997

H. van der Loo en W. van Reijen, *Paradoxen van modernisering. Een sociaal-wetenschappelijke benadering*, (3e editie) Bussum 1997.

Luhmann 2000

Niklas Luhmann, 'Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives', in Diego Gambetta (ed.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, electronic edition, Department of Sociology, University of Oxford 2000, pp. 94-107. <<http://www.sociology.ox.ac.uk/papers/luhmann94-107.pdf>>.

Luijten 1995

Hans Luijten, 'Gezien of gelezen? Realia en ontleningen in Jacob Cats' Sinne- en minnebeelden,' in: Leo Jansen, Hans Luijten & Jacqueline de Man, *Drie edities, drie verhalen. Lezingen gehouden tijdens het Symposium Teksteditie op 2 december 1994*, Den Haag 1995, pp. 35-77.

Lury 1996

Celia Lury, *Consumer culture*, Cambridge: Polity Press 1996.

Luyken 1711

Jan Luyken, *Het leerzaam huisraad*, Amsterdam: Wed. P. Arentz en K. vander Sys 1711.

Van Mander 1604

Karel van Mander, *Het schilder-boeck*, Haarlem: Paschier van Wesbusch 1604, facsimile van de eerste uitgave, Utrecht: Davaco Publishers 1969.

Mandeville 1714

Bernard Mandeville, *From the fable of the bees. Or, private vices, publick benefits*, Londen: J. Roberts 1714.

Mans, Breuker & Karstkarel 2002

Veerle Mans, Philippus Breuker en Peter Karstkarel, *Margareta de Heer (circa 1600 - circa 1665). Dé Friese kunstenaars van de zeventiende eeuw*, Tentoonstellingscatalogus Fries Museum Leeuwarden 2002.

Marcus 1989

Greil Marcus, *Lipstick Traces. A Secret History of the Twentieth Century*, Londen etc.: Penguin Books 1989.

Marcuse 1964

Herbert Marcuse, *One Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Boston: Beacon 1964.

Marx 1977 [1867]

Karl Marx, *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie*, Haarlem: De Haan 1977.

Marx 1970

Karl Marx, *A contribution to the critique of political economy*, Moskou: Progress Publishers 1970.

Marx 1974 [1847]

Karl Marx, *De armoede van de filosofie*, Moskou: Uitgeverij Progres 1974.

Mason 1981

Roger S. Mason, *Conspicuous consumption. A study of exceptional consumer behaviour*, Farnborough etc.: Gower 1981.

McClave & Benson 1991

James T. McClave & P. George Benson, *Statistics for Business and Economics*, fifth edition, San Fransisco: Dellen Publishing Company 1991.

McCracken 1988

Grant McCracken, *Culture and consumption. New approaches to the symbolic character of consumer goods and activities*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press 1988.

McKendrick, Brewer & Plumb 1982

N. McKendrick, J. Brewer & J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England*, Bloomington: Indiana University Press 1982.

Mill 1909 [1848]

John Stuart Mill, *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy*, ed. William James Ashley, London: Longmans, Green and Co. 1909. <<http://www.econlib.org/library/Mill/mlP.html>>

Miller 1987

Daniel Miller, *Material culture and mass consumption*, Oxford & Cambridge (USA): Basil Blackwell 1987.

Miller ed. 1995

Daniel Miller, (ed.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York: Routledge 1995.

Miller 1995a

Daniel Miller, 'Consumption as the vanguard of history. A polemic by way of an introduction,' in: Daniel Miller, (ed.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 1-57.

Miller 1995b

Daniel Miller, 'Consumption studies as the transformation of anthropology,' in: Daniel Miller, (ed.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, Londen & New York: Routledge 1995, pp. 264-295.

Mintz 1985

S.W. Mintz, *Sweetness and power. The place of sugar in modern history*, New York: Viking 1985.

Von Mises 1981

Ludvig von Mises, *The Theory of Money and Credit*, Indianapolis, IN: Liberty Fund 1981. <<http://www.econlib.org/library/Mises/msT.html>>

Mol 1993

J.A. Mol, 'Haskerkonvint 1464-1521: it sukses fan in Windesheimer kleaster,' *De Vrije Fries* 73 (1993), pp. 25-62.

Van der Molen 1966

S.J. van der Molen, 'Over de Friese plattelandsvrouwenkleding in de 17e eeuw,' *De Vrije Fries* 47 (1966), pp. 93-118.

Van der Molen 1969

S.J. van der Molen, 'Een Friese 'kledingprent' uit 1598,' *De Vrije Fries* 49 (1969), pp. 12-16.

Mom & Staal 2002

Gijs Mom & Peter Staal, 'Autodiffusie in een klein vol land. Historiografie en verkenning van de massamotorisering in Nederland in internationaal perspectief,' in: Yves Segers e.a. (red.), *Op weg naar een consumptiemaatschappij. Over het verbruik van voeding, kleding en luxe goederen in België en Nederland (19e-20e eeuw)*, Amsterdam: Aksant 2002, pp. 139-180.

Montias 1982

J. M. Montias, *Artists and artisans in Delft. A socio-economic study of the seventeenth century*, Princeton: Princeton University Press 1982.

Montias 1991

John Michael Montias, 'Works of Art in Seventeenth-Century Amsterdam. An Analysis of Subjects and Attributions,' in: David Freedberg & Jan de Vries (red.), *Art in history. History in art. Studies in seventeenth-century Dutch culture*, Chicago: University of Chicago Press 1991, pp. 331-372.

Mukerji 1983

C. Mukerji, *From graven images. Patterns of modern materialism*, New York: Columbia University Press 1983.

Muldrew 1998

Craig Muldrew, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Londen & New York: St. Martin's Press 1998.

Mullan 1990

John Mullan, *Sentiment and Sociability. The language of feeling in the Eighteenth Century*, Oxford: Clarendon Press 1990.

Munro 1991

John H. Munro, 'Die Anfänge der Übertragbarkeit: Einige Kreditinnovationen im English-Flämischen Handel des Spätmittelalters (1360-1540),' in: Michael North (ed.) *Kredit im Spätmittelalterlichen und Frühneuzeitlichen Europa*, Keulen & Wenen: Böhlau Verlag 1991, pp. 39-69.

Munro 1994

John H. Munro, 'Urban Wage Structures in Late-Medieval England and the Low Countries: Work-Time and Seasonal Wages,' in: Ian Blanchard (ed.), *Labour and Leisure in Historical Perspective, Tenth to Twentieth Centuries. Papers presented at session B-3a of the Eleventh International Economic History Congress, Milan 12th-17th september 1994*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1994, pp. 65-78.

Munting 1672

Abraham Munting, *Waare oeffening der planten*, Leeuwarden: H. Rintjes 1672.

Nenadic 1994

Stana Nenadic, 'Middle-rank consumers and domestic culture in Edinburgh and Glasgow 1720-1840,' *Past & Present* 145 (1994), pp. 122-156.

Newton 2003

Tim Newton, 'Credit networks and civilisation,' *British Journal of Sociology* 54 (2003), pp. 347-72.

Nijboer 1991

Harm Nijboer, 'Tuintjes en zomerhuisjes buiten de stadsgracht: Leeuwarden (1600 - 1809),' *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 17 (1991), pp. 6-16.

Nijboer 1995

Harm Nijboer, 'Leeuwarden tussen middeleeuwen en moderne tijd. Verkeersnetwerken, stedelijke systemen en economische ontwikkeling, ca. 1500 - ca. 1800,' *Leeuwarder Historische Reeks* V (1995), pp. 39-189.

Nijboer 1997

Harm Nijboer, 'Vorstelijk krediet. Over de invloed van het stadhouderlijk hof op de Leeuwarder economie,' *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 33 (november 1997), pp. 3-7.

Nijboer 1998

Harm Nijboer, 'Casparus Hoomis. Een onbekende Leeuwarder schilder uit de zeventiende eeuw,' *Fryslân, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur* 4;4 (1998), pp. 10-13.

Nijboer 1999

Harm Nijboer, 'Het openen en sluiten van de markt. De economische ontwikkeling van vroeg-modern Leeuwarden,' in: R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*, Franeker: Van Wijnen 1999, pp. 159-183.

Nijboer 2005

Harm Nijboer, 'Fashion and the early modern consumer evolution. A theoretical exploration and some evidence from seventeenth century Leeuwarden,' in: Bruno Blondé, Eugénie Briot, Natacha Coquery & Laura van Aert (eds.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries*, Tours: Presses Universitaires François-Rabelais 2005, pp. 21-36.

Nisbett & Cohen 1996

Rihard E. Nisbett & Dov Cohen, *Culture of Honor. The Psychology of Violence in the South*, Boulder CO: Westview Press 1996.

Noomen 1998

P.N. Noomen, 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases,' in J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998*, Hilversum: Verloren & Leeuwarden: Fryske Akademy 1998, pp. 43-64.

Noordegraaf 1980

L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850*, [Apparaat voor de geschiedenis van Holland 9] z.p. 1980.

Noordegraaf & Schoenmakers 1984

L. Noordegraaf & J.T. Schoenmakers, *Daglonen in Holland, 1450-1600*, [Amsterdamse Historische Reeks 7] Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam 1984.

Oldenhof 1972

H. Oldenhof, 'Skraebjen om jild,' in: J.J. Kalma en K. de Vries (red.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier dan de miste kânsen*, Leeuwarden: Fryske Akademy 1972, pp. 186-221.

Olney 1990

Martha L. Olney, 'Demand for Consumer Durable Goods in 20th Century America,' *Explorations in Economic History* 27 (1990), pp. 322-349.

Ong 1988 [1982]

Walter J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Londen & New York: Methuen 1988 [1982].

Oorkonden SAG

Oorkonden der geschiedenis van het Sint-Anthony-gasthuis te Leeuwarden uit de 15e en 16e eeuw, ed. W.W. Buma, S.W. Tromp en W. Eekhoff, 2 dln., Leeuwarden: H. de Groot 1876.

Oosterhout 1964

M. Oosterhout ed., *Snitser recesboeken 1490-1517*, 2 dln., Assen: Van Gorcum 1964.

Van Ottegem 1999

M. van Ottegem, 'Omweg of dwaalspoor: De bruikbaarheid van boedelinventarissen voor onderzoek naar boekenbezit in de zeventiende eeuw,' *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999), pp. 78-87.

Ottema 1918

Nanne Ottema, 'Het aardewerk in Friesland in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw,' *De Vrije Fries* 26 (1918), pp. 63-102.

Overton 1995

Mark Overton, 'A computer management system for probate inventories,' *History and computing* 8 (1995), pp. 10-17.

Overton e.a. 2004

Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean and Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600-1750*, London & New York: Routledge 2004.

Packard 1959

Vance Packard, *The Status Seekers*, New York: McKay 1959.

Packard 1960

Vance Packard, *The Waste Makers*, New York: McKay 1960.

De Pauw - de Veen 1969

L. de Pauw - de Veen, *De begrippen 'schilder', 'schilderij' en 'schilderen' in de zeventiende eeuw*, Brussel: Paleis der Academiën 1969.

Pennel 1999

S. Pennel, 'Consumption and consumerism in early modern England,' *The Historical Journal* 42 (1999), pp. 549-564.

Perestiany ed. 1966

J.G. Perestiany (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago: University of Chicago Press 1966.

Peters 1996

J.S. Peters, 'The bank, the press, and the "return of Nature". On currency, credit, and literay property in the 1690s,' in: John Brewer & Susan Staves (red.), *Early Modern Conceptions of Property*, Londen & New York: Routledge 1996, pp. 365-388.

Pitt Rivers 1966

Julien Pitt-Rivers, 'Honour and Social Status,' in: J.G. Perestiany (ed.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Chicago: University of Chicago Press 1966, pp. 19-77.

Plinius 1657

G. Plinius Secundus, *De wijdt-vermaerden natuer-kondigers vijf boecken*, bezorgd door T.v.D. (Tobias van Domselaer?), Leeuwarden: Gijsbert Sijbes 1657.

Van der Pol 1992

Lotte C. van der Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij: Eerbegrippen in een vroege stedelijke samenleving,' in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel : Boom & Amsterdam/Heerlen: Open Universiteit 1992, pp. 179-218.

Polanyi 1975 [1944]

Karl Polanyi, *The Great Transformation*, New York: Octagon books 1975.

Polanyi 1971

Karl Polanyi, *Primitive, Archaic, and Modern Economies*, (ed.) George Dalton, Boston: Beacon Press 1971.

Porter 1993a

Roy Porter, 'Consumption: disease of the consumer society?,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 58-81.

Porter 1993b

Roy Porter, 'Baudrillard: history, hysteria and consumption,' in: R. Rojek en B.S. Turner (red.), *Forget Baudrillard?*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 1-21.

Portes 1998

Alejandro Portes, 'Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology,' *Annual Review of Sociology* 24 (1998), pp. 1-24.

Posthumus 1943/64

N.W. Posthumus, *Nederlands(ch)e Prijsgeschiedenis*, 2 delen, Leiden: Brill 1943 & 1964.

Posthumus 1926

N.W. Posthumus, 'De speculatie in tulpen in de jaren 1636 en 1637,' *Economisch Historisch Jaarboek XII* (1926), pp. 3-99.

Prak 1985

Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite van een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*, [Amsterdam]: De Bataafsche Leeuw 1985.

Prak 1994

Maarten Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu,' *NEHA Jaarboek 54* (1994), pp. 10-33.

Putnam 2000

Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster 2000.

Van Raaij & Antonides 1997

W. Fred van Raaij & Gerrit Antonides, *Consumentengedrag. Een sociaal-wetenschappelijke benadering*, Utrecht: Lemma 1997.

Reinders e.a. 1994

Pim Reinders, Thera Wijsenbeek e.a., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*, Delft: Gemeentemusea Delft & Zutphen: Walburg Pers 1994.

Ricardo 1821 [1817]

David Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Londen: John Murray 1821. (1e druk 1817.) <<http://www.econlib.org/LIBRARY/Ricardo/ricP.html>>

Ripa 1644

Cesare Ripa, *Iconologia of Uytbeeldinghen des Verstants*, Amsterdam: Dirck Pietersz. Pers 1644. (Facs. rep. Soest: Davaco Publishers 1971.)

Roche 1981

Daniel Roche, *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle*, Paris: Aubier-Montaigne 1981.

Rogers 1995

Everett M. Rogers, *Diffusion of innovations. Fourth edition*, New York, Londen etc.: Free Press 1995.

Rojek & Turner 1993

Chris Rojek en Bryan S. Turner, 'Introduction: regret Baudrillard?' in: Chris Rojek en Bryan S. Turner (red.), *Forget Baudrillard?*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. ix-xviii.

Roodenburg 1996

Herman Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans,' *Volkskundig Bulletin* 22.2 (1996), pp. 129-147.

Rostow 1960

W.W. Rostow, *The stages of economic growth. A non-communist manifesto*, Londen: Cambridge University Press 1960.

Runciman 2001

W. G. Runciman, 'Was Max Weber a Selectionist in Spite of Himself?' *Journal of Classical Sociology*, 1 (2001), pp. 13-32.

Runciman 2005

W. G. Runciman, 'Not Elective but Selective Affinities,' *Journal of Classical Sociology*, 5 (2005), pp. 175-187.

Sako 1992

Mari Sako, *Price, Quality and Trust. Inter-firm Relations in Britain and Japan*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.

Say 1855 [1803]

Jean-Baptiste Say, *A Treatise on Political Economy*, Philadelphia: Lippincott, Grambo & Co 1855. <<http://www.econlib.org/LIBRARY/Say/sayT.html>>

Schama 1998

Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*, (3e druk) Amsterdam: Contact 1998.

Schenkeveld-van der Dussen 1983

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'De anti-idealistische poëtica van een christen-burger, Joannes Six van Chandelier,' *De nieuwe taalgids* 76 (1983), pp. 291-316.

Schroor 1992

Meindert Schroor, 'Eene jonghe aencommende Lantstadt'. Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang en de bevolkingsgroei van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1606),' *Leeuwarder Historische Reeks III* (1992), pp. 107-142.

Schroor 1993

Meindert Schroor, 'De demografische ontwikkeling van Leeuwarden in de zeventiende en achttiende eeuw (1606-1793),' *Leeuwarder Historische Reeks IV* (1993), pp. 40-104.

Schroor, Faber & Nijboer 2002

Meindert Schroor, Jan Faber en Harm Nijboer, *Fontes Leovardiensis*, [Leeuwarder Historische Reeks VII] Leeuwarden 2002.

Schuurman 1986

A.J. Schuurman, 'Het bezit van preciosa in de Zaanstreek rond 1860. Een reconstructie van leefstijlen,' *A.A.G. Bijdragen* 28 (1986), pp. 217-244.

Schuurman 1989

A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*, [A.A.G. Bijdragen 30] Wageningen 1989.

Schuurman 1997

A.J. Schuurman, 'Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving,' in: A.J. Schuurman, J. de Vries en A.M. van der Woude (red.), *Aards Geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, Amsterdam: Balans 1997, pp. 11-27.

Seligman 2000

Adam B. Seligman, *The Problem of Trust*, Princeton: Princeton University Press 2000.

Sen 1977

Amartya Sen, 'Rational Fools: A Critique of the Behavioral. Foundations of Economic Theory,' *Philosophy and Public Affairs* 6 (1977), pp. 317-344.

Shammas 1990

C. Shammas, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford: Clarendon Press 1990.

Shammas 1993

C. Shammas, 'Changes in English and Anglo-American consumption from 1550 to 1800,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 177-205.

Sirkin 1995

R. Mark Sirkin, *Statistics for the Social Sciences*, Thousand Oaks, Londen & New Delhi: Sage 1995.

Slater 1997

Don Slater, *Consumer culture and modernity*, Cambridge: Polity Press 1997.

Slicher van Bath 1987

Bernard Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Utrecht/Wijnechem: Het Spectrum 1987.

Sluijter 1988

Eric J. Sluijter, 'Belering en verhulling? Enkele 17de-eeuwse teksten over de schilderkunst en de iconologische benadering van Noordnederlandse schilderijen uit deze periode,' *De Zeventiende Eeuw* 4 (1988), pp. 3-28.

Smith 1904 [1776]

Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. Edwin Cannan, London: Methuen and Co. Ltd. 1904.

Smith 1982 [1762/3]

Adam Smith, 'Lectures On Jurisprudence,' in: R.L. Meek, D.D. Raphael and P.G. Stein (ed.), *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, V*, Indianapolis: Liberty Fund 1982.

Smith 2002

Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Repectability, 1600-1800*, Londen & New York: Routledge 2002.

Sneller 1968

Z.W. Sneller, *Bijdragen tot de economische geschiedenis*, Utrecht & Antwerpen: Spectrum 1968.

De Soto 2000

Hernando de Soto, *The mystery of capital: why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*, New York: Basic Books 2000.

Spaans 1997

Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum: Verloren & Leeuwarden: Fryske Akademy 1997.

Spahr van der Hoek & Postma 1952

J.J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese Landbouw*, 2 delen, Leeuwarden: Friesche Maatschappij van Landbouw 1952.

Spanninga 2001

Hotso Spanninga, 'Kapitaal en fortuin. Hessel van Sminia (1588-1670) en de opkomst van zijn familie,' *De Vrije Fries* 81 (2001), pp. 9-52.

Spierenburg 1990

Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa*, Hilversum: Verloren 1990.

Spufford 1981

M. Spufford, *Small Books and Pleasant Histories. Popular fiction and its readership in seventeenth-century England*, Londen: Methuen 1981.

Spufford 1990

M. Spufford, 'The limitations of the probate inventory,' in: J. Chartres & D. Hey, *English rural society, 1500-1800. Essays in honour of Joan Thirsk*, Cambridge etc.: Cambridge University Press 1990, pp.139-174.

Statuten Vriesland

Statuten, ordonnantien, reglementen, en costumen van rechte van Vriesland, Leeuwarden: Willem Coulon 1770.

Steedman 2001

I. Steedman, *Consumption Takes Time. Implications for economic theory*, Londen & New York: Routledge 2001.

Stern 1997

Paul C. Stern, 'Toward a Working Definition of Consumption for Environmental Research and Policy,' in: Paul C. Stern e.a. (ed.), *Environmentally Significant Consumption: Research Directions*, Washington DC: National Academy Press 1997, pp. 12-24.

Van Stipriaan 1997

R. van Stipriaan, 'Historische distantie in de Spaanschen Brabander,' *Nederlandse letterkunde* 2 (1997), pp. 103-127. <<http://www.dbnl.org/tekst/stip002hist01/index.htm>>

Stoett 1923/24

F.A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden*, 2 dln., Zutphen: W.J. Thieme & Cie 1923/24.

Stone 1977

Lawrence Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500-1800*, London: Weidenfeld & Nicolson 1977.

Stoter 2001

Marlies Stoter, 'Vrouwelijke deugden in zilver verbeeld,' *Fryslân, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur* 7;2 (2001), pp. 12-13.

Stoter & Bak 2000

Marlies Stoter & Saskia Bak, *De Zilveren Eeuw. Fries pronkzilver in de zeventiende eeuw*, Franeker: Van Wijnen 2000.

Straat 1928

H.L. Straat, 'Lambert Jacobsz, schilder,' *De Vrije Fries* 28 (1928), pp. 53-94.

Van Stuijvenberg 1975

J.H. van Stuijvenberg, 'The' Weber Thesis: An Attempt at Interpretation,' *Acta Historiae Neerlandica* 8 (1975), pp. 50-66.

Van Stuijvenberg 1978

J.H. van Stuijvenberg, 'Problemen rond 'de' these van Weber,' in: H. Baudet en H. van der Meulen (red.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen: Wolters Noordhoff 1978, pp. 111-116.

Styles 1993

J. Styles, 'Manufacturing, consumption and design in eighteenth-century England,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 527-554.

Sweerts 1678

Hieronymus Sweerts, *De Tien Vermakelijkheden van het Huwelijk*, bezorgd door E.K. Grootes en Rob Winkelman, Amsterdam 1988. (Oorspronkelijke uitgave 1678.)

Sweerts 1698

[Hiëronymus (Jeroen) Sweerts], *Koddige en Ernstige opschriften op luyffels, wagens, glazen en andere taferelen*, 4 delen, Amsterdam 1698 (Facs. repr. Zaltbommel 1969).

Tangney 1996

June Price Tangney, 'Conceptual and methodological issues in the assessment of shame and guilt,' *Behaviour Research and Therapy* 34 (1996), pp. 741-754.

Tangney e.a. 1996

June Price Tangney, Rowland S. Miller, Laura Flicker & Deborah Hill Barlow, 'Are shame, guilt, and embarrassment distinct emotions?' *Journal of Personality and Social Psychology* 70 (1996), pp. 1256-1269.

Tangney & Dearing 2002

June Price Tangney, & Ronda L. Dearing, *Shame and guilt*, New York: Guilford 2002.

Temple 1673

William Temple, *Sekere Aenmerckingen over de Vereenigde Nederlantsche Provintien*, 2e druk, Amsterdam: Wed. v. J. Bruyning 1673.

Thirsk 1978

Joan Thirsk, *Economic policy and projects. The development of a consumer society in early modern England*, Oxford: Clarendon Press 1978.

Throop & Murphy 2002

C. Jason Throop en Keith M. Murphy, 'Bourdieu and phenomenology. A critical assessment,' *Anthropological Theory* 2 (2002), pp. 186-207.

UNDP 1998

UNDP, *Human Development Report 1998: Consumption for Human Development*, New York & Oxford: Human Development Report Office 1998.

Veblen 1899

Thorstein Veblen, *The theory of the leisure class. An economic study in the Evolution of institutions*, New York: MacMillan 1899.

Verrijn Stuart 1942

G.M. Verrijn Stuart, *Geld en crediet. [Geld-, crediet- en bankwezen deel I]*, Wassenaar: N.V. Uitgeversmaatschappij v/h G. Delwel 1942.

Van der Veen 1997

Jaap van der Veen, 'De verzamelaar en zijn kamer. Zeventiende-eeuwse privé-collecties in de Republiek,' in: Huub de Jonge (red.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland*, Nijmegen: SUN 1997, pp. 128-158.

Visser 1995

J. Visser (ed.), *Gloria parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*, Den Haag : Nederlands Historisch Genootschap 1995.

De Vlieger-De Wilde 2004

Koen De Vlieger-De Wilde, 'Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740),' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004), pp. 31-52.

Voet e.a. 1974

Elias Voet Jr., *Merken van Friese goud- en zilversmeden*, 2e herz. & verm. dr. (A. Wassenbergh e.a.) Den Haag: Martinus Nijhoff 1974.

Vondel Werken

Joost van den Vondel, *De werken van Vondel*, ed. J.F.M. Sterck e.a., 10 delen, Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope lectuur 1927-1940. <<http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=vond001>>

Voorn 1967

Henk Voorn, *Uit de oudste geschiedenis van de Amsterdamse papierhandel: in het bijzonder over de Compagnie der Duytse papieren*, [Prikkels 303] Amsterdam: Proost en Brandt 1967.

Voskuil 1987

J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsge-drag,' *Volkskundig Bulletin* 13 (1987), pp. 30-58.

Voth 1998

Hans Joachim Voth, 'Time and Work in Eighteenth Century London,' *Journal of Economic History* 58 (1998), pp. 29-58.

Vries & Oosterhout 1982

O. Vries en M.G. Oosterhout, *De Leeuwarder Stedstiole. 1502-1504*, [Estrikken 60] Groningen 1982.

De Vries 1974

Jan de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age*, New Haven & Londen: Yale University Press 1974.

De Vries 1975

Jan de Vries, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750,' in: W.N. Parker en E.L. Jones (red.), *European peasants and their markets. Essays in agrarian history*, Princeton New Jersey: Princeton University Press 1975, pp. 205-266.

De Vries 1993

Jan de Vries, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 85-132.

De Vries 1994

Jan de Vries, 'The Industrial Revolution and the Industrious Revolution,' *Journal of Economic History* 54 (1994), pp. 249-270.

De Vries 2005

Annette de Vries, 'Toonbeelden van huiselijkheid of arbeidzaamheid? De iconografie van de spinster in relatie tot de verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden,' *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005), pp. 103-125.

De Vries en Van der Woude 1995

Jan de Vries & Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam: Balans 1995.

Wacquant 2005

Loic Wacquant, 'Habitus,' in: Jens Beckert & Milan Zafirovski, ed., *International Encyclopedia of Economic Sociology*, London: Routledge 2005, pp. 315-319.

Wassenbergh 1943a

A. Wassenbergh, 'Het oude tingietersbedrijf in Friesland,' *De Vrije Fries* 38 (1943), pp. 1-65.

Wassenbergh 1943b

A. Wassenbergh, 'Reisindrukken van den Franschen Gezantschapssecretaris Charles Ogier uit Friesland en Groningen in het jaar 1636,' *De Vrije Fries* 38 (1943), pp. 162-171.

Weatherill 1986

Lorna Weatherill, 'Consumer behaviour and social status in England, 1660-1750,' *Continuity and Change* 1 (1986), pp. 191-216.

Weatherill 1988

Lorna Weatherill, *Consumer behaviour and material culture in Britain, 1660-1760*, Londen: Routledge 1988.

Weatherill 1993

Lorna Weatherill, 'The meaning of consumer behaviour in late seventeenth- and early eighteenth-century England,' in: J. Brewer & R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods*, Londen & New York: Routledge 1993, pp. 206-227.

Weber 1922 [1905]

Max Weber, 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus,' in: M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen: Mohr 1922 (2e druk), pp. 17-206.

Weber 1947 [1922]

Max Weber, *Grundriss der Sozialökonomik. Wirtschaft und Gesellschaft*, II delen, Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck) 1947 (3e druk).

Van der Wee 1998

Herman van der Wee, 'Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling in de steden van de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de nieuwe tijd: Aanzet tot een werkhypothese,' *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998), 339-350.

Wijsenbeek-Olthuis 1987

Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum: Verloren 1987.

Wijsenbeek-Olthuis 1992

Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw,' in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel: Boom & Amsterdam/Heerlen: Open Universiteit 1992, pp. 97-107.

Wijsenbeek-Olthuis 1994

Thera Wijsenbeek Olthuis, 'A matter of taste. Lifestyle in Holland in the seventeenth and eighteenth centuries,' in: Anton J. Schuurman & Lorena S. Walsh (ed.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900 Culture matérielle: consommation, style de vie, niveau de vie, 1500-1900 [Proceedings Eleventh International Economic History Congress Milan, September 1994]*, pp. 43-54.

Wijsenbeek-Olthuis 1995

Th. F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen,' in: B.M.A. de Vries e.a. (red.) *Broncommentaren* 2, Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 1995, pp. 1-73.

Wilk 1996

Richard R. Wilk, *Economies and cultures. Foundations of Economic Anthropology*, Boulder & Oxford: Westview Press 1996.

Van der Woude 1980

A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800,' *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5, Haarlem: Fibula-Van Dishoeck 1980, pp. 102-168.

Van der Woude 1986

A.M. van der Woude, 'Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis,' *A.A.G. Bijdragen* 28 (1986), 1-42.

Van der Woude 1991

A.M. van der Woude, 'The volume and value of paintings in Holland at the time of the Dutch Republic,' in: D. Freedberg, en J. de Vries (red.), *Art in history. History in art. Studies in seventeenth-century Dutch culture*, Chicago: University of Chicago Press 1991, pp. 285-329.

Zandberg 2001

Klaas Zandberg, 'Dirk van Gorcum, spraakmakend scherprechter,' *Leopardia* 4 (2001), pp. 10-14.

Van Zanden 1992

Jan Luiten van Zanden, 'Economic growth in the Golden Age 1500-1650,' *Economic and social history in the Netherlands IV* (1992), pp. 5-29.

Zimmerman 2004

Michael J. Zimmerman, 'Intrinsic vs. Extrinsic Value,' in: Edward N. Zalta (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2004 Edition). <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2004/entries/value-intrinsic-extrinsic/>>.

Zwart 1970

P.Th. Zwart, *Protocol Cleuting. Het protocol van Nicolaus Judoci Cleuting (Nicolaes Joostzoon Cleuting), notaris te Leeuwarden van 1554-1585*, Leeuwarden: Fryske Akademy 1970.

Dankwoord

Dit boek kent, zoals menig ander proefschrift, een lange geschiedenis. En hoewel er vele eenzame uurtjes in dit boek zitten, heb ik het werk gelukkig nooit in totale afzondering hoeven doen. Velen hebben mij hierbij gesteund. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan mijn directe begeleiders, professor A.H. Huussen jr., professor Klaas van Berkel en professor Pim Kooij. Zij hebben veel geduld met mij moeten betrachten, maar zij hebben de hoop nooit opgegeven. Dank ben ik ook verschuldigd aan professor S. Groenveld en professor A. Th. van Deursen die binnen het onderzoeksproject *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw* de promotieplaats creëerden waaruit dit proefschrift is voortgekomen. Die dank geldt ook deelnemers aan de studiebijeenkomsten in het kader van dat project. Verder wil ik de deelnemers aan en organisatoren van de Posthumusopleiding, de leden van de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden, de leden van de Werkgroep Boedelbeschrijvingen en de deelnemers aan de sessies over detailhandel en consumptie op de afgelopen twee Urban History congressen hartelijk danken voor hun bijdrage aan het intellectuele klimaat waarbinnen dit boek kon ontstaan. Bij een masterclass van Jan de Vries in december 2005 te Antwerpen heb ik het kernbetoog van dit boek aan zijn kritische oordeel voor mogen leggen. Zijn bemoedigende commentaar heeft mij zeker geholpen om dit boek eindelijk eens af te maken. In de afrondende fase van dit proefschrift heb ik bovendien mogen profiteren van de intellectueel inspirerende omgeving die mijn collega's van het Meertens Instituut mij boden.

Voor het bronnenonderzoek heb ik veel tijd doorgebracht in het Historisch Centrum Leeuwarden. De studiezaalmedewerkers, Jan Faber, Marga ten Hoeve, Jelle Hoekstra en René Kunst dank ik hartelijk voor de uitstekende dienstverlening. Een bijzonder woord van dank geldt onder hen Klaas Zandberg die een verblijf in Leeuwarden ook in sociaal opzicht altijd bijzonder aangenaam wist te maken. Dat het verkeren in de wetenschappelijke gemeenschap en een prettige, zonet vriendschappelijke, sociale omgang elkaar niet uit hoeven te sluiten bewezen ook veel van mijn collega-wetenschappers. Een aantal van hen wil ik graag met naam noemen: Yme Kuiper, Eveline Doelman, Meindert Schroor, Thera Wijsenbeek, Annette de Wit, Stine Jensen en Lotte Jensen. Zij hebben allen op een gegeven moment voor mij als klankbord gefungeerd om mijn ideeën op te testen. Hester Dibbits en Merijn Knibbe waren bovendien zo vriendelijk om het manuscript van hun deskundige commentaar te voorzien.

Er is uiteraard ook leven buiten de wetenschap. In de eerste plaats is er muziek, rockmuziek van het stevige soort wel te verstaan. Een welkome afleiding van het

wetenschappelijke werk bood altijd mijn eigen bandje Sexbomb Nagasaki. Mijn broer Sybe en de broers Ebko en Siebe ben ik eigenlijk mijn excuses verschuldigd omdat dit proefschrift onze rockcarrière wel wat in de weg heeft gestaan. Ook aan mijn andere vrienden heb ik vanwege de beslommingen van dit boek wel eens te weinig tijd besteed. Ingrid Bulder, Maarten van Bommel, Marijke van Zuuk, Astrid Nitrauw, Thomas van Putten, Mireille Reijs, Arie Altena, Kamiel Spoor, Jack Jansen, Eric van Bellen en Melle van der Boon wil ik daarom hartelijk danken voor hun begrip en morele steun.

Niet alleen aan mijn vrienden ook aan mijn familie heb ik veel steun gehad. Mijn moeder Frieda heeft noch het begin noch de voltooiing van dit boek mee mogen maken. Toch heeft zij door mijn historische en maatschappelijke belangstelling al op jonge leeftijd te stimuleren een grote invloed op dit boek gehad. Mijn vader Tseard en zijn vrouw Japke hebben mij liefdevol onderdak verleend in de tijd dat ik voor archiefonderzoek veel in Leeuwarden moest zijn. Hun belangstelling voor de voortgang van het onderzoek is mij altijd tot steun geweest. Steun heb ik ook gekregen van de ouders van Japke, mijn ooms en tantes, de Crullen van de 'koude kant' en mijn grootouders. Pake Harm, pake Siebe en beppe Geesje zijn er helaas niet meer. Dit boek was er evenwel niet geweest als mijn grootouders zich niet hadden beijverd voor een goede opleiding voor hun kinderen en kleinkinderen. Dat beppe Trynke het verschijnen van dit boek nog mee mag maken beschouw ik dan ook als een wederzijds voorrecht.

Een bijzonder woord van dank geldt mijn lieve vriendin Mirjam. Zij heeft mij in de afgelopen jaren door dik en dun gesteund. Ook inhoudelijk heeft ze haar sporen in dit boek achtergelaten. Met haar statistisch en methodisch inzicht is zij namelijk ook in wetenschappelijk opzicht een belangrijk klankbord voor mij geweest. Daarnaast is zij de moeder van mijn lieve dochter Esther voor wie dit proefschrift nog volstrekt ondergeschikt is aan een klein boekje over een nieuwsgierig aapje. Ik hoop dat zij en ik nieuwsgierig blijven.

Summary

The fashioning of daily life

Consumption in Leeuwarden during the Dutch Golden Age

Over the last two decades many historians have expressed the view that during the early modern period the habits and attitudes of western consumers have been subject to structural transformations. The historiography of this early modern 'consumer (r)evolution' is nevertheless still characterized by many disputes on how and when these changes took place and there is even no agreement as to what actually changed. Getting a better grip on these transformations requires first and foremost better data on consumption practices in the early modern period. Reliable data series revealing long-term trends in patterns of consumption, for instance, are still rare and those that are available are at best quirky. But gaining better insight in the early modern 'consumer (r)evolution' requires more than empirical investigation alone. On a conceptual level historians have hardly made a distinction between consumption and other uses of goods. However, to understand pre-modern patterns of consumption it is extremely important to distinguish consumption (using up a product) from stockpiling (saving a good for later use) and hoarding (saving a good as an asset). In pre-modern households goods made of durable and refundable materials like copper, pewter, silver and gold did not only serve as utilities but as deposits as well. In this study it is shown that this depository function of household goods steadily declined in Leeuwarden during the seventeenth century.

For this study two data sets were compiled using probate inventories from the municipal archives of Leeuwarden. The first data set contains data on the value of goods possessed by 228 Leeuwarden households from between 1582 and 1707. The data set is divided over three occupational subgroups: 1) brewers and bakers, 2) shoemakers and tailors and 3) merchants and shopkeepers. Brewers and bakers who were of similar wealth and whose crafts had a similar structure were merged into one subgroup to obtain sufficient sample size. Shoemakers and tailors were merged into one subgroup on the same grounds, while shopkeepers and merchants were joined in one group for the practical reason that wholesale and retailing were no distinct branches in seventeenth-century Leeuwarden. Analysis of the data set, however, showed no distinct patterns for any of the three subgroups. A second data set on the number of goods possessed by households was therefore

confined to one occupational group only: the Leeuwarden bakers. This data set is based on 88 appraised and non-appraised inventories from between 1559 and 1707.

The data were analyzed using regression analysis with the year the inventory was drawn up as independent variable. A significant decline in the possession of goods made of pewter, copper and brass could be observed, especially when the value of these goods was taken relatively to the value of the total bundle of goods represented in the first data set. The possession of fine ceramics on the other hand showed a clear tendency of increase. It could also be shown that the Leeuwarden bakers owned a growing number of paintings and prints during the seventeenth century. These trends were clearly interrelated and further analysis, using polynomial regression as a heuristic, pointed out that these trends manifested themselves most distinctively in the period between roughly 1610 and 1660.

The inhabitants of Leeuwarden were clearly involved in a process of replacing sturdy refundable objects by fancier objects without scrap value. I have called this process a 'fashioning process' (*fatsoeneringsproces*). In this context fashion is defined as the surplus value of a commodity derived from style, design, marketing and workmanship as opposed to the (refundable) value of the raw materials the good is composed of. This definition builds upon the archaic meaning of the English 'fashion', which it has in common with the etymologically related Dutch 'fatsoen' and French 'façon'. When sixteenth- and seventeenth-century writers wrote about 'fashion', 'fatsoen' or 'façon', they were well aware of this meaning of 'fashion'; hence reassessing the concept of 'fashion' is important for understanding contemporary commentaries on the phenomena under investigation. Besides that, the older and multilingual meaning of 'fashion' is to a great extent operational, whereas the multifaceted concepts of 'fashion' and 'fatsoen' in their colloquial meanings are less applicable within a social scientific framework of analysis.

Instead of keeping their deposits in the form of pewter, brass and copper wares, the inhabitants of Leeuwarden increasingly made use of private debenture bonds to stockpile their wealth. In this study interest rates – that were steadily declining during the seventeenth century – are used as a proxy for this supply-driven expansion of the capital market. Regression analysis shows that interest rates predict the shares of copper/brass, pewter and ceramics in the total bundle of goods as good as time does, or even better. And the number of paintings and prints owned by Leeuwarden bakers can be predicted by interest rates equally well. In all four cases the residuals showed no longer a significant linear correlation with time. This indicates that interest rates can statistically account completely for the time-bound linear trends observed earlier. As regards the ownership of pewter wares, however, a time series of pewter prices had to be added to the regression in order to flatten out a parabolic correlation of the residuals with time. Ownership of pewter wares, as far as measured by value, was nonetheless only moderately affected by the price of pewter. All these analyses show that there was a strong correlation between changes in the possession of consumer goods and an expanding capital market.

To some extent, we can call upon the principles of rational calculation to explain fashioning processes. For the bearer debenture bonds had the advantage of returning interest on his savings, whereas hoards were idle in this respect. On a

macro-economic level, the more extensive use of debenture bonds may have had a considerable wealth effect by increasing the circulation – and even the creation – of capital. Furthermore, the fashionable items that replaced the copper, brass and pewter wares were actually consumed. So households came to spend more on production instead of raw materials. Although the wealth effects of fashioning processes can easily be theorized, it is much harder to prove them empirically. In this study only a few data could be provided on this topic and further research on this issue remains desirable.

Despite the economic advantages of using bonds instead of objects for the storage of wealth, Renaissance literature treated both fashion and contractual modes of credit like bonds as morally suspicious. Both were commonly depicted as fake values and were juxtaposed by real values like precious metals and the word of honor. This view was so common and until the eighteenth century other views in this respect were so rare, that it is hard to conceive that it was new ideas that were fostering the fashioning process described in this study. We must, however, not overlook the fact that moralist rejections of fashion and contractual credit were so appealing because they touched upon practical values as well. This is especially true for the recurring criticism that fashion and bonds lacked virtue and honor, because honor was in the seventeenth century still one of the essential practical values in everyday life.

Post-medieval culture was in many respects what anthropologists call a ‘culture of honor’. In these kinds of cultures, honor is essentially conceived as a birthright, as something that is intrinsic to man. Honor in these cultures is not confined to those of high rank. Although social status might definitely enhance one’s sense of honor, ordinary men have honor as well. Honor in this context reflects both social identity and pride. It is to a great extent what one really is. Besides this essentialism there is another characteristic to cultures of honor: the necessity to protect one’s honor against insult by force. To outsiders, cultures of honor seem therefore rather agonistic. Such a culture of honor was initially understood to be something specific for the Mediterranean, but it has now become clear that this concept is applicable in a much wider geographical context, ranging from explaining the high rates of violence in the south of the US to elucidating the cultural world of artisans in sixteenth- and seventeenth-century Dijon or to understanding popular culture in the Dutch Republic.

Cultures of honor are hostile environments for both fashion and contractual credit, for quite fundamental reasons. This is pretty obvious in the case of contractual credit, because in cultures of honor trust is ultimately defined in terms of honor. In this context the word of honor is the primary means for establishing relations of trust, and any agreement that would depend on contract would in the end deny the honor of one or both parties. Furthermore the very idea of contract is that it prevents parties in the case of disagreement from restoring their rights and their honor by force. Although not as clear as in the case of contractual credit, cultures of honor are equally hostile environments for fashion. The problem of fashion is that it is always open to interpretation. Fashion does not reflect the social world as it ‘really’ is. And those who adhere to it are easily accused of social emulation, the vice of pretending to be someone one not ‘really’ is. It is elucidated by the fact that in Shakespearian English the verb ‘to fashion’ was often used in the sense of

'to cheat' or 'to trick'. Besides that, toughness is considered virtuous in these environments. Being tough enables a man to defend and uphold his honor. And this emphasis on toughness facilitated a preference for sturdy materials and objects. It is for instance hard to conceive that a 'man of honor' would replace his pewter beer mug by a porcelain teacup. Although pewter beer mugs were certainly used for drinking, it is wise not to just look at them as mere drinking utensils. By their shape and presence, they were perfectly fit to serve as weapons, ready for use in case conflict might arise. Indeed late medieval criminal records reveal that they were often used that way.

Both honor and contract function at the very core of human relationships. They are both instrumental in establishing what is generally referred to as trust, one of the most debated concepts in recent sociology, where the issue was raised by seminal theorists like Luhmann and Fukuyama. Nevertheless few sociologists have attempted to give a more or less operational definition of trust. One of the exceptions is Adam B. Seligman who has called for a clear distinction between confidence and trust. Although both words are often used synonymously in present-day English, the former implies some kind of guarantee whereas in the latter this feature is lacking. This subtle difference is important for understanding to what extent covenantal credit, which is based upon the principles of honor, differs from contractual credit. It is not so much that contracts are more reliable than words of honor. A creditor who borrows money in a covenantal relationship will seek confidence in the person of the creditor. There are penalties for breaking a covenantal agreement: violence, loss of honor and above all shame for the perpetrator. While confidence is established at a personal level, trust on the other hand will be located in the public sphere. In cultures of honor trust is heavily dependent on public reputations. In a contractual situation trust and confidence are located exactly at opposite sites. Because confidence is established by public instruments, trust can become a feature of private, even intimate relationships. It was this 'privatization' of trust that enabled the inhabitants of seventeenth-century Leeuwarden to make sense of fashion.

Because trust facilitates transactions it is an important means of production. Over the past two decades this insight has led many social theorists to think of (potential) trust as social capital. The social capital theory as it has evolved over the last decade has, however, in large measure ignored the distinction made by Bourdieu between social capital and symbolic capital. This distinction is especially significant when we compare covenantal and contractual modes of credit. Symbolic capital is (potential) trust that is imposed upon relationships by ideologies and worldviews. For example, we trust kings and priests because we ought to trust them. Symbolic capital is therefore closely affiliated with the 'public trust' we discussed above in the context of cultures of honor. Furthermore, the amount of symbolic capital present in a society is more or less fixed. When social capital is 'freed' from symbolic constraints, it becomes in need of being constantly generated. It becomes dependent on cultural exchange rather than cultural determination. In this context sharing preferences is an important means of establishing mutual trust, or when we hold on to Bourdieuesque terminology: social capital is produced with cultural capital. This system demands patterns of consumption around goods that are flexible in both value and meaning.

When trust is privatized, it tends to become dependent on the empathic sensibilities of the parties involved. Once prestige and status in the public realm and the personal guarantees by one's sense of honor and shame are no longer active in establishing confidence and trust, there are hardly any other options left than relying on empathic feelings to judge someone's trustworthiness or lack of it. Enlightenment philosophers like David Hume and Adam Smith were somehow well aware that 'sympathy' and 'moral sentiments' were the subtle but necessary emotional counterweights in the private realm that balanced the increasingly rationalized nature of social intercourse in the public realm of a contractual society. It is a paradoxical phenomenon, but contractualist philosophy and Sentimentalist literature in eighteenth-century Britain had pretty much the same intellectual roots. Eighteenth-century Sentimentalism advocated quite extreme and afflicted sensibilities and is regarded by Colin Campbell to have been a key movement in shaping modern attitudes towards consumption. Sentimentalist sensibilities covered a wide range of feelings, from feeling sorry for oneself and for others to being moved by beauty. In this context being a man or woman of good taste more or less defined one's moral standing. The Sentimentalist character therefore ideally required goods to possess and to consume that were subject to judgment rather than goods of absolute intrinsic value. It does not require a lot of sensibility to possess and to consume goods that are more or less made up of raw wealth. Making sense of fashion, on the other hand, does.

Although Sentimentalism shows a clear 'elective affinity' with the consumption of fashion, that does not mean that this movement shaped modern patterns of consumption. Fashioning processes can be observed long before Sentimentalist novelists like Richardson and Sterne were even born. And sentimentalist (without a capital S) attitudes started to evolve long before Sentimentalism hit the stage as a kind of *grande finale*.

Leeuwarden was certainly not the only place where a fashioning process occurred in the early modern era. Similar and related processes have been suggested for various regions and places in the Dutch Republic, Britain, France and the Southern Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries. Nevertheless, more robust data on these developments elsewhere are still desired. The methodological, conceptual and theoretical frameworks outlined in this book may provide a sound basis for further research on this topic, including international and intertemporal comparisons.

SUMMARY

Curriculum Vitae

Harm Nijboer (1970) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Voor zijn afstudeerscriptie *Leeuwarden tussen middeleeuwen en moderne tijd: Verkeersnetwerken, stedelijke systemen en economische ontwikkeling, ca. 1500 - ca. 1800* ontving hij in 1995 de Eekhoff-prijs, de culturele prijs van de gemeente Leeuwarden betreffende lokaal historisch onderzoek. Het onderzoek voor dit boek verrichtte hij grotendeels tijdens zijn aanstelling als assistent in opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen van 1996 tot en met 1999. Nadien was hij werkzaam als freelance historicus en webontwikkelaar. Sinds juni 2005 is hij als methodoloog en automatiseerder verbonden aan het Meertens Instituut. Naast de hierboven genoemde werkzaamheden is hij als redactielid betrokken geweest bij de *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden*, de *Leeuwarder Historische Reeks* en *Fryslân, Nieuwsblad voor Geschiedenis en Cultuur*. Momenteel is hij actief als co-chair van het netwerk *Material and Consumer Culture* van de *European Social Science History Conference*. Zijn alter ego, tot besluit, is de zanger/gitarist van een punkbandje.

